

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Τμήμα Ιστορίας

Ο ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΑΡΣΕΝΙΟΣ

Γιώργος Γαστεράτος

Διδακτορική Διατριβή

Επόπτης Καθηγητής:

Επιβλέποντες Καθηγητές:

Δημήτριος Τσουγκαράκης

Ηλίας Γιαρένης

Σοφία Μεργιαλή

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Πρόλογος – Ευχαριστίες	σ. 2-4
2. Ιστορία της έρευνας – Αναφορές στον Αρσένιο Κερκύρας	σ. 5-9
3. Ο βίος του Αρσενίου	σ. 10-43
4. Ο Αρσένιος πρώτος αρχιεπίσκοπος ή μητροπολίτης Κερκύρας;	σ. 44-48
5. Η ασματική ακολουθία του Αρσενίου	σ. 49-71
6. Ο Αρσένιος ως συγγραφέας	σ. 72-139
7. Η τύχη των λειψάνων του Αρσενίου	σ. 140-160
8. Η εμβέλεια της ευλάβειας του αγίου Αρσενίου	σ. 161-164
9. Η άγιος Αρσένιος προστάτης της Κέρκυρας	σ. 165-184
10. Συμπεράσματα	σ. 185-189
11. Βιβλιογραφία	σ. 190-214

ΠΡΟΛΟΓΟΣ - ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ενώ για όλους η Κέρκυρα είναι ταυτισμένη, θα λέγαμε, με τον άγιο Σπυρίδωνα, εν τούτοις στη Λευκίμμη, τη νότια κωμόπολη του νησιού, η ευλάβεια προς τον άγιο Αρσένιο Κερκύρας δεν έχει χαθεί. Πάντα η γιορτή του στις 19 Ιανουαρίου ήταν μία ξεχωριστή ημέρα. Ο μεγαλόπρεπος ναός του, οι συνεχείς κωδωνοκρουσίες την παραμονή και την ημέρα της γιορτής με τον παραδοσιακό κορφιάτικο τρόπο «αλάρμα», η λιτανεία των ιερών του λειψάνων με τη συνοδεία της Φιλαρμονικής και η παραμονή της εντός του ναού καθ' όλη τη λειτουργία με μελωδικές παρεμβάσεις, η χορωδία με το όργανο συνιστούσαν παιδικές μνήμες που χαραχτήκαν μέσα μου με ανεξίτηλα γράμματα.

Έτσι από τα φοιτητικά μου χρόνια ξεκίνησα να αναδιψώ στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Κρήτης, όπου σπούδαζα, και στις βιβλιοθήκες της Κερκύρας προκειμένου να εντοπίσω μελέτες σχετικές με τον Κερκύρας Αρσένιο. Όσο περισσότερες εντόπιζα, τόσο η χαρά μου μεγάλωνε. Στη συνέχεια προχωρούσα σε κρίσεις, συγκρίσεις, σκέψεις. Ένας κόσμος ανοιγόταν μπροστά μου σχετικά με τη βυζαντινή Κέρκυρα, που σε σχέση με την ενετική περίοδο ήταν ελάχιστα γνωστή.

Εδώ έρχεται η καταλυτική παρέμβαση του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Με τη διδασκαλία φωτισμένων καθηγητών, με επιστημονικές συναντήσεις και συνέδρια και τη σχετική αρθρογραφία σε επιστημονικά περιοδικά αρχίζει και αχνοφαίνεται το πλούσιο βυζαντινό παρελθόν του νησιού, το οποίο μέχρι τότε ζούσε στη σκιά της ενετικής περιόδου.

Έτσι η γνωριμία και η συνεργασία μου στη Γραμματεία του Τμήματος Ιστορίας με το βυζαντινολόγο Καθηγητή αείμνηστο Δημήτριο Ζ. Σοφιανό, τότε Πρόεδρό του, υπήρξε ευεργετική για μένα και μου άνοιξε νέους ορίζοντες. Πέραν της χαράς της συνεργασίας μαζί του και της καλοσύνης του, που καθημερινώς εβίωνα, καρπός των συζητήσεων που είχαμε ήταν ο αείμνηστος Σοφιανός να με ενθαρρύνει να ασχοληθώ συστηματικά με τον Αρσένιο Κερκύρας, στο πλαίσιο εκπόνησης διδακτορικής διατριβής, ως μία συμβολή στην προσωπικότητα του Αρσενίου Κερκύρας, το συγγραφικό έργο του, την εποχή του, τις περιπέτειες των λειψάνων του και εν τέλει το βυζαντινό παρελθόν του νησιού.

Ακολούθως, μετά την αναχώρησή του *ἐκ τῶν προσκαίρων* του κόσμου τούτου, είχα την τύχη να αναλάβει την εποπτεία της εκπόνησης της διατριβής μου ο βυζαντινολόγος Καθηγητής αξιότιμος κ. Δημήτριος Τσουγκαράκης, αρχικά Πρόεδρος του Τμήματος Ιστορίας και μετέπειτα πρώτος Πρύτανης του Ιονίου Πανεπιστημίου. Ο κ. Τσουγκαράκης, με τη σειρά του, αμέσως με περιέβαλε με αγάπη και εμπιστοσύνη. Πέραν της συνεργασίας που είχαμε στο πλαίσιο της σοφής διοίκησης που ασκούσε ως Πρύτανης, συνεχώς με ενθάρρυνε να συνεχίσω την έρευνά μου, μου έδινε κατευθύνσεις και με ενίσχυε με τις πολλές μελέτες του σχετικά με τη βυζαντινή περίοδο και ειδικά τη βυζαντινή Κέρκυρα. Μάλιστα, ήταν από τους πρωτεργάτες του Επιστημονικού Συνεδρίου με τίτλο «Όψεις της εκκλησιαστικής ιστορίας της Κέρκυρας» που πραγματοποιήθηκε στην Κέρκυρα το Δεκέμβριο του 2005 και έδωσε την ευκαιρία σε νέους ερευνητές, μεταξύ των οποίων και στον γράφοντα, να παρουσιάσουν τις εργασίες τους και να αναδείξουν άγνωστες πτυχές της εκκλησιαστικής ιστορίας του νησιού.

Παράλληλα, καταλυτική ήταν η καθοδήγηση και εποπτεία που αφειδώς μου προσέφερε το μέλος της συμβουλευτικής επιτροπής της διατριβής μου, ο βυζαντινολόγος Αναπληρωτής Καθηγητής αξιότιμος κ. Ηλίας Γιαρένης. Με μεγάλο ενδιαφέρον παρακολουθούσε την πορεία της διατριβής μου και με καίριες παρατηρήσεις, σκέψεις, βιβλιογραφικές υποδείξεις και με συνεχείς και συντονισμένες συναντήσεις με βοήθησε σημαντικά στην ολοκλήρωσή της.

Οι ευχαριστίες μου πολλές και διάπυρες προς όλους τους ανωτέρω. Επιθυμία μου είναι η παρούσα διατριβή να εκληφθεί ως ένα μικρό αφιέρωμα προς όλους: Τη μακαρία μνήμη του Καθηγητή Δημητρίου Ζ. Σοφιανού και τους Καθηγητές Δημήτριο Τσουγκαράκη και Ηλία Γιαρένη.

Ταυτόχρονα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον οικογενειακό και επαγγελματικό μου περίγυρο, που μου συμπαραστάθηκε και με ενθάρρυνε κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διατριβής μου, καθώς επίσης και αγαπητούς φίλους που με βοήθησαν σημαντικά με βιβλιογραφικό και αρχειακό υλικό, το διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας αξιότιμο κ. Δημήτριο Μεταλληνό, το διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας αξιότιμο κ. Σπυρίδωνα Σκλαβενίτη, τον θεολόγο και ιστορικό αξιότιμο κ. Κωνσταντίνο Θύμη και τον ιστορικό αξιότιμο κ. Σπυρίδωνα Γαούτση.

Η παρούσα διδακτορική διατριβή, λοιπόν, με τίτλο «Ο Αρχιεπίσκοπος Κερκύρας Αρσένιος» στόχο έχει να φωτίσει, ως συμβολή, τόσο την ιστορική προσωπικότητα

του Αρσενίου Κερκύρας όσο και την εποχή στην οποία ζει με βασικό εργαλείο το ίδιο το συναξάριο του αγίου που αποτελεί μέρος της ασματικής ακολουθίας του. Ταυτόχρονα και η ασματική ακολουθία από μόνη της αποτελεί σημαντικό πεδίο έρευνας, όπως και το σωζόμενο συγγραφικό έργο του αγίου. Το τρίπτυχο, δε, αυτό, συναξάριο, ασματική ακολουθία και συγγραφικό έργο, είναι, επίσης, σημαντικότερο για την ίδια τη βυζαντινή Κέρκυρα, καθώς αποτελεί σπάνια παρακαταθήκη αυτής της εποχής.

Για να αξιοποιηθούν όλα αυτά και να αποδώσουν καρπούς εξετάζονται και συγκρίνονται εξαντλητικά πηγές της βυζαντινής περιόδου, ασματικές ακολουθίες και συναξάρια άλλων βυζαντινών αγίων καθώς και κάθε σχετική επιστημονική μελέτη τόσο για τη βυζαντινή όσο και για την ενετική περίοδο. Για την τελευταία σημαντικότερο είναι το οικείο ιστορικό αρχείο (Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ.) ειδικά για την τύχη των λειψάνων του αγίου και την ευλάβεια των κερκυραίων γύρω από αυτά. Τέλος, για τα γεγονότα κατά το 1944 σχετικά με τη διεκδίκηση των λειψάνων από την ορθόδοξη εκκλησία της Κέρκυρας σημαντικές πληροφορίες παρέχει το Αρχείο Μητροπολίτου Μεθοδίου που φυλάσσεται στην Ιερά Μητρόπολη Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ – ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟΝ ΑΡΣΕΝΙΟ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Στην χαλκογραφία, που κοσμεί την *Ιστορία* του Andrea Marmora (1672), περίοπτη θέση καταλαμβάνει η χορεία των τοπικών αγίων, στους οποίους περιλαμβάνεται και ο Κερκύρας Αρσένιος. Οι υπόλοιποι που εικονίζονται είναι οι άγιοι Σπυρίδων, Θεοδώρα η αυγούστα, Ιάσων, Κερκύρα και Σωσίπατρος¹, Αυτή, δε, η απεικόνιση όλων των τοπικών «πολιούχων» αγίων, σε μία διαχρονική διάσταση, στο έργο του Μάρμορα είναι φανερό πως καταδεικνύει και την τοπική συλλογική συνείδηση και πίστη, γεγονός που συνιστά την προώθηση ενός «τοπικού πατριωτισμού».²

Η αναφορά του Μάρμορα για τον Αρσένιο είναι εκτεταμένη και πολύτιμη³, όπως λίγα χρόνια νωρίτερα (1667) αυτή των Βολλανδιστών στη σειρά *Acta Sanctorum*⁴, οι οποίοι, συν τοις άλλοις, στηρίχτηκαν στις λιγιστές πληροφορίες του *Catalogus Generalis Sanctorum*, του Filippus Ferrarius (1625).⁵ Επομένως, ο 17^{ος} αιώνας είναι σημαντικός, θα λέγαμε, για τις πληροφορίες που μας παρέχονται σχετικά με αυτόν τον άγιο της Κέρκυρας.

Άλλωστε, το 1642 εκδίδεται στη Βενετία το λεγόμενο *Μετεωρολογικόν*, από τον κερκυραίο ιερομόναχο Ιωαννίκιο Μαρκουρά, διδάκτορα της φιλοσοφίας, όπου παρατίθεται μεταφρασμένος στην κοινή γλώσσα ο βίος του αγίου καθώς και ένας πανηγυρικός λόγος αφιερωμένος στο μέγα πρωτοπαπά της Κέρκυρας Αλέξιο Ραρτούρο (1572-1574)⁶. Το έργο αυτό φαίνεται ότι είχε ιδιαίτερη απήχηση στην

¹ A. Marmora, *Historia di Corfu*, Βενετία 1672, (εξώφυλλο).

² Σ. Ν. Ασωνίτης, «Από τις πολιτισμικές σταθερές: Συλλογική ταυτότητα και κείμενο», *Τεκμήριον*, 4 (2002-2004), σ. 116-117.

³ A. Marmora, *ό. π.*, σ. 186-192.

⁴ *Acta Sanctorum*, Ianuarius, vol. II, σ. 1138, Addenda ad IXX diem Ianuarii, De S. Arsenio insulae Corcyrae Archiepiscopo.

⁵ F. Ferrarius, *Catalogus Generalis Sanctorum*, Βενετία 1625, σ. 38.

⁶ *Μετεωρολογικόν ήγουν διήγησις χαριεστάτη εις τὰ μετέωρα του̃ Αριστοτέλους (...)* Συντεθέν εις κοινήν φράσιν παρά του̃ λογιωτάτου εν̃ Ιερομονάχοις κυρίου Ιωαννικίου του̃ Μαρκουρά του̃ εκ Κερκύρας, Βενετία 1642 και S. Petridès - C. Emereau, «Saint Arsène de Corfou», *Échos d' Orient*, 20 (1921), σ. 432.

Κέρκυρα καθώς έναν αιώνα σχεδόν αργότερα, το 1729, το μεταγλώττισε ο *αναγνώστης* Αλέξανδρος Κούρκουλος.¹

Επιπλέον, στον ίδιο αιώνα ανάγεται ο κώδικας Crypt. B.a. XXII από τους *Codices Patristici*, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του μοναχού Antonio Rocchi, της ελληνόρρυθμης μονής της Κρυπτοφέρρης (GrottaFerrata) κοντά στη Ρώμη. Ο κώδικας αυτός περιλαμβάνει διάφορους βίους (miscellanea) που αναφέρονται σε πατέρες και συγγραφείς της ανατολικής εκκλησίας. Στα φύλλα 167-169, λοιπόν, παραδίδεται ο βίος του Αρσενίου Κερκύρας, ο οποίος έχει μεταγραφεί από το χέρι του Λέοντος Αλλατίου και φέρει την επικεφαλίδα: *Ίανουαρίου 1θ'. Μνήμη του ἑν ἁγ. πατρὸς ἡμῶν Ἀρσενίου ἐπ. Κερκύρας*. Ο βίος αρχίζει ως εξής: *Ὁ ἀοίδιμος οὗτος καὶ μέγας πατὴρ ἡμῶν...*² Ας σημειωθεί, δε, ότι ο κώδικας αυτός είναι και ο μοναδικός που έχουμε εντοπίσει με τον Βίο του αγίου, γεγονός που δείχνει ότι πρόκειται για έναν τοπικό άγιο με περιορισμένη «εμβέλεια».³

Επιπλέον, το 1674 στη Βενετία δημοσιεύεται για πρώτη φορά η *Ασματική Ακολουθία* του αγίου από το γνωστό ιατροφιλόσοφο Νικόλαο Βούλγαρι. Στην ακολουθία εμπεριέχεται και ο Βίος, ο οποίος τη συνοδεύει στο εξής ως συναξάρι. Αξίζει, δε, να σημειωθεί ότι ο Βίος είναι ο ίδιος ακριβώς με αυτόν του χειρογράφου της μονής της Κρυπτοφέρρης, πράγμα που, αν συνυπολογιστεί και η χρονική σύμπτωση, σημαίνει ότι ο Βούλγαρις και ο Αλλάτιος που μετέγραψε το βίο είχαν μπροστά τους το ίδιο πρότυπο και συγκεκριμένα ίσως κάποιο χειρόγραφο ή αρχέτυπο του μητροπολίτη Κερκύρας Γεωργίου Βαρδάνη, όπως επιχειρούμε να καταδείξουμε στη συνέχεια, αναφερόμενοι στο συναξάριο του αγίου.

Στην ίδια έκδοση συμπεριελήφθησαν και οι ακολουθίες των αγίων Σπυρίδωνος, Ιάσονος και Σωσιπάτρου και Κερκύρας, υπό τον τίτλο *Αἱ θεῖαι καὶ ἱεραὶ ἀκολουθίαι*

¹ Παναγιώτα Τζιβάρα, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα*, Αθήνα 2003, σ. 117, Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπᾶς Κερκύρας Αλέξιος Παρτούρος Λόγιος του 16^{ου} αι. (1504-1574)*, Κέρκυρα 1995, σ. 2-3, σημ. 5-6 και Γ. Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*, Αθήνα 1992-1994, τ. Β', σ. 206-207.

² *Codices Cryptenses seu Abbatiae Cryptae Ferratae in Tusculano digesti et illustrati cura et studio D. Antonio Rocchi*, Reprints from the collection of the University of Michigan Library, Roma 1883, σ. 105, 110, 112-113 και S. Petrides-C. Emereau, «Saint Arsène de Corfou», *Échos d' Orient*, 20 (1921), σ. 431.

³ Δ. Ζ. Σοφιανός, *Οι βυζαντινοί άγιοι του ελλαδικού χώρου μέσα από τις πηγές και τα κείμενα*, εκδ. Ιδρύματος Γουλανδρή – Χορν, Αθήνα 1993, σ. 11-12.

Σπυρίδωνος τοῦ θαυματουργοῦ, Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου τῶν ἀποστόλων, μετὰ Κερκύρας τῆς βασιλίδος καὶ παρθενομάρτυρος, Ἀρσενίου τε Κερκύρας μητροπολίτου, Ἁγίων Πολιούχων καὶ Προστατῶν Πόλεως καὶ Νήσου Κερκύρας. Τῆς εκδόσεως επιμελεῖται ὁ ἀδελφός του ἱερέας Χριστόδουλος Βούλγαρις, ἀρχιμανδρίτης Κερκύρας, ὁ ὁποῖος τὴν αφιερώνει στὸν Ἀμβρόσιο Γραδενίγο Κυδωνίας Πρωτοπαπᾶ, νῦν δὲ Πανοσιωτάτῳ Καθηγουμένῳ τῆς περιφήμου Νήσου Κερκύρας, μελλιρρῶτῳ Ἱεροκήρυκι. Ὁ Χριστόδουλος ἓνα χρόνο μετὰ θα ἀνέλθει στὸ πρωτοπαπαδικὸ ἀξίωμα τῆς Κέρκυρας (1675-1693).¹

Οἱ ἐπόμενοι αἰῶνες χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἓνα κενό, τὸ ὁποῖο θα καλυφθεῖ μόλις τὸν 19^ο αἰῶνα. Τότε, καὶ συγκεκριμένα τὸ 1848, στὴν Κέρκυρα ἐκδίδεται τὸ ἔργο *Delle Cose Corciresi*, με ἐκτεταμένη ἀναφορὰ στὸν Ἀρσένιο, τοῦ Ἀνδρέα Μουστοξύδη, ὁ ὁποῖος ἐπίσης στηρίζεται στὸν *Catalogus Generalis Sanctorum* τοῦ Filippus Ferrarius² ἐνῶ τὸ 1863 ὁ ἅγιος συμπεριλαμβάνεται στὴ σειρά *Annus ecclesiasticus graeco-slavicus* τοῦ Martinov με τὴν παρατήρηση ὅτι *vita ejus adhuc inedita est*.³ Ἐπομένως, ὁ Martinov ἀγνοοῦσε τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Βούλγαρι.

Ὀκτῶ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1871, ὁ Σπυρίδων Παπαγεώργιος, *Διδάκτωρ* τῆς θεολογίας καὶ φιλολογίας καὶ καθηγητῆς, πραγματοποιεῖ ἐμπεριστατωμένη διάλεξη (διατριβή) σχετικὰ με τὸν Κερκύρας Ἀρσένιο ἐν τῷ ἐν Ἀθήναις Φιλολογικῷ Συλλόγῳ «Παρνάσσῳ». Ἐνα ἔτος μετὰ, τὸ 1872, τὴν ἐκδίδει στὴν Κέρκυρα, στὸ γνωστὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ τυπογραφεῖο «Ἀθηνά» τοῦ Ἀρσενίου Κάου, καὶ τὴν αφιερώνει τῇ μακαρίᾳ ψυχῇ Ἀθανασίου τοῦ ἀειδήμου μητροπολίτου Κερκύρας.⁴

Στὸ ἴδιο τυπογραφεῖο τὸ 1873 στὴν Κέρκυρα ἐκδίδεται ἡ ἀσματικὴ ἀκολουθία με τὸ συναξάρι τοῦ ἁγίου χωρίς, ὅμως, νὰ ἀναφέρεται ποῖος ἐπιμελεῖται τῆς εκδόσεως.⁵ Τὸ μικρὸ αὐτὸ πόνημα φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε μεγάλη κυκλοφορία, καθὼς τὸ ἀγνοεῖ ὁ

¹ Π. Χιώτης, *Ἱστορικὰ Απομνημονεύματα Ἐπτανήσου*, Ζάκυνθος 1887, τ. 6, σ. 348-349 καὶ Σπ. Παπαγεώργιος, *Ἱστορία τῆς Εκκλησίας τῆς Κερκύρας*, Κέρκυρα 1920, σ. 101-104.

² A. Mustoxidi, *Delle Cose Corciresi*, vol. 7, Corfu' 1848.

³ *Annus ecclesiasticus graeco-slavicus*, Βρυξέλλες 1863, σ. 47-78.

⁴ Σ. Παπαγεώργιος, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Ἀρσενίου μητροπολίτου Κερκύρας*, τυπογραφεῖον Ἀθηνά, Ἀρσενίου Κάου, Κέρκυρα 1872.

⁵ *Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀρσενίου ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας*, ἐκδ. Τυπογραφείου «Ἀθηνά» Ἀρσενίου Κάου, Κέρκυρα 1873.

μητροπολίτης Κερκύρας και Παξών Σεβαστιανός Νικοκάβουρας (1899-1920), ο οποίος το 1909, στην Κέρκυρα, προβαίνει στη έκδοση των ακολουθιών των αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου, Κερκύρας, Αρσενίου, Θεοδώρας της αυγούστας και Βλασίου, ακολουθιών, όπως τονίζει, *έκλειοιπότην ἤδη, ἔνεκα τοῦ πολλοῦ χρόνου...* και *...μὴ εὐρισκομένων...* Στην εν λόγω έκδοση, αναφορικά με την ακολουθία του Αρσενίου, μνημονεύεται μόνον η συνεισφορά του σοφού κερκυραίου Νικολάου Βούλγαρι.¹

Έντεκα χρόνια αργότερα, το 1920, ο Σπυρίδων Παπαγεώργιος εκδίδει στην Κέρκυρα, στο *χρωμοτυπολιθογραφεῖον* των αδελφών Ασπιώτη, την *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας*, όπου αφιερώνει εκτεταμένη αναφορά στον Κερκύρας Αρσένιο (σελ. 11-19)² και ακολούθως το 1923 στην Αθήνα εκδίδεται η αρκετά διαφωτιστική μελέτη για τον άγιο με τον τίτλο *Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας Ἀρσένιος* του τότε αρχιμανδρίτη και καθηγητή και μετέπειτα μητροπολίτη Κερκύρας Μεθόδιου Κοντοστάνου.³

Τέλος, μάλλον σύντομες αναφορές για τη ζωή και τη συγγραφική δραστηριότητα του αγίου υπάρχουν στο *The Oxford Dictionary of Byzantium*,⁴ στο *Prosopographie der mittelbyzantinische Zeit*⁵, στη μονογραφία που εκδόθηκε στη σειρά *Studien und Texte zur Byzantinistik*⁶ και στο *Εγκυκλοπαιδικό προσωπογραφικό λεξικό βυζαντινής*

¹ Σ. Νικοκάβουρας, *Ακολουθία τῶν Ἁγίων Ἰάσονος καὶ Σωσιπάτρου, τῆς Παρθενομάρτυρος Κερκύρας τῆς βασιλίδος, τοῦ Ἁγίου Ἀρσενίου μητροπολίτου Κερκύρας* κλπ, Κέρκυρα 1909 και Σπ. Παπαγεώργιος, *ό. π.*, σ. 180.

² Σ. Παπαγεώργιος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας*, χρωμοτυπολιθογραφεῖον Ἀδελφ. Γ. Ασπιώτη, Κέρκυρα 1920, σ. 11-19).

³ Μ. Κοντοστάνος, *Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας Ἀρσένιος*, Αθήνα 1923.

⁴ Α. Kazhdan, «Arsenius», *The Oxford Dictionary of Byzantium*, εκδ. Oxford University Press, New York – Oxford 1991, v. 1, σ. 187.

⁵ *Prosopographie der mittelbyzantinische Zeit*⁵, Arste Abteilung (867-1025) 1. Band, Berlin – New York 1999, σ. 200-201.

⁶ C. Scholz, *Graecia Sacra. Studien zur Kultur des mittelalterlichen Griechenland im Spiegel hagiographischer Quellen*, Studien und Texte zur Byzantinistik, Band 3, Frankfurt am Main 1997, σ. 25-26.

ιστορίας και πολιτισμού¹ ενώ δεν υπάρχει αναφορά στο *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*.²

¹ *Εγκυκλοπαιδικό προσωπογραφικό λεξικό βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού*¹, επιμ. εκδ. Α. Σαββίδης, τ. Γ', εκδ. Μέτρον/Ιωλκός, Αθήνα 1998, σ. 212-213.

² *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, ed. Stephanos Efthymiadis, Farnham, UK and Burlington, VT: Ashgate, 2014

Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΑΡΣΕΝΙΟΥ

Σύμφωνα με το συναξάριο, ο Αρσένιος γεννήθηκε στα χρόνια της βασιλείας του Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνος (867-886) χωρίς, ωστόσο, να προσδιορίζεται το έτος της γεννήσεώς του, γεγονός που σημαίνει ότι για τον βιογράφο είναι αρκετή η ένταξη του βιογραφούμενου προσώπου μέσα στο χρόνο απλώς με την αναφορά στη βασιλεία ενός αυτοκράτορα. Επομένως, σύμφωνα με την αντίληψη του συγγραφέα, πρόκειται περί ενός ιστορικού και άρα υπαρκτού προσώπου.¹

Ακολουθώς, ο συγγραφέας σπεύδει να αναφερθεί στην καταγωγή. Η αναφορά, όμως, αυτή είναι επιβεβλημένη, καθώς ο Βίος ανήκει στο ρητορικό είδος των εγκωμίων και συνεπώς είναι υποχρεωμένος να ακολουθήσει κάποιους κανόνες: Πρέπει, λοιπόν, να μιλήσει για την καταγωγή, τη γέννηση και την ανατροφή του εγκωμιαζόμενου προσώπου.² Οι γονείς του είναι *εὐσεβείς καὶ θεόφιλοι* καταγόμενοι ο πατέρας από την Ιερουσαλήμ και η μητέρα από τη Βηθανία της Παλαιστίνης. Εδώ, όμως, θα πρέπει να τονίσουμε ότι, πέραν της δηλώσεως του τόπου της καταγωγής, η αναφορά στην ευσέβεια και την θεοφιλία των γονέων είναι ένας «κοινός τόπος» στους βίους των αγίων, καθώς είναι συνηθισμένη προϋπόθεση για την ηθική τους διαπαιδαγώγηση, που αρχίζει από πολύ νωρίς. Έτσι, εξασφαλίζονται, παράλληλα, και οι προϋποθέσεις για την μελλοντική τους αγιοσύνη. Αυτή, δε, η πεποίθηση υπήρχε και στην αρχαιότητα και πέρασε στο χριστιανισμό μέσω των κειμένων των πατέρων της εκκλησίας.³

Επίσης, για τους γονείς τονίζεται το γεγονός της σύναψης νόμιμου γάμου και η αρχική τους ατεκνία (...*νομίμως συναφθέντες, ἐν ἀπαιδία τὸν βίον διήνουν*). Έτσι, τονίζεται η αναγκαία προϋπόθεση της ευλογίας του γάμου μέσω του ομώνυμου

¹ Εκτός από τη βασιλεία ενός αυτοκράτορα άλλα ιστορικά γεγονότα, με τα οποία οι συγγραφείς συσχετίζουν τους βιογραφούμενους αγίους είναι οι πόλεμοι ή οι φυσικές καταστροφές (βλ. Αντωνία Κιουσοπούλου, *Χρόνος και ηλικίες στη βυζαντινή κοινωνία*, Ιστορικό αρχείο ελληνικής νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1997, σ. 46 και Δ. Ζ. Σοφιανός, *Οι βυζαντινοί άγιοι του ελλαδικού χώρου μέσα από τις πηγές και τα κείμενα*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1993, σ. 16). Ο Ανδρέας Μάρμορας ως έτος γεννήσεως υπογραμμίζει το 876, χωρίς, ωστόσο, να αναφέρει την πηγή του (Andrea Marmora, ό. π., σ. 186).

² Αντωνία Κιουσοπούλου, ό. π., σ. 89.

³ Αντωνία Κιουσοπούλου, ό. π., σ. 87 και 90 και Δ. Κυρτάτας, *Παιδαγωγός. Η ηθική διαπαιδαγώγηση στην ύστερη ελληνική αρχαιότητα*, Αθήνα 1994, σ. 129.

μυστηρίου της εκκλησίας ενώ η ατεκνία είναι, επίσης, άλλος ένας κοινός τόπος. Πολλοί άγιοι προέρχονται από αρχικά άτεκνους γονείς, όπως ο άγιος Πέτρος της Ατρώας, ο άγιος Στέφανος ο Νέος, ο άγιος Μιχαήλ ο Μαλεΐνος κλπ.¹ Η ατεκνία, όμως, δεν θεωρείται τιμωρία ή κατάρα αλλά συνηθισμένη κατάσταση προκειμένου να επενεργήσει η θεία χάρις και η άνωθεν ευλογία με την εμφάνιση τελικώς του καρπού του γάμου που είναι η γέννηση του αγίου, γεγονός, άλλωστε, που συνέβη και στην περίπτωση της γέννησης του αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή και της ίδιας της Θεοτόκου.² Τέλος, με την ατεκνία υπονοείται πιθανότατα και η υψηλή παιδική θνησιμότητα, φαινόμενο σύνηθες στο Βυζάντιο.³

Ύστερα από τη γέννηση του Αρσενίου στη Βηθανία, οι γονείς του, σύμφωνα με το συναξάριο, θεώρησαν ότι έπρεπε να τον αφιερώσουν στον Θεό. Έτσι, όταν έγινε τριών ετών, τον παρέδωσαν στον ηγούμενο ενός από τα μοναστήρια που υπήρχαν εκεί ενώ οι ίδιοι, αφού φόρεσαν και αυτοί το μοναχικό σχήμα, ...*τὸν βίον ἀπέλιπον*, γεγονός που συνηθίζεται στους βιογραφούμενους ελλαδικούς άγιους, να μένουν ορφανοί δηλαδή από την παιδική τους ηλικία, όπως ο άγιος Αχιλλίος Λαρίσης, ο όσιος Αθανάσιος ο Μετεωρίτης, ο όσιος Λουκάς ο Στειριώτης κλπ. ενώ δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο γονείς και αδέρφια του αγίου να ενδύονται κι αυτοί το αγγελικό σχήμα, όπως οι γονείς του αγίου Πέτρου επισκόπου Άργους κλπ.⁴

Η παράδοση, όμως, του παιδιού σε μοναστήρι ήδη από τη νηπιακή του ηλικία φανερώνει εδώ όχι την έλλειψη ενδιαφέροντος από μέρους των γονέων αλλά την ιδιαίτερη μέριμνά τους γι' αυτό, γιατί έτσι εξασφαλίζονται οι βέλτιστες συνθήκες για την επιβίωση και τη μόρφωσή του. Επομένως, ίσως οι γονείς να είναι οικονομικά ασθενείς⁵ ενώ επιβεβαιώνεται το ενδιαφέρον της εκκλησίας για τη φροντίδα των παιδιών, γεγονός που αποδεικνύεται και από τα *Τυπικά* αρκετών μοναστηριών.⁶ Πράγματι, στο συναξάριο γίνεται ιδιαίτερη μνεία για τη μόρφωσή του καθώς στο μοναστήρι διάγει ...*γράμμασι παιδευόμενος και καλῶς ἀνατρεφόμενος*. Η εκπαίδευση περιελάμβανε συνήθως ορθογραφία, γραμματική, ρητορική, καλλιγραφία, άλλοτε

¹ Αντωνία Κιουσοπούλου, ό. π., σ. 83.

² Λουκ. Α', 5-25.

³ Αντωνία Κιουσοπούλου, ό. π., σ. 83 και Ann Moffatt, «The Byzantine Child», *Social Research*, 53 (1986), σ. 719-722.

⁴ Δ. Ζ. Σοφιανός, ό. π., σ. 23 και 26.

⁵ Αντωνία Κιουσοπούλου, ό. π., σ. 79.

⁶ P. Gautier, «Le typikon de la Théotokos Kécharitoménè», *REB*, 43 (1985), σ. 41.

μουσική, μετρική κλπ.¹ Μάλιστα, στο βίο του οσίου Θεοδώρου του Στουδίτου αναφέρεται και η ...*φιλοσοφίας δὲ τεχνολογία καὶ δογμάτων πατερικῶν ἀποστήθις*.² Έτσι, καθίσταται έκδηλη η σημασία που απέδιδε στην εκπαίδευση η βυζαντινή κοινωνία, καθώς ήταν πιο άμεσα συνδεδεμένη με την αρχαιότητα. Είναι, άλλωστε, γνωστή η κωδικοποίηση του προγράμματος της θύραθεν παιδείας με το *Trivium* (*Τριτύς*), που περιελάμβανε Γραμματική, Ρητορική και Φιλοσοφία/Διαλεκτική, και το *Quadrivium* (*Τετρακτύς*), που περιελάμβανε Αριθμητική, Γεωμετρία, Αστρονομία και Μουσική.³ Έτσι η «μάθηση» είναι μία διαδικασία θεσμοθετημένη και υποχρεωτική για την εξέλιξη του βυζαντινού αγίου κατά τη μέση εποχή, γεγονός που τον διαφοροποιεί από τον συνομήλικό του άγιο στη Δύση.⁴

Στο μοναστήρι ο Αρσένιος σε ηλικία δώδεκα ετών κείρεται μοναχός. Η ηλικία αυτή σηματοδοτεί το πέρασμα από την παιδική στην εφηβική ηλικία, όπου ο άγιος βρίσκεται σε μία νέα φάση της ζωής του, και, έχοντας κάνει τις επιλογές του, παίρνει τις οριστικές αποφάσεις του. Έτσι, για παράδειγμα, το χρονικό όριο των δώδεκα ετών το εντοπίζουμε στον βίο του αγίου Θεοδώρου του Συκεώτη, στο βίο του αγίου Λαζάρου του Γαλησιώτη, στο βίο του αγίου Πέτρου της Ατρώας ενώ σε άλλους βίους το πέρασμα στην εφηβική ηλικία δηλώνεται περιφραστικά, όπως στο βίο του αγίου Νίκωνος του Μετανοείτε, όπου αναφέρεται ότι ...*τὴν ἡβὴν ἀμείβων καὶ τῆς τοῦ μείρακος ἡλικίαν ἀπτόμενος*...⁵

Η ηλικία, όμως, αυτή αποτελεί υπέρβαση του ορίου των δέκα ετών, που ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την ένταξη του ενδιαφερόμενου στη μοναχική πολιτεία σύμφωνα με τον 40ό κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου: *Ἐστω τοίνυν ὁ μέλλων τὸν μοναχικὸν ὑπέρχεσθαι ζυγὸν οὐχ ἦττων ἢ δεκαετῆς*...⁶ Τότε θα πρέπει να

¹ P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, μετάφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985², σ. 96.

² Γ. Ξ. Τσαμπής, *Η παιδεία στο χριστιανικό Βυζάντιο*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1999, σ. 69-70.

³ H. Hunger, *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου. Γραφή και ανάγνωση στο Βυζάντιο*, Ινστιτούτο του βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995, σ. 101.

⁴ Αντωνία Κιουσοπούλου, *ό. π.*, σ. 93-94.

⁵ Αντωνία Κιουσοπούλου, *ό. π.*, σ. 48, 62, 96-98.

⁶ Σ. Ν. Τρωιάνος, *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο*, Αθήνα 1992, σ. 38, 82, Ν. Οικονομίδης, «Πολιτεία – Οικονομία – Κοινωνία. Το νέο κράτος της μέσης βυζαντινής περιόδου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, τ. Η', σ. 176 και Αντωνία Κιουσοπούλου, *ό. π.*, σ. 65, 78, 79.

υποθέσουμε ότι κατά την τελετή της «κουράς» έλαβε και το όνομα με το οποίο τον γνωρίζουμε.¹ Ίσως εδώ να ανταποκρίνεται στην αλήθεια η πληροφορία του Μάρμορα ότι το κοσμικό του όνομα ήταν Άγγελος, αφού ήταν συνηθισμένη πρακτική το μοναχικό όνομα να έχει κάποια σχέση με το κοσμικό. Εν προκειμένω η σχέση αυτή έγκειται στο ίδιο αρχικό γράμμα και των δύο ονομάτων.²

Από το μοναστήρι του ο Αρσένιος αναχωρεί για τη Σελεύκεια ...πλείονος έφιέμενος τῆς ἐκ τῶν μαθημάτων παιδεύσεως... Πράγματι, κατά τον 9^ο αιώνα στη Σελεύκεια και γενικότερα στην αραβοκρατούμενη Συρία παρέμενε ακόμη ζωντανή η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων. Ήδη από τον 8^ο αιώνα στην περιοχή κυριαρχούν οι μορφές του αγίου Ιωάννη του Δαμασκηνού (Mansūr ήταν το επίθετό του), που ήταν σπουδαίος λόγιος και συγγραφέας εκκλησιαστικής ποίησης, του έξοχου ποιητή αγίου Ανδρέα Κρήτης κλπ. Τον 9^ο αιώνα κυριαρχούν ο ιστορικός Γεώργιος ο Σύγκελλος, ο θεολόγος Θεόδωρος Abu Qunra, οι *Γραπτοί* αδελφοί Θεοφάνης και Θεόδωρος και ο γραμματικός και αγιογράφος Μιχαήλ Σύγκελλος.³ Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων είναι τόσο ζωντανή ώστε από τα τέλη του 8^{ου} αιώνα εντοπίζεται μεγάλη μεταφραστική δραστηριότητα από τα ελληνικά στα αραβικά με τη μεσολάβηση της συριακής γλώσσας. Στην πνευματική αυτή κίνηση σημαντική είναι η συμβολή του αββασίδη χαλίφη al-Ma'mūn (813-833), ο οποίος ιδρύει στη Βαγδάτη τον «Οίκο της Σοφίας», που περιελάμβανε μία ανώτερη σχολή, ένα κέντρο μεταφράσεων, μία βιβλιοθήκη και ένα αστεροσκοπείο.⁴ Επιπλέον, η αναφορά στη Σελεύκεια πρέπει να σχετίζεται κατά πάσα πιθανότητα και με τη

¹ Για την κουρά, στην οποία υποβαλλόταν κυριολεκτικά ο μοναχός βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Αθήνα 1955, τ. στ', σ. 104-106.

² A. Marmora, ό. π., σ. 186.

³ C. Mango, «Η αναβίωση των γραμμάτων και των τεχνών», *Ιστορία του Βυζαντίου*, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, επιμ. C. Mango, μετάφρ. Όλγα Καραγιώργου, επιμ. ελληνικής έκδοσης Γιασμίνια Μουσειδίου, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2002, σ. 286-287.

⁴ Μ. Κοντοστάνος, *Ο αρχιεπίσκοπος Κερκύρας Αρσένιος*, Αθήνα 1923, σ. 29, υποσ. 1 και P. Lemerle, ό. π., σ. 33. Ειδικά οι μεταφράσεις των έργων των αρχαίων ελλήνων εντάσσονταν στο πλαίσιο της προώθησης της αντι-βυζαντινής ιδεολογίας από τον al-Ma'mūn. Σύμφωνα με την ιδεολογία αυτή το ισλαμικό κράτος είναι ο πραγματικός διάδοχος της αρχαίας Ελλάδας και όλων των ανθρωπιστικών επιστημών που καλλιεργήθηκαν ενώ το Βυζάντιο είναι πολιτισμικά νεκρό. Θα πρέπει, επομένως, οι Αββασίδες Άραβες να μεταφράσουν στη γλώσσα τους και να καλλιεργήσουν τις επιστήμες αυτές (Δ. Γούτας, *Η αρχαία ελληνική σκέψη στον αραβικό πολιτισμό*, μετάφρ. Μαρία Μακρή, εκδ. Περίπλους, Αθήνα 2001, σ. 106-134).

σπουδαιότητα που αποκτά η πόλη όντας έδρα Θέματος στα χρόνια της βασιλείας του Ρωμανού Α΄ του Λεκαπηνού (920-944).¹

Αποκτώντας, λοιπόν, ο άγιος γερή μόρφωση τόσο στο μοναστήρι όσο και στη Σελεύκεια, αποκτά και το υπόβαθρο που θα του εξασφαλίσει μία λαμπρή πορεία στο χώρο των εκκλησιαστικών αξιωμάτων. Άλλωστε, αρκετοί επίσκοποι είναι κάτοχοι μόρφωσης τουλάχιστον εκκλησιαστικής, όπως ο άγιος Αχίλλιος Λαρίσης, ο άγιος Πέτρος επίσκοπος Άργους κλπ.²

Πράγματι, στη Σελεύκεια ο Αρσένιος χειροτονείται ιερέας, χωρίς τη θέλησή του, από τον επιχώριο επίσκοπο ...*διά τήν ἀρετήν τήν αὐτῶ ἐπιλάμπουσαν*. Θα πρέπει, μάλιστα, τότε να ήταν γύρω στα τριάντα, καθώς σύμφωνα με το κανονικό δίκαιο για να χειροτονηθεί κάποιος ιερέας έπρεπε να ήταν τριάντα ετών, αν και στην πράξη η χειροτονία γινόταν και νωρίτερα.³ Η αρχική του άρνηση γι' αυτό το αξίωμα είναι δείγμα ταπεινοφροσύνης συνηθισμένο, άλλωστε, στη μοναχική αντίληψη. Έτσι, για παράδειγμα, στο Βίο του αγίου Νικολάου, αρχιεπισκόπου Μύρων της Λυκίας, πληροφορούμαστε ότι ...*τῶ Αρχιερωσύνης χρίσματι τελειοῦσιν αὐτόν, ἀναβαλλόμενον καὶ ὀκνοῦντα τήν προεδρίαν, διὰ δειλίαν ὄντως ἐπαινουμένην...*⁴ ενώ στο Βίο του αγίου Θεοδώρου Κυθήρων ότι ...*βιασθεὶς ὑπὸ τοῦ τότε ἐπισκόπου Ἀργείων Θεοδώρου μαθόντος τὰς ἀρετὰς καὶ τήν πρὸς τὰ θεῖα εὐλάβειαν αὐτοῦ χειροτονεῖται διάκονος.*⁵

Ακολουθεί στο Βίο του αγίου Αρσενίου μία περιπέτεια στη θάλασσα: Ο Αρσένιος πηγαίνοντας στην Ιερουσαλήμ για προσκύνημα συλλαμβάνεται από *Αγαρηνοὺς πειρατές*, από τους οποίους απελευθερώνεται ...*χάριτι Θεοῦ (...)* και *λόγοις προσηγέσι τε καὶ εὐσεβέσι....* Αφού αντιπαρέλθουμε τον ξεκάθαρο υπαινιγμό για την αξία της μόρφωσης, ώστε να μπορεί να απευθύνεται προς τους πειρατές με λόγους

¹ N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, εκδ. Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1972, σ. 247 και I. Καραγιαννόπουλος, *Χάρτες μέσης βυζαντινής περιόδου (565-1081)*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 16. βλ. σχετ. και M. McCormick, *Origins of the European Economy. Communications and Commerce AD 300-900*, Cambridge 2002, σ. 502 κεξ.

² Δ. Ζ. Σοφιανός, ό. π., σ. 30.

³ Αντωνία Κιουσοπούλου, ό. π., σ. 105.

⁴ Μηναιόν του Δεκεμβρίου περιέχον άπασαν την ανήκουσαν αυτώ ακολουθίαν, έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Εν Αθήναις 1975, σ. 42.

⁵ *Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, μην Μάϊος ιβ΄, Αθήνα 1975.

προσηνείς και ευσεβείς, θα πρέπει να τονίσουμε ότι το επεισόδιο αυτό, που εντάσσεται στη σφαίρα της περιπέτειας, έδινε ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε έναν Βίο και τον έκανε ιδιαίτερα ελκυστικό στο κοινό που τον άκουγε. Μάλιστα, παρόμοια επεισόδια εντοπίζουμε σε άλλους Βίους, όπως σε αυτόν της αγίας Θεοκτίστης της Λέσβου, η οποία αιχμαλωτίζεται από Άραβες πειρατές της Κρήτης αλλά καταφέρνει να αποδράσει, όταν το πλοίο που τη μεταφέρει αράζει στο νησί της Πάρου,¹ του αγίου Ιωσήφ του Υμνογράφου, του αγίου Ευθυμίου του Νέου κλπ. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι τα αγιολογικά κείμενα ήταν από τα δημοφιλέστερα είδη της βυζαντινής γραμματείας, γι' αυτό και ο αριθμός των χειρογράφων, των διασκευών και των παραλλαγών τους είναι τεράστιος.²

Επίσης, το επεισόδιο αποτελεί μία επιπλέον μαρτυρία για τη δράση στη Μεσόγειο αράβων πειρατών και γενικότερα αραβικού ναυτικού. Ως γνωστόν, οι Άραβες ήδη από τον 7^ο και 8^ο αιώνα με τη δράση τους στη θάλασσα είχαν διασπάσει την παλαιότερη μεσογειακή ενότητα και είχαν καταστήσει επισφαλείς τις θαλάσσιες συγκοινωνίες.³ Μάλιστα, στα τέλη του 9ου και τις αρχές του 10ου αιώνα οι επιδρομές τους έφτασαν μέχρι το Αιγαίο, τα παράλια της Πελοποννήσου και της Αττικής. Κατέστρεψαν τη Δημητριάδα, λεηλάτησαν τη Λήμνο και άλλα νησιά και κατευθύνθηκαν το 904 με αρχηγό τον εξωμότη Λέοντα Τριπολίτη εναντίον της Βασιλεύουσας, την οποία τελικώς δεν πολιορκήσαν, γιατί γύρισαν πίσω και

¹ Averil Cameron, *Οι Βυζαντινοί*, μετάφρ. Γ. Τζήμας, πρόλογος – επιστημονική επιμέλεια Η. Γιαρένης, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2009, σ. 290, Ι. Φουντούλης, «Η οσία Θεοκτίστη η Λεσβία», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου* (15-19 Σεπτεμβρίου 1996), Πάρος 1998, σ. 231-243, Δ. Ζ. Σοφιανός, «Ο βίος της οσίας Θεοκτίστης της Λεσβίας ως πηγή ιστορική, φιλολογική και αρχαιολογική», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου* (15-19 Σεπτεμβρίου 1996), Πάρος 1998, σ. 253-268, Γ. Ναυπλιώτης, *Θεοκτίστη η Λεσβία που αγίασε στην Καταπολιανή της Πάρου*, χ.χ. και Μοναστήρια και Προσκυνήματα της Ελλάδας, «Παναγία Εκατονταπυλιανή Πάρου, Παναγία Χοζοβιώτισσα Αμοργού», υπό την αιγίδα της Μ.Κ.Ο. «Αλληλεγγύη» της Εκκλησίας της Ελλάδος, τ. 20, σ. 16-23.

² F. Halkin, «L' hagiographie byzantine au service de l' histoire», *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies* (Oxford, 5-10 Sept. 1966), London 1967, σ. 345 και Δ. Ζ. Σοφιανός, ό. π., σ. 9.

³ Ν. Σβορώνος, «Οικονομία – Κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, τ. Η' (Βυζαντινός Ελληνισμός), σ. 185 και Ι. Ch. Dimitroukas, *Reisen und Verkehr im byzantinischen Reich vom Anfang des 6. Jhr. Bis zur Mitte des 11. Jhr.* Historical Publications St. D. Basilopoulos, Athens 1997, ν. II, σ. 533, υποσ. 594.

κατευθύνθηκαν στην Θεσσαλονίκη, την οποία κατέλαβαν και λεηλάτησαν¹. Ειδικότερα, επιδρομές Αράβων παρατηρούνται στον Σαρωνικό κόλπο, όπως προκύπτει από τον Βίο του αγίου Νίκωνος του Μετανοείτε², και στον Κορινθιακό, όπως προκύπτει από το Βίο του οσίου Λουκά του Στειριώτη³. Την ίδια εποχή τα νησιά κυρίως δοκιμάζονται και από τις επιδρομές των Αράβων της Κρήτης, όπως αυτή που πραγματοποιήθηκε με επικεφαλής τον αρχηγό του ναυτικού τους Νίσιρι⁴.

Στη συνέχεια, ο Αρσένιος, αφού προσκυνά τους Αγίους Τόπους, ...τήν Κωνσταντινούπολιν καταλαμβάνει, και παρά του όσιωτάτου Τρύφωνος δεξιούται, χωρίς, ωστόσο, να δηλώνεται επακριβώς ο χρόνος της μεταβάσεως. Εφόσον, όμως, γίνεται μνεία στο πρόσωπο του οσίου Τρύφωνος, ο οποίος ήταν πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως από το 927 έως το 931, τότε το έτος 927 είναι ένας *terminus ante quem* σχετικά με τη μετάβαση στη Βασιλεύουσα, γιατί ο Τρύφων υποδέχεται τον Αρσένιο πριν γίνει πατριάρχης. Επιπλέον, εδώ θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η λέξη Κωνσταντινούπολη χρησιμοποιείται υπό μίαν ευρείαν έννοια, διότι ο Τρύφων πριν γίνει πατριάρχης ήταν μοναχός σε κάποιο μοναστήρι του όρους Όλυμπος της Βιθυνίας κοντά στην σημερινή Προύσα και βιαστικά κλήθηκε από τον αυτοκράτορα Ρωμανό Α΄ το Λεκαπηνό (920-944) να γίνει πατριάρχης διαδεχόμενος τον από Αμασειάς Στέφανο Β΄ (925-927). Επομένως, κατά πάσα πιθανότητα, ο Τρύφων υποδέχεται τον Αρσένιο όχι ακριβώς στην Κωνσταντινούπολη αλλά στο μοναστήρι του στο όρος Όλυμπος της Βιθυνίας.⁵

¹ A. A. Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, μετάφρ. Δ. Σαβράμης, εκδ. Μπεργαδή, Αθήνα, τ. Α, σ. 379, Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό κράτος*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001⁴, σ. 147.

² D. F. Sullivan, *The Life of St. Nikon*, Brookline Massachusetts 1987, κεφ. 23, σ. 92 κ.ε.

³ Δ. Ζ. Σοφιανός, *Όσιος Λουκάς, ο βίος του*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1992², σ. 38-39, *Βίος και πολιτεία του Οσίου Πατρός ημών Λουκά του Νέου, του εν τω Στειρίω της Ελλάδος, Ακολουθία του Οσίου και Θεοφόρου Πατρός ημών Λουκά του Νέου του εν τω Στειρίω της Ελλάδος*, έκδ. Ιεράς Βυζαντινής Μονής Οσίου Λουκά, επιμ. εκδόσεως Αρχιμ. Αγαθάγγελος Χαραμαντίδης, 2001, σ. 23-31 και Επίσκοπος Φαναρίου Αγαθάγγελος, Χρύσα Μαλτέζου και Ε. Μορίνι, ό. π., σ. 215.

⁴ Ι. Φουντούλης, ό. π., σ. 231-243 και Δ. Ζ. Σοφιανός, «Ο βίος της οσίας Θεοκτίστης...», ό.π., σ. 253-268. Βλ. σχετ. Ι. Παπαδοπούλος, *Η Κρήτη υπό τους Σαρακηνούς* (Texte und Forschungen zur byzantinisch – neugriechischen Philologie 43), Αθήνα 1948, σ. 66 κεξ. και Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Ζητήματα τινά της κατακτήσεως της κρήτης υπό των Αράβων*, Πεπραγμένα του Α΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Β΄= *Κρητικά Χρονικά*, τ. 15-16, Β΄(1961-1962), σ. 9-41.

⁵ J. Mateos, S. I., «A la recherche de l'auteur du canon de l'Euchélaion», *Orientalia Christiana Periodica*, 22 (1956), σ. 373.

Όταν έγινε πατριάρχης ο Τρύφων, του ενεπιστεύθη τῶν ἐκκλησιῶν τὴν φροντίδα, ἀξίωμα ιδιαίτερα υψηλό που θα πρέπει να ταυτιστεί με εκείνο του ἄρχοντος τῶν Ἐκκλησιῶν (*princeps ecclesiarum*). Το ἀξίωμα αυτό, σύμφωνα με την τάξη των οφφικίων της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως, ανήκε στην τέταρτη πεντάδα εκκλησιαστικῶν ἀξιωμάτων. Ο κάτοχός του ἦταν ὑπόλογος στον μέγα σακελλάριο και ἦταν υπεύθυνος για την ευπρέπεια και τη λειτουργία των ναῶν και των εφημερίων τους.¹ Ὡς ἄρχων τῶν Ἐκκλησιῶν, ἐπίσης, ο Ἀρσένιος πρέπει να ἦταν κληρικός της Ἀγίας Σοφίας, καθὼς τα οφφίκια τα κατεῖχαν κατὰ κανόνα οἱ κληρικοί του ναοῦ αὐτοῦ. Ονομάζονταν, δε, ἄρχοντες σύμφωνα με τα πρότυπα της κρατικῆς ἱεραρχίας.² Ἀκολουθῶς, ὡς ευπαίδευτος κληρικός του ναοῦ της Ἀγίας Σοφίας θα πρέπει να υποθέσουμε ὅτι ἴσως ἔφερε και τον τίτλο του διδασκάλου, του κληρικού, δηλαδή, που εἶχε ὡς ἀντικείμενο, συν τοῖς ἄλλοις, τὴν ἐρμηνεία της Ἀγίας Γραφῆς και τα δημόσια κηρύγματα.³ Βλέπουμε, επομένως, ὅτι ἡ μόρφωση του Ἀρσενίου εἶναι τὸ κλειδί που του προσφέρει μία ἀνοδική πορεία στο χώρο των εκκλησιαστικῶν ἀξιωμάτων. Με ἄλλα λόγια ο Ἀρσένιος με τὴν παιδεία του ἦταν ἐξαιρετικὰ χρήσιμος στον πατριάρχη Τρύφωνα για τὴ διοίκηση της εκκλησίας.

Αὐτὸ οφείλεται, ὁμως, και σε ἓναν ἐπιπλέον λόγο. Ὁ Τρύφων θεωρεῖται ὅτι ἦταν ἀγράμματος, γεγονός που, ὅπως θα δούμε, του στοίχισε τὸ θρόνο. Βρισκόμαστε στα χρόνια της βασιλείας του Ρωμανοῦ Α΄ του Λεκαπηνοῦ (920-944), ο οποίος, ὅταν πεθαίνει ο πατριάρχης Νικόλαος Α΄ ο Μυστικός (925), ὕστερα ἀπὸ μία σύντομη πατριαρχία του ἀπὸ Ἀμασειᾶς Στεφάνου Β΄ (925-927), τοποθετεῖ στον πατριαρχικὸ θρόνο τον ὄσιο Τρύφωνα (927-931) με περιορισμένη θητεία, ὥσπου να ἐνηλικιωθεῖ και να καταλάβει τὸ ἀξίωμα ο γιος του Θεοφύλακτος.⁴ Με αὐτὸν τὸν τρόπο ο

¹ J. Darrouzès, *Recherches sur les οφφίκια de l' ἐglise byzantine*, Institut Français d' études byzantines, Paris 1970, σ. 529-575 και A. Guillou, *Ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς*, μετάφρ. P. Odorico – Σμαράγδα Τσοχανταρίδου, εκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 185.

² Marie-Hélène Congourdeau, Bernadette Martin-Hisard, «Οἱ θεσμοὶ της βυζαντινῆς εκκλησίας», *Ὁ βυζαντινὸς κόσμος*, διευθ. J.- C. Cheynet, μετάφρ. Ἀναστασία Καραστάθη, ἐπιμ. Γιασμίνα Μουσειδου, Α. Παπασυριόπουλος, Ἄννα Μαραγκάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011, τ. Β΄, σ. 196-197.

³ H. Hunger, *Ὁ κόσμος του βυζαντινοῦ βιβλίου* κλπ, ὁ. π., σ. 93.

⁴ I. Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, Editio princeps, recensuit Ioannes Thurn, Berlin 1973, σ. 221-227, I. Σκυλίτση, *Χρονογραφία*, Νεοελληνικὴ μετάφραση με τις μικρογραφίες του κώδικα της Μαδρίτης, εἰσαγ. – μετάφρ. Δ. I. Μούσουρας, πρόλ. Α. Τσελίκας, εκδ. Μίλητος, σ. 253 και St. Runciman, *The emperor Romanus Lecapenus and his reign*, Cambridge 1963, σ. 64, 67, 70, 75, 76.

αυτοκράτορας, καθώς ήταν δύσπιστος απέναντι σε έναν πατριάρχη με τεράστια επιρροή όπως ο Νικόλαος Α΄ ο Μυστικός, τοποθετούσε στον πατριαρχικό θρόνο ένα πρόσωπο της απολύτου εμπιστοσύνης του.¹

Όταν, όμως, παρήλθε ο συμφωνημένος χρόνος, ο Τρύφων δεν παραιτούνταν από το θρόνο, γεγονός που δημιουργούσε πρόβλημα και αμηχανία στον αυτοκράτορα. Τότε παρενέβη ο μητροπολίτης Καισαρείας Θεοφάνης ο επονομαζόμενος Χοιρινός, ο οποίος εξαπάτησε τον πατριάρχη με τον ακόλουθο τρόπο: Παρουσιάζεται μπροστά του και του αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας και οι άνθρωποί του, που θέλουν να τον απομακρύνουν από τον θρόνο, δεν βρίσκουν τίποτε το αρνητικό πάνω του παρά μόνον ένα ψεγάδι, ότι δεν ξέρει καθόλου γράμματα. Τον πείθει, λοιπόν, να γράψει σε ένα άγραφο χαρτί, ενώπιον της συνόδου, το όνομα και το αξίωμά του και να το στείλει στον αυτοκράτορα, ώστε να σταματήσουν οι μομφές εναντίον του. Ο Τρύφων, πράγματι, πήρε ένα άγραφο χαρτί και γράφοντας επάνω *Τρύφων έλεω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης και οἰκουμενικὸς πατριάρχης*, το αποστέλλει στον αυτοκράτορα. Όμως, το χαρτί περιήλθε στα χέρια του ραδιούργου μητροπολίτη Θεοφάνη, ο οποίος κόλλησε στο χαρτί ένα άλλο και έγραψε ότι ο Τρύφων όντας ανάξιος εκούσια παραιτείται από το θρόνο. Η «παραίτηση» αυτή, μάλιστα, διαβάστηκε στη σύνοδο και ο Τρύφων διαμαρτυρόμενος απομακρύνθηκε από το θρόνο.² Επομένως, δεν πέθανε ο Τρύφων, όπως λανθασμένα αναφέρεται στο Βίο (... καὶ μετὰ μικρὸν Τρύφωνος τὸν βίον ἀπολίποντος...)³, ώστε να κινηθεί η διαδικασία της πλήρωσης του πατριαρχικού θρόνου που θα βρισκόταν εν χηρεία.

Έτσι, αφού πέρασε λίγος καιρός ακόμη, στις 2 Φεβρουαρίου 933 χειροτονήθηκε, σε ηλικία μόλις δεκαέξι ετών, ο Θεοφύλακτος πατριάρχης από παπικούς απεσταλμένους, τους οποίους ο αυτοκράτορας προσκάλεσε στην Κωνσταντινούπολη ειδικά για το σκοπό αυτό.⁴ Αμέσως μετά ο Θεοφύλακτος έστειλε επιστολές προς τους πατριάρχες Αλεξανδρείας Ευτύχιο, Αντιοχείας Θεοδόσιο και Ιεροσολύμων

¹ J. - C. Cheynet, «Η βυζαντινή επέκταση στα χρόνια της δυναστείας των Μακεδόνων (867-1057)», *Ο Βυζαντινός κόσμος*, ό. π., σ. 114.

² I. Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ό. π., σ. 226-227, I. Σκυλίτση, ό. π., σ. 255-257 και St. Runciman, *The emperor Romanus Lecapenus and his reign*, ό. π., σ. 75-76.

³ Σ. Νικοκάβουρα, ό. π., σ. 61.

⁴ St. Runciman, *The emperor Romanus Lecapenus and his reign*, ό. π., σ. 76-77, G. Ostrogorsky, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, μετάφρ. Ι. Παναγόπουλος, επιστημ. εποπτεία Ε. Κ. Χρυσός, Ιστορικές εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, Αθήνα 1979, τ. Β΄, σ. 149.

Χριστόδουλο, με τις οποίες τους ενημέρωνε για την εκλογή του, ώστε και εκείνοι, με τη σειρά τους, να αναγράψουν το όνομά του στα Δίπτυχα. Το ίδιο έκανε και στον πάπα Ρώμης Ιωάννη ΙΑ΄ (931-936).¹ Το γεγονός, όμως, αυτό παρερμηνεύτηκε από τον επίσκοπο Κρεμόνας Λιουτπράνδο, ο οποίος, αγνοώντας προφανώς το κανονικό αυτό έθος, υποστήριξε ότι ο αυτοκράτορας απέσπασε από τη Ρώμη την ανεξαρτησία του πατριαρχικού θρόνου της Κωνσταντινούπολης με την παπική αναγνώριση στον Θεοφύλακτο του δικαιώματος να φέρει ωμοφόριο (pallium) χωρίς την άδεια των παπών²: «Γνωρίζουμε ή μάλλον διαπιστώνουμε ότι ο επίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως δεν φορά ωμοφόριο χωρίς την άδεια του δικού μας αγίου πατέρα. Επειδή, όμως, ο ασεβέστατος Αλβέρικος, (...), σφετερίστηκε την πόλη της Ρώμης και κρατούσε τον αποστολικό κύριο σχεδόν σαν δούλο του έγκλειστο στο παλάτι, ο αυτοκράτορας Ρωμανός χειροτόνησε πατριάρχη τον ευνούχο γιο του Θεοφύλακτο. Κι επειδή δεν αγνοούσε την πλεονεξία του Αλβερίκου, του έστειλε πολλά δώρα και τον έπεισε να στείλει στο όνομα του πάπα επιστολές στον πατριάρχη Θεοφύλακτο. Με την εξής άδεια: Και ο ίδιος και οι διάδοχοί του να φορούν ωμοφόριο χωρίς την συναίνεση του πάπα. Χάρη σε αυτή τη χυδαία συναλλαγή εδραιώθηκε η καταδικαστέα συνήθεια όχι μόνον οι πατριάρχες παρά και οι επίσκοποι όλης της Ελλάδας να φορούν ωμοφόριο. Και δεν χρειάζεται να υπογραμμίσει κανείς πόσο παράλογο είναι αυτό. (...) Οι Έλληνες δεν πρέπει να εξευτελίζουν την Ρώμη, αφού από εκεί ξεκίνησε ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος. Απεναντίας πρέπει να τη σέβονται, να τη δοξολογούν, να τη λατρεύουν και να την αγαπούν διότι εκεί πήγαν οι απόστολοι, οι άγιοι διδάσκαλοι Πέτρος και Παύλος»³.

Η επίδοση του ωμοφορίου από τον πάπα στους (αρχι)επισκόπους, πρακτική που εξακολουθεί να γίνεται ως τις μέρες μας, συμβολίζει την αναγνώριση από αυτούς του παπικού πρωτείου και της αυθεντίας της Ρώμης, ως καθέδρας του Πέτρου, έναντι όλων των άλλων επισκοπικών εδρών. Στο πλαίσιο, μάλιστα, αυτής της θεωρίας, κατά τον 10^ο αιώνα, κυκλοφορούσε στη Δύση η παράδοση ότι ο θρόνος της Κωνσταντινούπολης υπάγεται στη Ρώμη και ότι σε ένδειξη της υποταγής αυτής ο

¹ St. Runciman, *The emperor Romanus Lecapenus and his reign*, ό. π., σ. 77.

² Βλ. Φειδά, ό. π., σ. 160.

³ Λιουτπράνδος της Κρεμόνας, *Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη του Νικηφόρου Φωκά*, εισαγ. – μετάφρ. - σχόλια Δ. Δεληολάνης, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1998, σ. 65-66 και σχετ. Αρχιεπίσκοπος πρ. Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας Μεθοδίος Γ. Φούγιας, *Έλληνες και Λατίνοι*, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1994², σ. 182-183, υποσ. 5.

πατριάρχης, μέχρι τότε, δεχόταν από τον πάπα το ωμοφόριο. Θύμα αυτής της περιέργης παραδόσεως ο Λιουιπράνδος, πίστευε ότι «...η ίδια η Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως υπόκειται στη δική μας αγία καθολική αποστολική Εκκλησία της Ρώμης». Επιπλέον, η παράδοση αυτή ήταν εξαιρετικά χρήσιμη για τις παπικές αξιώσεις και διεκδικήσεις στη Ν. Ιταλία, οι οποίες εκείνον τον καιρό αναζωπυρώνονταν.¹

Στο πλαίσιο αυτής της αντιπαλότητας και των ευλόγων αντιδράσεων από μέρους της εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης ο *ἄρχων τῶν Ἐκκλησιῶν* Αρσένιος, κάτοχος γερῆς εκκλησιαστικῆς και θύραθεν παιδείας, ὅπως αποδείξαμε, δεν πρέπει να ἔμεινε ἀμέτοχος ἀλλὰ συγγράφει και εκφωνεῖ στην Κωνσταντινούπολη τον εγκωμιαστικό λόγο προς τον ἅγιο Ἀνδρέα τον ἀπόστολο, ὅπως αποδεικνύουμε στην οικεία ἐνότητα. Εκεί, επιχειρηματολογώντας, προσπαθεῖ να παρουσιάσει τον ἀπόστολο Ἀνδρέα ἀνώτερο του ἀποστόλου Πέτρου και, κατ' ἐπέκταση, την Κωνσταντινούπολη ἀνώτερη της Ρώμης, ἀποδεικνύοντας την ορθότητα του τέταρτου τροπαρίου της λιτῆς του εσπερινού *Ὁρθοδοξίας τὰ δόγματα σαφῶς Πάτερ ἐτράνωσας*.²

Ἄλλωστε, ο πατριάρχης Θεοφύλακτος οὔτε ἦταν δυνατόν να ἀντιδράσει χωρίς τη συγκατάθεση του πατέρα του αυτοκράτορα Ρωμανοῦ Α' του Λεκαπηνού, ἀφοῦ ἦταν πρόσωπο της ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης του, ὅπως τονίσαμε, οὔτε φημιζόταν για την θεολογική και εκκλησιαστική του κατάρτιση, ἀφοῦ ἄλλα ἦταν τα ἐνδιαφέροντά του. Πράγματι, ο Θεοφύλακτος περνούσε το χρόνο του ἀπρεπῶς περισσότερο στο στάβλο παρά στην εκκλησία,³ καθὼς «... εἶχε μανία με τ' ἄλογα και ἀγάπη στα κυνήγια...», ὅπως ἐπισημαίνει δηκτικά ο Ἰωάννης Σκυλίτσης στη Χρονογραφία του.⁴

¹ Β. Φειδᾶς, ὁ. π., σ. 160-161.

² Σ. Νικοκάβουρας, ὁ. π., σ. 49.

³ St. Runciman, *The emperor Romanus Lecapenus and his reign*, ὁ. π., σ. 77 και G. Ostrogorsky, ὁ. π., σ. 149-150.

⁴ «Θα ἦταν ὅμως ἀσχημο και ἀνόσιο λεπτομερῶς να πούμε τις ἄλλες του ἀπρέπειες. Αξίζει μόνο μία ν' ἀναφέρουμε σαν δείγμα ἀμορφωσιάς αὐτοῦ του ἀνθρώπου. Τον εἶχε πιάσει μια ἀγάπη ἀκαταμάχητη για την ἀπόκτηση ἵππων και λέγεται ὅτι μάζεψε πάνω ἀπὸ δυο χιλιάδες. Τα πάντα ἔκανε για την τροφή ὄλων αὐτῶν. Τους ἔδινε να τρώνε ὄχι μονάχα χόρτο και κριθάρι ἀλλὰ και κουκουνάρια και φιστίκια και ἀμύγδαλα και ἐπιπλέον χουρμάδες, σύκα και σταφίδες (...). Και λένε ὅτι κάποτε, ἐνὸς τελοῦσε τη Μεγάλη Πέμπτη τη Θεία Λειτουργία και ἤδη εἶχε ἀρχίσει να διαβάσει τις ευχές του μυστηρίου, ἦλθε και στάθηκε μπροστά του ο διάκονος που εἶχε ἀναλάβει την φροντίδα των ἀλόγων και του ἔφερε το ευχάριστο το νέο, πῶς μόλις τότε εἶχε γεννήσει ἡ πιο σπουδαία φοράδα του, και εἶπε τ' ὄνομά της. Κι' αὐτός ἀπὸ τη χαρά του τελείωσε ὅπως – ὅπως το ὑπόλοιπο της θείας Ευχαριστίας και ἔρχεται τρεχάτος

Συνεπώς, ένας τέτοιος πατριάρχης είναι μάλλον απίθανο να διακρίνει και να εκτιμήσει τις αρετές και τα προσόντα του Αρσενίου, ώστε να τον χειροτονήσει επίσκοπο *ψήφω Θεοῦ κινηθείς*, όπως αναφέρεται εξωραϊσμένα στο συναξάριο: *Ὅς δὴ τὸν μακάριον εὐράων Ἀρσένιον ἀρετῆς ὕψει μαρτυρούμενον, ψήφω Θεοῦ κινηθείς τῆς μεγάλης Κερκυραίων Ἐκκλησίας Ἀρχιερέα χειροτονεῖ, καὶ τὸν τοῦ φωτὸς ἄξιον ἐπὶ τὴν λυχνίαν τίθησιν.*¹ Μάλλον η επισκοπική χειροτονία του ἄρχοντος τῶν Ἐκκλησιῶν από τον Θεοφύλακτο και η αναχώρησή του από την Κωνσταντινούπολη στην απομακρυσμένη Κέρκυρα κάθε άλλο είναι παρά προαγωγή², αφού, για να κατέχει ο Αρσένιος το εν λόγω αξίωμα, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ήταν έμπιστος του Τρύφωνα, με τον οποίο υπήρχε τόση αντιπαλότητα. Επιπλέον, είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι τυπικά η εκλογή του θα πρέπει να έγινε από την *Ενδημούσα Σύνοδο* στην Κωνσταντινούπολη, την οποία συγκαλούσε ο πατριάρχης, καθώς ήδη από τον ένατο αιώνα η εκλογή μητροπολίτη ή αρχιεπίσκοπου ανήκε στη δική της αρμοδιότητα. Εν προκειμένω, ο πατριάρχης θα είχε γνωστοποιήσει στην Ενδημούσα Σύνοδο τις προθέσεις του για την εκλογή του Αρσενίου, γιατί δεν συμμετείχε στις εργασίες της. Οι μητροπολίτες, ωστόσο, που παρευρίσκονταν, εξέταζαν πιθανές ή κατατεθειμένες υποψηφιότητες, επέλεξαν τρεις από αυτές και διατύπωναν την εισήγησή τους (*ἀναφορά*) στον πατριάρχη, ο οποίος έκανε την τελική επιλογή και προχωρούσε στη χειροτονία.³

Στην Κέρκυρα ο Αρσένιος, αρχιεπίσκοπος πια, φαίνεται πως αρχίζει τη θητεία του με έργα εξωραϊσμού και ευπρεπισμού του καθεδρικού ναού, καθώς στο συναξάριο ρητά αναφέρεται ότι *...τὰ τοῦ βήματος πρῶτον κατακοσμεῖ...*⁴, ενώ δεν παραλείπει να φανεί πραγματικός ποιμένας για το ποίμνιό του, το οποίο δέχεται από τον επίσκοπό του πλήθος ευεργεσιῶν. Το συναξάριο, μάλιστα, εμμένει σ' αυτό αναφέροντας ότι ο Αρσένιος *...ὄρφανῶν γίνεται Πατήρ, χηρῶν ὑπερασπιστής, ἀδικουμένων προστάτης, πεινόντων τροφεύς, πενήτων χορηγός, καταπονουμένων*

στο Κοσμίδιο. Και μόλις είδε το νεογέννητο πουλάρι και χόρτασε απ' το θέαμα το παράξενο, επέστρεψε στη Μεγάλη Εκκλησία με το σκοπό να ψάλει τα άγια Πάθη του Σωτήρος μας Θεού» (Ιωάννου Σκυλίτση, ό. π., σ. 276-277).

¹ Ματθ. Ε' 15, Σ. Νικοκάβουρας, ό. π., σ. 61.

² S. Petrides-C. Emereau, ό. π., σ. 439.

³ Marie-Hélène Congourdeau, Bernadette Martin-Hisard, ό. π., σ. 200-201.

⁴ Σ. Νικοκάβουρα, ό. π., σ. 61.

βοηθός, λυπούμενων παράκλησις, ἀσθενούντων ἰατρός...¹ Οι χαρακτηρισμοί αυτοί, όμως, θα πρέπει να προσθέσουμε ότι αναφέρονται και σε άλλους αγίους επισκόπους που είχαν ευδόκιμη ποιμαντορία. Είναι, τρόπον τινά, κοινοί τόποι. Για παράδειγμα στο μεγαλυνάριο του Αγίου Νικολάου ο άγιος χαρακτηρίζεται αυτολεξεί ως ...ὄρφανῶν προστάτης τε καὶ χηρῶν... Επίσης, στο δοξαστικό των αίων της ακολουθίας του ο υμνογράφος καλεί να εγκωμιάσουν ...οἱ ἐν νόσοις τὸν ἰατρόν, οἱ ἐν κινδύνοις τὸν ρύστην, οἱ αμαρτωλοὶ τὸν προστάτην, οἱ πένητες τὸν θησαυρόν, οἱ ἐν θλίψεσι τὴν παραμυθίαν, τὸν συνοδίτην οἱ ὁδοιπόροι, οἱ ἐν θαλάσῃ τὸν κυβερνήτην...².

Ακολουθεί, στο συναξάριο, η περιγραφή του επεισοδίου με τους Σκύθες πειρατές, γεγονός που συνιστά και τη δεύτερη εξιστορούμενη περιπέτεια του Βίου: ...Σκυθῶν γάρ ποτε τῆ πέραν καταδραμόντων γῆ, καὶ πρὸς τὴν Νῆσον διαπερασάντων, ὁ μακάριος μηδὲν μελλήσας, πρὸς αὐτοὺς παραγίνεται, τὴν ἐκείνων ὁρμὴν εἰρηρικῶς παρεμποδίσει πραγματευόμενος. Ἄλλ' οἱ Σκύθαι ληστρικῶς τοῦτον κρατήσαντες, διὰ μονοξύλων τῆ θαλάσῃ ἐπέβησαν. Ὅπερ γνόντες οἱ Κερκυραῖοι, καὶ αὐτοὶ διαπλευσάμενοι, κατὰ πρόσωπον αὐτοῖς συνήνησαν· καὶ ταῖς τοῦ Ποιμένος εὐχαῖς θαρρήσαντες, θαρσαλέως κατ' αὐτῶν ὄρμησαν, καὶ σὺν Θεῷ τούτους τροπώσαντες, οὓς μὲν μαχαίρας ἔργον ἀπέδειξαν, οὓς δὲ τῆ θαλάσῃ ἐβύθισαν, τοὺς δὲ λοιποὺς καταδιώξαντες ἐν τῆ λεγομένη Τετρανήσῳ πάντας ἀπόλεσαν· ἔνθα δὴ καὶ διὰ προσευχῆς ὁ Ἅγιος ὕδωρ ἐξαγαγὼν ἐκ πέτρας, ὅπερ καὶ νῦν ἐστὶ βρύζον, τὸν ἑαυτοῦ διψῶντα λαὸν ἐκόρεσεν...³

Το παραπάνω περιστατικό εντάσσεται και αυτό στη σφαίρα της περιπέτειας και έδινε καινούργιο ενδιαφέρον στον Βίο. Επιπλέον, αξίζει να σταθούμε στην ονομασία των πειρατών, οι οποίοι είναι Σκύθες, γεγονός που συνιστά αρχαϊσμό από μέρους του συγγραφέα. Ως γνωστόν οι βυζαντινοί συγγραφείς συχνότατα αποκαλούσαν με το

¹ Σ. Νικοκάβουρα, ό. π., σ. 61.

² *Ασματικά Ακολουθία του εν αγίοις πατρός ημών Νικολάου αρχιεπισκόπου Μύρων της Λυκίας του θαυματουργού*, πρόνοια αρχιμανδρίτου Γαβριήλ Ρέππα καθηγητού της εν Αγίω Όρει Αθωνιάδος Εκκλησιαστικής Ακαδημίας, έκδοσις Ιερού Κελλίου Αγίου Νικολάου «Μπαρμπεράδων», Καρυές 1995, σ. 33.

³ Σ. Νικοκάβουρα, ό. π., σ. 61.

παλαιότερο όνομα των κατοίκων μιας περιοχής νέους λαούς που εγκαταστάθηκαν εκεί. Για παράδειγμα οι Βούλγαροι ονομαζόταν και Μυσοί επειδή εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της αρχαίας Μυσίας, οι Άραβες της Κρήτης απλώς Κρήτες, οι Βάνδαλοι Λίβυες, οι Σέρβοι Παίονες κλπ. Κατά τον ίδιο τρόπο οι Γότθοι και οι Σλάβοι που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή των Γετών και των Σκυθών ονομάστηκαν συχνά Γέται και Σκύθαι!¹ Επομένως, επειδή αναφερόμαστε στον 10 αιώνα και οι Γότθοι έχουν από αιώνες μετακινηθεί στη δυτική Ευρώπη, είναι δυνατό να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι οι Σκύθες του συναξαρίου δεν είναι άλλοι από τους Σλάβους.

Πρόβλημα, ωστόσο, αποτελεί η αναφορά στο γεγονός από τον ποιητή Ιωάννη Γράσσο (Giovanni Grasso, 13^{ος} αι.), το μαθητή του Νικολάου – Νεκταρίου, ηγουμένου της μονής των Κασούλων (Casole) της περιοχής του Οτράντο, στη σύνθεσή του με τίτλο *Στίχοι εις τόν Άγιον Άρσένιον μητροπολίτην Κερκύρων*:

*Άπασαν ύλην <εὐ>γενοῦς τληπαθείας
κάτω βρύζουσαν ἀποτινάξας, μάκαρ,
ὡς εὐσταλῆς κοῦφός τε τῇ θεία φύσει,
ταῖς ἀρεταῖς θίγεις μὲν ἀὔλω τρόπῳ
ἐξ ἀὔλου γοῦν ὡς ἄῦλος ἀμέσως
κατηγλάϊσαι πνεύματος μετουσία.
Βαίνεις δ' ἐπὶ θάλασσαν, ὦ ζένου τρόπου,
τὴν λοξοειδοῦς καὶ βροτοκτόνου κάραν
τιθεῖς δράκοντος λαζπάτητον ἐνθέως·
τηροῦντα λάθες πτέρναν· ἦ γάρ σου τρίβος
ἄγνωστος αὐτῶ· ποῦ γὰρ ἶχνος ἀὔλω;
Ἐπίψογος γοῦν σὺν πάσῃ ναυαρχία
ἀνδρῶν ἐφάνη πειρατῶν Αἰθιόπων
τὴν σὴν θελόντων ἐκταράξει καρδίαν.
Ἐντεύξεσίν σου, μάκαρ, ἐκ τῶνδε βλάβης*

¹ Σκύθες, επίσης, ονομάζονταν και οι Πετσενέγοι, οι Βούλγαροι, οι Ρώσοι και οι Κουμάνοι [Κ. Άμαντος, «Τα εθνολογικά ονόματα εις τους βυζαντινούς συγγραφείς», *Ελληνικά*, 2 (1929), σ. 96-104], G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Berlin 1958², τ. 2, σ. 279 κ.ε. και Ε. Χρυσός, «Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 23 (1981), σ. 64].

λάτραις ῥύσαιο, Τριάδος σεβασμίας,

τῶν Κερκύρων καύχημα, ποιμένων κλέος.¹

Εδώ ο ποιητής κάνει λόγο για πειρατές *Αιθίοπες*, υπονοώντας με αυτήν την ονομασία πιθανότατα τους Άραβες της Σικελίας, οι οποίοι, ως γνωστόν, πραγματοποιούσαν συχνές επιδρομές στην Κάτω Ιταλία, τα παράλια της Αδριατικής και στα νησιά του Ιονίου πελάγους.² Εν προκειμένω, επιδρομές Αράβων έχουν παρατηρηθεί στην Κέρκυρα, όπως μας πληροφορεί ο Ιωάννης Σκυλίτσης, ο οποίος αναφέρει ότι ... *οι δε Σαρακηνοί επέδραμαν εις τα παράλια του Ιλλυρικού μέχρι την Κέρκυρα, την οποία και επιρπόλησαν.*³ Τέλος, επιδρομές εντοπίζουμε και στη νότια Ήπειρο και την Αιτωλία, όπως προκύπτει από τον βίο του αγίου Βαρβάρου του μυροβλύτη.⁴

Ωστόσο, δεν προκύπτει από πουθενά ότι οι βυζαντινοί ονόμαζαν Σκύθες τους Άραβες, με εξαίρεση την *Άλωσι τῆς Κρήτης* του διακόνου Θεοδοσίου, ένα ποιητικό κείμενο που αναφέρεται στην κατάκτηση της μεγαλονήσου από τους Άραβες, γεγονός που συντελείται κατά τις πρώτες δεκαετίες του 9^{ου} αιώνα.⁵ Στο κείμενο αυτό το όνομα Σκύθης αναφέρεται γενικά για να ορίσει τον αγενή και αμόρφωτο άνθρωπο και είναι συνώνυμο του *βάρβαρος*. Άλλωστε, στο ίδιο κείμενο η αραβική Κρήτη

¹ M. Gigante, ό. π., σ. 105 – 106 και S. G. Mercati, ό. π., σ. 43-44.

² E. Eickhoff, *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland*, Βερολίνο 1966, σ. 235-237, Δ. Ζακυθινός, *Βυζαντινή Ιστορία*, Αθήναι 1972, σ. 171, Βασιλική Ν. Βλυσίδου, «Αντιδράσεις στη δυτική πολιτική του Βασιλείου Α΄», *Σύμμεικτα*, 5 (1983), σ. 128-129, Ιωάννα Στουφή – Πουλημένου, «Ο Άγιος Νικόλαος στο νησί στη Ζάκυνθο: Μία άγνωστη παλαιοχριστιανική βασιλική», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περίοδος Δ΄, τ. ΙΔ 1987-1988, Αθήνα 1989, σ. 274-275, Jean-Claude Cheynet, «Τα Βαλκάνια», *Ο Βυζαντινός κόσμος*, ό. π., σ. 605, 613, Donald M. Nicol, *Βυζάντιο και Βενετία*, μετάφρ. Χριστίνα – Αντωνία Μουτσοπούλου, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2004, σ. 56.

³ Ι. Σκυλίτσης, ό. π., σ. 429.

⁴ Α. Παπαδοπούλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας*, Α΄, Πετρούπολις 1801, σ. 405-420, Δ. Α. Ζακυθινός, Άγιος Βάρβαρος, τόμος *Εις μνήμην Κ. Αμάντου*, Αθήναι 1960, σ. 438-453, Σ. Ευστρατιάδης, *Αγιολόγιον της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 1995, σ. 70, Δ. Ζ. Σοφιανός, «Ο βίος της οσίας Θεοκτίστης...», ό. π., σ. 261 και Επισκόπου Φαναρίου Αγαθαγγέλου, Χρύσας Μαλτέζου και Ενρίκο Μορίνι, ό. π., σ. 119.

⁵ Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Η ανόρθωση 802-945», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, τ. Η΄ (Βυζαντινός Ελληνισμός-Μεσοβυζαντινοί χρόνοι), σ. 54-55.

ονομάζεται *βαρβαροτρόφος*!¹ Επομένως, θα πρέπει να απορρίψουμε την αναφορά περί πειρατών *Αιθιοπών* του Ιωάννη Γράσσου, ο οποίος είναι φανερό ότι προσάρμοσε και μετέφερε στην εν λόγω σύνθεσή του προβλήματα που αφορούσαν καθαρά την περιοχή της Κάτω Ιταλίας, όπου έζησε και ήκμασε ο ποιητής.

Στην απόδοση του ονόματος Σκύθες σε σλαβικούς πληθυσμούς συνηγορεί και η αναφορά του συναξαρίου του Αρσενίου ότι οι Σκύθες ετοίμαζαν επίθεση εναντίον της Κέρκυρας ...*διὰ μονοξύλων*, γεγονός που παραπέμπει σε αντίστοιχη επίθεση των Ρως, οι οποίοι τον Ιούνιο του 860 με διακόσια «μονόξυλα» πλοiάρια εμφανίστηκαν μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Η επίθεση αυτή τελικώς αποκρούστηκε με επιτυχία και ο ρωσικός στόλος καταστράφηκε με τη βοήθεια τρικυμίας.²

Τέτοια «μονόξυλα», όμως, χρησιμοποιούσαν και σλαβικοί πληθυσμοί που κατοικούσαν στις δαλματικές ακτές και επιδίδονταν σε λεηλασίες και επιδρομές στις γύρω περιοχές και θάλασσες. Είναι οι «Narentani» των λατινικών πηγών ή οι «Αρεντανοί» των βυζαντινών. Ο Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος τους ονομάζει *Παγανούς* και τη χώρα τους *Παγανία*, *διὰ τὸ μὴ καταδέξασθαι αὐτοὺς τῶ τότε καιρῶ βαπτισθῆναι, ὅτε καὶ πάντες οἱ Σέρβλοι ἐβαπτίσθησαν*.³ Επίσης, αναφέρει ότι κατοικούσαν μεταξύ των ποταμῶν Οροντίου και Ζεντίνας, ότι ο τρόπος ζωῆς τους ἦταν πρωτόγονος και ὅτι, αναφορικά με την πολιτική τους οργάνωση, ἦταν χωρισμένοι σε τρεις «ζουπανίες», την *Ράστωτζα*, τον *Μοκρόν* και το *Δαλέν*. Επιπλέον, αναφέρει τα πλοiάριά τους με το ὄνομα *σαγῆναι*, τα οποία ἦταν μικρότερα και ελαφρύτερα ἀπὸ αὐτά των υπολοίπων Κροατῶν.⁴ Οι Ναρεντάνοι πειρατές, λοιπόν, δημιουργούσαν προβλήματα σ' ολόκληρη την περιοχή της Αδριατικής⁵ ἀλλὰ και της

¹ Theodosius Diaconus, *De Creta capta*, ed. H. Criscuolo (Biblioteca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Leipzig 1979, G. Da Costa-Louillet, «Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles», Note Complémentaire: S. Arsène et les pirates «Scythes», *Byzantion*, 31 (1961), σ. 366-367.

² Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Η ἀνόρθωση...», ὁ. π., σ. 76-77.

³ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, greek text edited by Gy. Moravcsik, english translation by R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks – Center for Byzantine Studies, Washington 1967, παρ. 36, σ. 164, στ. 9-10.

⁴ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ὁ. π., παρ. 30, σ. 144, στ. 104-112.

⁵ Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η παπική πρεσβεία του 869 που είχε μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη, κατά την επιστροφή της, καθώς διέπλεε την Αδριατική με κατεύθυνση την Αγκόνα, αιχμαλωτίστηκε ἀπὸ Ναρεντάνους πειρατές [*Le Liber pontificalis*, ἐκδ. L. Duchesne, τ. II,

Βενετίας, η οποία διεξήγαγε επιθέσεις εναντίον τους όχι πάντα ευνοϊκές γι' αυτήν, Μόνο το 948 ένα ενετικός στόλος αποτελούμενος από τριάντα τέσσερα πλοία καταφέρνει να τους νικήσει και να επιβάλει σχετική ηρεμία στην περιοχή.¹

Επιπλέον, οι Ναρεντάνοι προμήθευαν τα σκλαβοπάζαρα με Σλάβους δούλους, πράγμα που σταμάτησε σταδιακά με τον εκχριστιανισμό της περιοχής, καθώς οι χριστιανοί δεν μπορούσαν να πουληθούν ως σκλάβοι. Μιμούμενοι το παράδειγμα των παρακείμενων Σέρβων, ο εκχριστιανισμός τους άρχισε σταδιακά προς τα τέλη της βασιλείας του Βασιλείου Α' του Μακεδόνας (886) από την εκκλησία της Κωνσταντινούπολης.²

Γι' αυτήν, όμως, την χριστιανική τους ταυτότητα γίνεται υπαινιγμός στο συναξάριο: Οι «Σκύθες» ληλατούν τα ηπειρωτικά παράλια, που αναφέρονται ως *πέραν γῆ*, και ετοιμάζονται να περάσουν στην Κέρκυρα. Τότε ο Αρσένιος, χωρίς ενδοιασμούς, σπεύδει να τους συναντήσει ίσως κάπου στις απέναντι ακτές, προκειμένου να διαπραγματευτεί μαζί τους για να σώσει το νησί από τη μανία τους (...*τὴν ἐκείνων ὄρμηγν εἰρηρικῶς παρεμποδίσαι πραγματευόμενος*).³ Αυτή, όμως, η πρωτοβουλία του, παρόλο που δεν έχει τα αναμενόμενα αποτελέσματα, καθώς εκείνοι τον συλλαμβάνουν και επιτίθενται διά θαλάσσης στην Κέρκυρα, θα μπορούσε να εξηγηθεί εάν θεωρήσουμε ότι ο άγιος γνώριζε τη θρησκευτική τους ταυτότητα και, κατ' επέκταση, η αναγνωρίσιμη από εκείνους ιερότητα του προσώπου του, ως επισκόπου, θα μπορούσε να ενέπνεε σεβασμό στους επιδρομείς και θα αποτελούσε τροχπέδη για τα σχέδιά τους. Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη και τη θέση της Κέρκυρας, στην είσοδο της Αδριατικής, θα μπορούσαμε να ταυτοποιήσουμε τους Σκύθες πειρατές του συναξαρίου με τους διαβόητους Ναρεντάνους πειρατές, από τους οποίους τόσα δεινά υπέφερε ολόκληρη η περιοχή.⁴

Παρίσι 1892, σ. 180 κεξ σε Ι. Δημητρούκας, «Ενδείξεις για τη διάρκεια των χερσαίων ταξιδιών και μετακινήσεων στο Βυζάντιο (6^{ος} – 11^{ος} αιώνας)», *Σύμμεικτα*, 12 (1998), σ. 20.

¹ G. Da Costa-Louillet, ό. π., σ. 367-368.

² J. Ferluga, *L' amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978, σ. 164-189, D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, London 1971, σ. 97-101, G. Ostrogorsky, *History of Byzantine State*, Οξφόρδη 1968, σ. 235-236, Donald M. Nicol, ό. π., σ. 56-57 και 357.

³ Σ. Νικοκάβουρας, ό. π., σ. 61.

⁴ Η. Γιαρένης, «Το βόρειο Ιόνιο ως χώρος μέσα από τα βυζαντινά αγιολογικά κείμενα», *Ανάπτυπο από τα Κερκυραϊκά Χρονικά*, περίοδος Β', τ. Η', 2015, Ι' Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014, Κέρκυρα 2015, σ. 584-585.

Η σύλληψη, όμως, του Αρσενίου φέρνει τα αντίθετα αποτελέσματα για τους πειρατές, γιατί θίγει τη φιλοτιμία των Κερκυραίων. Σύμφωνα με το συναξάριο, οι τελευταίοι επιτίθενται εναντίον τους, με αποτέλεσμα η ναυμαχία, που επακολουθεί, να έχει ολέθρια αποτελέσματα για τους πειρατές. Οι Κερκυραίοι τους νικούν κατά κράτος βυθίζοντας τα μονόξυλά τους ενώ όσους γλιτώνουν τους καταδιώκουν ως τη λεγόμενη *Τετράνησο*, όπου τους φονεύουν όλους.¹

Από την παραπάνω εξιστόρηση, επομένως, προκύπτει ότι η *Τετράνησος* θα πρέπει να είναι ένα σημείο κοντινό προς την Κέρκυρα ίσως κάπου στις απέναντι ακτές, αφού η ναυμαχία έγινε στη θαλάσσια περιοχή μεταξύ της Κέρκυρας και των απέναντι παραλίων. Το μέρος αυτό θα μπορούσαμε να το ταυτοποιήσουμε με τέσσερα νησάκια που βρίσκονται στο βόρειο στενό της Κέρκυρας σε απόσταση έξι μιλίων από τον Βουθρωτό, κοντά στο σημερινό αλβανικό χωριό Εξαμίλι. Τα νησάκια αυτά αναφέρονται στους *ελληνικούς πορτολάνους* που έχει δημοσιεύσει ο Α. Delatte ως «λιμάνι καλό για κάθε είδους σκάφος».²

Ωστόσο, η εν λόγω νίκη των Κερκυραίων, όσο και αν αναφέρει το συναξάριο ότι *ταῖς τοῦ Ποιμένος εὐχαῖς θαρρήσαντες*, θα πρέπει να ερμηνευθεί, αν εξετάσουμε τη στρατιωτική και ειδικότερα τη ναυτική δύναμη που διέθετε η Κέρκυρα αυτήν την εποχή. Με άλλα λόγια θα πρέπει να δούμε τί δυνατότητες είχε το νησί προκειμένου αφενός να αποκρούσει τέτοιου είδους επιθέσεις και αφετέρου να διεξαγάγει νικηφόρα ναυμαχία με τους Ναρεντάνους πειρατές, αφού η Βενετία, όπως είδαμε πιο πάνω, την ίδια εποχή και συγκεκριμένα το 948, χρειάστηκε να εκστρατεύσει με στόλο αποτελούμενο από τριάντα τέσσερα πλοία για να τους νικήσει.³

Είναι γνωστή η προσπάθεια δημιουργίας αμυντικής ζώνης στην ευρύτερη περιοχή με τη σύσταση του ναυτικού Θέματος της Κεφαλληνίας κατά τα μέσα του 8^{ου} αιώνα. Η αμυντική αυτή ζώνη συνίστατο στην αδήριτη ανάγκη προστασίας των νησιών και των παραλίων του δυτικού ελλαδικού χώρου από επιδρομές των μουσουλμάνων της βόρειας Αφρικής και της Σικελίας. Το θέμα, με διοικητική, στρατιωτική και ναυτική βάση την Κεφαλονιά, περιελάμβανε όλα τα Ιόνια νησιά και ίσως μερικά σημεία της

¹ Σ. Νικοκάβουρας, *ό. π.*, σ. 61.

² Α. Delatte, *Les Portulans grecs*, (Bibl. Fac. Philos. et Lettres Univ. Liège 107), Liège – Paris 1947, σ. 203, Ρ. Soustal J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, Tabula Imperii Byzantini 3, Wien 1981, σ. 269, G. Da Costa-Louillet, *ό. π.*, σ. 368-369 και Η. Γιαρένης, *ό. π.*, σ. 584-585. Ο Μάρμορας τα αναφέρει ως *Τετράγια* (Andrea Marmora, *ό. π.*, σ. 188).

³ G. Da Costa-Louillet, *ό. π.*, σ. 367-368.

δυτικής Ελλάδας και αποτελούσε, παράλληλα, ναυτικό σταθμό για το βυζαντινό στόλο.¹

Την παραπάνω διοικητική οργάνωση της περιοχής του Ιονίου φαίνεται ότι ακολουθεί και η εκκλησιαστική. Σύμφωνα με την λεγόμενη «εικονοκλαστική» Notitia 3, η οποία συντάσσεται περίπου το 754, δηλαδή την περίοδο ίδρυσης του ναυτικού Θέματος της Κεφαλληνίας, η Κέρκυρα αποτελεί επισκοπή, η οποία ανήκει στην επαρχία *Νέας Ηπείρου* με μητρόπολη την Κεφαλονιά. Ωστόσο, στη Notitia 7 θα δούμε ότι η Κέρκυρα αναγράφεται ως αρχιεπισκοπή² και βρίσκεται στην 51^η σειρά ενώ η Κεφαλονιά υποβαθμίζεται σε απλή επισκοπή υπό την Μητρόπολη Κορίνθου. Αξίζει, δε, να σημειωθεί ότι η ανωτέρω Notitia τοποθετείται χρονικά περίπου 150 χρόνια αργότερα. Ανάγεται, δηλαδή, στην εποχή του αυτοκράτορα Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού (886–912) επί Πατριάρχου Νικολάου του Μυστικού (901–907 και 912–925).³ Επομένως, δεδομένου ότι ο ίδιος ο αυτοκράτορας ή εν γένει η κεντρική εξουσία συνήθως καθόριζε τις εκκλησιαστικές περιοχές και προήγαγε μία επισκοπή σε αρχιεπισκοπή και αντίστροφα, ως συνέπεια της εκάστοτε διοικητικής αξιοποίησης

¹ Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Τα Βυζαντινά Επτάνησα 11^{ος}–αρχές 13^{ου} αιώνα-Το ναυτικό Θέμα Κεφαλληνίας στην υστεροβυζαντινή περίοδο*, εκδ. Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων, Αθήνα 2007², σ. 13, του ίδιου, «Το Βυζαντινό ναυτικό Θέμα Κεφαλληνίας και οι Νορμανδοί την ενδέκατο και δωδέκατο αι.», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου*, Αργοστόλι 1989, τ. 1, σ. 49, Σταματούλα Σ. Ζαπάντη, «Το Θέμα Κεφαλληνίας στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία (8^{ος}-12^{ος} αιώνας)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 6 (1992–1994), σ. 9–13, Γ. Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, Αθήνα 2002³, σ. 54, P. Soustal J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, *Tabula Imperii Byzantini* 3, Wien 1981, σ. 175–177, βλ. σχετ. και Chr. Tsatsoulis, «Some remarks on the date of creation and the role of the maritime Theme of Cephalonia (End of the 7th- 11th Century)», *Studies in byzantine Sigillography*, 11 (2012), σ. 153-172. Βλ. σχετ. και Τ. Λουγγής, «Η Κεφαλονιά στις αρχές του ογδόου αιώνα (με αφορμή την εκεί εξορία του Βαρδάνη Φιλιππικού)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 2 (1977), σ. 73-77 και Π. Νιαβής, «Πόσο ελεύθερη επιλογή υπήρξε για το Βυζάντιο η ίδρυση του Θέματος Κεφαλληνίας;», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου (Αργοστόλι – Ληζούρι, 17-21 Μαΐου 1986)*, επιμ. Γ.Ν. Μοσχόπουλος, Αργοστόλι 1989, τ. 1, σ. 43-47.

² Οι αρχιεπίσκοποι του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατά τους μέσους χρόνους ονομάζονταν «αυτοκέφαλοι» και δεν ανήκαν στη δικαιοδοσία του μητροπολίτη της επαρχίας αλλά σε εκείνην του Πατριάρχη. Από αυτόν, άλλωστε, χειροτονούνταν και το όνομά του μνημόνευαν [Χρ. Παπαδόπουλος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, «Ο τίτλος του Αρχιεπισκόπου», *Θεολογία*, 13 (1933), σ. 290].

³ J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, σ. 55 και 274.

του χώρου¹, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι τουλάχιστον από τις αρχές του 10^{ου} αιώνα έχει μεσολαβήσει διοικητική υποβάθμιση της Κεφαλονιάς και ταυτόχρονη αναβάθμιση της Κέρκυρας, γεγονός που αποδεικνύεται από την μόνιμη παρουσία στο νησί στρατηγού, δηλαδή της ανώτατης αρχής του θέματος.

Αυτό προκύπτει από την αναφορά προς το βασιλιά Όθωνα της Γερμανίας του επισκόπου Κρεμόνας Λιουτπράνδου, ο οποίος το 968, επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη στα χρόνια του αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά (963-969). Ο επίσκοπος, μεταξύ των άλλων, περιγράφοντας το ταξίδι της επιστροφής του αναφέρει: *Στις 14 Δεκεμβρίου αποπλεύσαμε από την Λευκάδα και, πορευόμενοι μόνοι, αφού, όπως είπα, οι ναύτες είχαν φύγει, φτάσαμε στις 19 στην Κορυφώ. Εκεί, πριν αποβιβαστούμε, μας προϋπάντησε ένας στρατηγός ονόματι Μιχαήλ Χερσιωνίτης, δηλαδή από ένα μέρος που ονομάζεται Χερσώνα. (...) Θα σας πω εντούτοις τι του έκανα χάριν φιλίας και τι δέχτηκα σε αντάλλαγμα. Όταν πήγαινα προς την Κωνσταντινούπολη, έφερα στο γιο του εκείνη την πολυτιμότερη επίχρυση ασπίδα, την λεπτά δουλεμένη, που σεις, σεβαστοί μου κύριοι, μου είχατε δώσει μαζί με άλλα δώρα για να τα χαρίσω στους Έλληνες φίλους μου. Τώρα, γυρίζοντας από την Κωνσταντινούπολη, χάρισα στον πατέρα ένα πολυτιμότερο κεντητό φόρεμα. Για όλα αυτά με ευχαρίστησε με τον εξής τρόπο. Ο Νικηφόρος είχε δώσει γραπτή διαταγή οποιαδήποτε ώρα κι αν παρουσιαζόμουν ενώπιόν του, χωρίς χρονοτριβή να με επιβίβαζε και να με οδηγούσε στον Λέοντα τον Κοιτωνίτη...²*

Από τα λεγόμενα του Λιουτπράνδου δηλαδή πληροφορούμαστε σαφέστατα ότι, επιστέφοντας από την Κωνσταντινούπολη, συναντά στην Κέρκυρα έναν στρατηγό, τον Μιχαήλ Χερσιωνίτη, στον οποίο φέρνει γραπτή διαταγή του αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά, χαρίζοντάς του, παράλληλα, ένα πολυτιμότερο κεντητό φόρεμα. Στη συνέχεια ο επίσκοπος αναφέρει ότι, πηγαίνοντας στην Κωνσταντινούπολη πάλι χαρίζει στην Κέρκυρα, στο γιο του στρατηγού μία πολύτιμη επίχρυση ασπίδα. Επομένως, η παρουσία στο νησί του στρατηγού δεν φαίνεται να είναι τυχαία αλλά μόνιμη και είναι πολύ πιθανόν να συνδυάζεται με τη μεταφορά της έδρας του

¹ Μαρία Λεοντσίνη, «Πολιτικές μεταβολές και εκκλησιαστική διοίκηση στο Ιόνιο (6^{ος}-11^{ος} αι.)», *Πρακτικά Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου* (Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002), Αθήνα 2004, τ. Α', σ. 456 και G. Walter, *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο στον αιώνα των Κομνηνών (1081-1180)*, μετάφρ. Κ. Παναγιώτου, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2007, σ. 76.

² Λιουτπράνδος της Κρεμόνας, ό. π., σ. 67-69 και Ι. Δημητρούκας, «Παρατηρήσεις σχετικά με το ταξίδι της επιστροφής του Λιουτπράνδου», *Σύμμεικτα*, 11 (1997), σ. 80.

Θέματος της Κεφαλληνίας στην Κέρκυρα¹, γεγονός που συνεπάγεται την υποβάθμιση και αναβάθμιση των αντίστοιχων επισκοπικών εδρών των δύο νησιών στις αρχές του 10^{ου} αιώνα, όπως αναφέραμε παραπάνω. Άλλωστε, την ίδια εποχή χάνεται οριστικά για το Βυζάντιο η Σικελία με την πτώση στους Άραβες του Ταυρομενίου (902) και η Κεφαλονιά έχει χάσει πια το στρατηγικό της ρόλο ως ένα από τα περάσματα του βυζαντινού στόλου στη Δύση.² Το ρόλο αυτό φαίνεται ότι τον παίζει πλέον η Κέρκυρα, καθώς ο ρόλος της σταδιακά αναβαθμίζεται, λόγω θέσεως, στο πλαίσιο της προσπάθειας της αυτοκρατορίας να αντισταθμίσει την απώλεια της Σικελίας με την ταυτόχρονη εδραίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στη νότια Ιταλία,³ γεγονός, όμως, που απαιτούσε μεγάλες στρατιωτικές κινητοποιήσεις.⁴ Άλλωστε, η εδραίωση των βυζαντινών στη νότια Ιταλία ήταν κύρια συνιστώσα της δυτικής πολιτικής της Μακεδονικής δυναστείας, που είχε εγκαινιάσει ο Βασίλειος Α΄ ο Μακεδών και

¹ Βλ. σχετ. Δ. Α. Ζακυθινός, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν των Βυζαντινών κράτει», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 17 (1941), σ. 244 και Héléne Ahrweiler, «Recherches sur l' administration de l' empire byzantin aux IXe – XIe siècle», *BCH*, 84 (1960), σ. 51.

² Ήδη από τον 6^ο αιώνα η Κεφαλονιά μαζί με τη Ζάκυνθο αποτελούσαν σταθμό ανεφοδιασμού του βυζαντινού στόλου με προορισμό τη Σικελία (*Procopii Caesariensis opera omnia: De Bellis libri I-VIII*, έκδ. J. Haury – G. Wirth, Leipzig 1962, liber II, σ. 478).

³ *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση (5^{ος}-11^{ος} αι.)*, Έρευνες πάνω στις χερσαίες και ναυτικές επιχειρήσεις: Σύνοψη και αποστολή των βυζαντινών στρατευμάτων στη Δύση, Πρόγραμμα: Τράπεζα Πληροφοριών βυζαντινής ιστορίας, Συγγραφείς: Β. Βλυσίδου, Στ. Λαμπάκης, Μ. Λεοντσίνη, Τ. Λουγγής, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Σπουδών, Αθήνα 2008, σ. 338, 347, 348, 371. «Για μία ναυτική αυτοκρατορία όπως η βυζαντινή, η κατοχή και ο έλεγχος της Σικελίας είχε πολύ μεγάλη σημασία: το νησί-κλειδί της Μεσογείου διαδραμάτιζε ένα διπλό ρόλο: α) συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με τις δυτικές της κτήσεις και β) λειτουργούσε σαν προστατευτική ασπίδα για την Ιταλία και τις δυτικές ακτές της Ελλάδας» (Δ. Γκαγκτζής - Μαρία Λεοντσίνη - Αγγελική Πανοπούλου, «Πελοπόννησος και Νότια Ιταλία: Σταθμοί επικοινωνίας στη μέση βυζαντινή περίοδο», *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Κέντρο βυζαντινών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1993, σ. 469-470).

⁴ Προϋπόθεση για την ασφαλή μεταφορά βυζαντινών στρατευμάτων στην Ιταλία ήταν η εκκαθάριση των δυτικών θαλασσών της αυτοκρατορίας από τον αραβικό στόλο, γεγονός που επιτυγχάνεται από τον Βασίλειο Α΄ με την πραγματοποίηση μεγάλης ναυτικής εκστρατείας με στόλο αποτελούμενο από 140 πλοία και με επικεφαλής τον αραβογενή Νάσαρ. Ακολούθως, ο Νάσαρ κατευθύνεται στη Σικελία, όπου νικά τους Άραβες το 879 σε μεγάλη ναυμαχία στα νησιά Λιπάρες ενώ το 880 νικά και πάλι τους Άραβες κοντά στο νησί Στήλαι (Βασιλική Ν. Βλυσίδου, «Αντιδράσεις στη δυτική πολιτική του Βασιλείου Α΄», ό. π., σ. 129.

προέβλεπε, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο συμφιλίωση με τον πάπα της Ρώμης και προσεταιρισμό ενός από τα φραγγικά βασίλεια, συνήθως αυτού που βρισκόταν ανατολικότερα.¹ Επιπλέον, σ' αυτήν την κατεύθυνση ιδρύεται στα τέλη του 9^{ου} αιώνα το Θέμα της Λογγοβαρδίας, στις αρχές του 10^{ου} αιώνα το Θέμα της Καλαβρίας και αργότερα το βραχύβιο και περιορισμένο σε έκταση Θέμα της Λουκανίας.²

Επομένως, εξετάζοντας τη νίκη των Κερκυραίων επί των Ναρεντανών πειρατών υπό το πρίσμα του αναβαθμισμένου ρόλου της Κέρκυρας κατά το 10^ο αιώνα, όντας πιθανότατα η έδρα του Θέματος της Κεφαλληνίας με μόνιμη παρουσία στρατηγού, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι στο νησί στάθμευαν αρκετές βυζαντινές στρατιωτικές και ναυτικές δυνάμεις ικανές να πλήξουν και συντρίψουν επιθέσεις εξωτερικών εχθρών του κράτους, όπως αυτή των *Σκυθών* πειρατών.³

Στο περιστατικό, όμως, αυτό πραγματοποιείται, κατά το συναξάριο, και η πρώτη θαυματουργική επέμβαση του Αρσενίου, όταν ο άγιος προσευχόμενος, ως άλλος

¹ Βασιλική Ν. Βλυσίδου, «Προσέγγιση ή εχθρότητα με τη Δύση; Βυζάντιο και Ευρώπη τον 9^ο και 10^ο αιώνα», σ. 110-111, Αποθετήριο *Ήλιος*, Εθνικό ίδρυμα Ερευνών (<http://helios-eie.ekt.gr>).

² Jean - Marie Martin, «Η βυζαντινή Ιταλία», *Ο Βυζαντινός κόσμος*, ό. π., σ. 647-649, Vera von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert*, Wiesbaden 1967, σ. 67-68, Vera von Falkenhausen, *La dominazione bizantina nell' Italia meridionale dal IX all' XI secolo*, Bari 1978, σ. 23-27, 31-40, 65-72, A. Guillou, «Geografia amministrativa del katepanato bizantino d' Italia (IX-XIsec.)», *Calabria bizantina*, Reggio Calabria 1974, [=Culture et société en Italie byzantine (VIe-IXe s.)], Variorum Reprints, Λονδίνο 1978, αρ. IX], Τ. Κ. Λουγγής, *Η βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία από το θάνατο του Μ. Θεοδοσίου ως την άλωση του Μπάρι 395-1071*, Αθήνα 1989 και Δ. Γκαγκτζής - Μαρία Λεοντσίνη - Αγγελική Πανοπούλου, ό. π., σ. 471.

³ Ακριβώς στο πλαίσιο του αναβαθμισμένου ρόλου της Κέρκυρας φαίνεται ότι εντάσσεται ένα πρόγραμμα εξοπλισμού της, καθώς στην ίδια εποχή (10^{ος} αι.) ανάγονται οχυρωματικά έργα ευρείας κλίμακας, όπως η ανέγερση στις δυτικές ακτές των κάστρων *Αγγελόκαστρο* και *Γαρδίκι*, σύμφωνα με ανακοίνωση σε διημερίδα (2010) της Εφορείας βυζαντινών αρχαιοτήτων Κερκύρας. Για τα κάστρα αυτά είχε διατυπωθεί παλιότερα η άποψη πως κατασκευάστηκαν από τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό (1156-1180) (Γ. Λινάρδος, *Το Αγγελόκαστρο*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1981, σ. 9). Συνεχίζοντας το συλλογισμό μας, θα μπορούσαμε να εντάξουμε στην ίδια περίοδο και άλλες οχυρώσεις της δυτικής ακτής, όπως το προϋποτιθέμενο *Παλαιόκαστρο*, στο χώρο που βρίσκεται σήμερα η μονή της Υ.Θ. Παλαιοκαστρίτισσας – Παλαιοκαστρίτισσας και τα μεσαιωνικά τείχη της περιοχής «Πόρτο Τιμόνι» του Αφιώνα (βλ. σχετ. Παναγιώτα Τζιβάρια-Σ. Καρύδης, *Η βιβλιοθήκη της Μονής Παλαιοκαστρίτισσας Κερκύρας*, Ιερά Μονή Υ.Θ. Παλαιοκαστρίτισσας Κερκύρας [Πηγές και Μελετήματα αρ. 1], Αθήνα 2001, σ. 19 και Γ. Κ. Σουρτζίνος, *Κέρκυρα, ταξίδι στο χρόνο*, Κέρκυρα 2006³, σ. 118, 119, 121).

Μωυσής, καταφέρνει στα άνυδρα Τετράνησα να βγει από κάποιο βράχο νερό, ώστε να ξεδιψάσουν οι Κερκυραίοι. Έτσι εγκαινιάζεται από τον βιογράφο μία σειρά από θαύματα που κάνει εν ζωή ο επίσκοπος, στοιχείο απαραίτητο αγιότητας¹. Είναι, δε, φανερό ότι η αναφορά στην θαυματουργική ανάβλυση νερού δεν είναι τυχαία αλλά είναι βασικό στίγμα της αγιότητας του βιογραφούμενου προσώπου, όπως βασικό στοιχείο ζωής είναι το νερό. Κατ' αυτόν τον τρόπο και σε άλλους Βίους αγίων εντοπίζουμε σχετικές με νερό θαυματουργικές παρεμβάσεις, όπως στον Βίο του αγίου Σπυρίδωνα², στο Βίο του αγίου Δονάτου³ κ.α.

Με τη θαυματουργική ανάβλυση νερού συνδέεται και το επόμενο θαύμα που έχει σχέση με ξηρασία που είχε ενσκήψει στην Κέρκυρα και κατέστρεφε τη γεωργική παραγωγή. Τότε άγιος προσεύχεται και έρχεται η πολυπόθητη βροχή (*Αὐχμὸν γὰρ ἰσχυρότατον, τοὺς κατὰ πᾶσαν Νῆσον καρποὺς κατ' ὀλίγον διαφθείροντα, δι' ἐντεύξεως ἔλυσε, καὶ ὑετὸν εὐχῇ κατήγαγεν*).⁴ Το θαύμα αυτό πάλι μας φέρνει στο νου ανάλογη επέμβαση του αγίου Σπυρίδωνα στο νησί της Κύπρου.⁵

Επόμενη παρέμβαση του αγίου είναι η θεραπεία δαιμονιζόμενης, γεγονός που επίσης αποτελεί κοινό τόπο σε πολλούς βίους αγίων, καθώς και το θαύμα σε κάποια γυναίκα ενός κληρικού επ' ονόματι Ανδρόνικου, η οποία είχε δύσκολο τοκετό. Τέλος, γίνεται αναφορά σε κάποια γυναίκα, *...ἡμίξηρον οὖσαν*, της οποίας αποκατέστησε την υγεία *...ἐλαίου χρίσματι αγίου*.⁶

Η τελευταία ενότητα του συναξαρίου είναι αφιερωμένη σε ένα γεγονός που εκ πρώτης όψεως συνιστά μία πραγματική ιστορία, καθώς γίνεται αναφορά στη βασιλεία ενός αυτοκράτορα. Πρόκειται για τα χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου (912-959). Επομένως, το γεγονός λαμβάνει χώρα μετά το 933, έτος κατά το οποίο έγινε πατριάρχης ο Θεοφύλακτος που χειροτόνησε τον Αρσένιο

¹ Δ. Ζ. Σοφιανός, *Οι βυζαντινοί άγιοι...*, ό. π., σ. 41.

² Βίος, θαύματα και ακολουθία του Αγίου Σπυρίδωνος, έκδοση με τη φροντίδα του Σεβ. Μητροπολίτου Κερκύρας και Παξών Τιμοθέου, Κέρκυρα 1993², σ. 65.

³ Μητροπολίτης Παραμυθίας, Φιλιατών και Γηρομερίου Τίτος, *Του εν αγίοις πατρός ημών Δονάτου επισκόπου Ευροίας του θαυματουργού καθιέρωσις πανδήμου εορτασμού και ιερά ακολουθία*, Παραμυθία 1963, σ. 56 και Φ. Γ. Οικονόμος, *Ο Άγιος Δονάτος επίσκοπος Ευροίας της Παλαιάς Ηπείρου*, Αθήνα 1983², σ. 26-28.

⁴ Σ. Νικοκάβουρας, ό. π., σ. 61.

⁵ Βίος, θαύματα και ακολουθία του Αγίου Σπυρίδωνος, ό. π., σ. 65.

⁶ Σ. Νικοκάβουρας, ό. π., σ. 61-62.

επίσκοπο, και πριν το 959, όταν πέθανε ο Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος: Σύμφωνα με το συναξάριο, λοιπόν, *Και ὄργην κατὰ τῶν λογάδων Κερκύρας, παρὰ τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, Υἱοῦ Λέοντος τοῦ Σοφωτάτου κηρυχθεῖσαν, πάντας κελεύουσιν ἀχθῆναι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, αὐτὸς ἐντέχνως ταύτην διέλυσεν· ὁ γὰρ τὴν ἀρχὴν Κερκύρας παρὰ Βασιλέως δεξάμενος, φιλοχρήματος ὢν, κατ' αὐτῶν ἀδίκως ἐψεύσατο. Ὁ δὲ γε θεῖος Πατήρ, ὑπὲρ αὐτῶν τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν θέμενος, καὶ γήρως καὶ θαλάσσης καὶ χειμῶνος ἐπιλαθόμενος, πρὸς τὸν Βασιλέα παρεγένετο· καὶ τὸν ἐκείνου καταπραῦνας θυμὸν, συμπαθείας γραμμάτιον ἐδέξατο.*¹

Συγκεκριμένα το συναξάριο μας διηγείται ὅτι ὁ Ἀρσένιος *διέλυσεν τὴν ὄργην* τοῦ αυτοκράτορα Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογέννητου κατὰ τῶν *λογάδων* τῆς Κέρκυρας, ποῦ εἶχε προκληθεῖ ἀπὸ συκοφαντία ἐνὸς κρατικοῦ αξιωματούχου. Αὐτὸς ἀναφέρεται περιφραστικά ὡς ὁ *τὴν ἀρχὴν Κερκύρας παρὰ Βασιλέως δεξάμενος* καὶ ὡς αἰτία τῶν ἀδίκων κατηγοριῶν τοῦ θεωρεῖται ἡ φιλοχρηματία τοῦ. Ἡ κατηγορία ἀκριβῶς δὲν δηλώνεται ἀλλὰ πρέπει νὰ ἦταν σοβαρὴ, ἀφοῦ ὁ αυτοκράτορας διέταξε οἱ *λογάδες*, οἱ εὐγενεῖς δηλαδὴ ἢ οἱ οικονομικὰ ἰσχυροὶ τοῦ νησιοῦ, νὰ οδηγηθοῦν στὴν Κωνσταντινούπολη προκειμένου νὰ λογοδοτήσουν. Επιπλέον, τὴν σοβαρότητα τῆς κατάστασης δείχνει καὶ ἡ ἀπόφαση τοῦ Ἀρσενίου νὰ τοὺς υπερασπιστεῖ ἐνώπιον τοῦ αυτοκράτορα ἀψηφώντας τὴν προχωρημένη τοῦ ηλικία, τὶς κακουχίες ἐνὸς τέτοιου ταξιδιοῦ καὶ τὸν χειμῶνα. Ἔτσι ὁ Ἀρσένιος, ἀξιοποιώντας πιθανότατα τὶς γνωριμίες τοῦ κατὰ τὴ θητεία τοῦ στὴ Βασιλεύουσα, παρουσιάζεται μπροστὰ στὸν Κωνσταντῖνο τὸν Πορφυρογέννητο, καταπραῦνει τὴν οργὴ τοῦ καὶ φεύγει ἐφοδιασμένος με τὸ *συμπαθείας γραμμάτιον*.

Καταρχὴν, γιὰ τὸ εἶδος τῆς ρήξης τοῦ κρατικοῦ αξιωματούχου με τοὺς Κερκυραίους εὐγενεῖς θὰ μπορούσε νὰ μας βοηθήσει ὁ ἀναφερόμενος ὅρος *σμπάθεια*, ὁ ὁποῖος προσανατολίζει σὲ μία φορολογικὴ φύσεως ὑπόθεση. Κατὰ τὸν 10^ο αἰῶνα ὁ γεωργικὸς κλήρος ἐνὸς μέλους μιᾶς ἀγροτικῆς κοινότητας ὀνομάζεται *στάσις* ἢ *ὑπόστασις* καὶ συνήθως ἀναφέρεται σὲ μία οἰκογενειακὴ ἀγροτικὴ ἐκμετάλλευση. Τα σχετικὰ στοιχεῖα κάθε φορολογούμενου καταγράφονται στὸν *κώδικα* τῆς κοινότητας καὶ ἀποτελοῦν ἓνα *στίχο*. Κάθε στίχος ὑπόκειται στὸ σύνολο

¹ Σ. Νικοκάβουρας, ὁ. π., σ. 62.

των φόρων που του αντιστοιχεί και, αν η ανάλογη φορολογητέα γη (ή μέρος της) έχει πάψει να είναι παραγωγική ή έχει μερικώς εγκαταλειφθεί, οι σίχοι ονομάζονται *ἀποκεκινημένοι* και ο αντίστοιχος φόρος βαρύνει τον υπεύθυνο που λέγεται *τελεστής*.¹

Σε περίπτωση ολικής εγκατάλειψης οι σίχοι ονομάζονται *όλόπρωτοι σίχοι* ή *έξαλειφέντες σίχοι* ή *έξαλείμματα* και οι φόροι τους βαρύνουν την κοινότητα. Τότε ο επιθεωρητής ή ελεγκτής των φόρων, ο *επόπτης*, εκτελώντας της περιοδική του επιθεώρηση, προσαρμόζει τη φορολογία της κοινότητας στη νέα παραγωγική πραγματικότητα. Παραχωρεί, λοιπόν, ανάλογα με την περίπτωση, ορισμένες φορολογικές ελαφρύνσεις, που είναι:

α) Οι *κουφισμοί*, η προσωρινή μείωση του φόρου για σίχους που είχαν μεν εγκαταλειφθεί αλλά οι τελεσταί (ιδιοκτήτες ή καλλιεργητές) είχαν γνωστή διαμονή και η επιστροφή τους ήταν πιθανή.

β) Η *συμπάθεια*, η ολική ή μερική απαλλαγή από τους φόρους για μεγάλο χρονικό διάστημα σε περίπτωση που τα ίχνη των τελεστών ή των κληρονόμων τους είχαν χαθεί και

γ) Η οριστική κατάργηση του φόρου όταν οι τελεσταί είχαν εγκαταλείψει τη γη τους για χρονικό διάστημα πάνω από τριάντα χρόνια. Οι αντίστοιχοι σίχοι τότε ονομάζονται *κλάσματα* ή *σίχοι κεκλασματισμένοι*. Σ' αυτήν την περίπτωση η γη περιέρχεται στο κράτος, το οποίο την διαθέτει όπως θέλει. Συνήθως την παραχωρεί δωρεάν ή σε χαμηλή τιμή στην κοινότητα ή σε ιδιώτες, οι οποίοι έχουν την υποχρέωση να πληρώσουν φόρο στο ήμισυ του αρχικού, τον λεγόμενο *λιβελλικόν*.²

Η *συμπάθεια*, ωστόσο, καθώς και τα υπόλοιπα μέτρα αφορούσαν το μικρό γεωργικό κλήρο και όχι τους πλούσιους και τους μεγάλους ιδιοκτήτες γης ενώ η ρήξη που αναφέρει το συναξάριο αφορά κάποιον τοπικό κρατικό αξιωματούχο και τους οικονομικά ισχυρούς του νησιού. Επομένως, στην περίπτωσή μας, θα πρέπει να προσδώσουμε στον όρο διαφορετικό νόημα. Θα μπορούσαμε να τον ταυτίσουμε με το *ἀλληλέγγυον* που είχε θεσπίσει ο Βασίλειος Β' (976-1025) και όριζε να πληρώνουν οι πλούσιοι τους φόρους των φτωχών, στην περίπτωση που η παραγωγή είχε

¹ Ν. Σβορώνος, «Οικονομία – Κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Βυζαντινός Ελληνισμός – μεσοβυζαντινοί χρόνοι), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, τ. Η', σ. 192-193.

² Ν. Σβορώνος, ό. π., σ. 193. Βλ. σχετ. Angeliki Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 2002, σ. 281 και Α. Ρ. Kazhdan, «Sympatheia», *Oxford Dictionary of Byzantium*, σ. 1989.

καταστραφεί.¹ Όμως η αναφορά του συναξαρίου στη βασιλεία του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου μας απομακρύνει από μία τέτοια προοπτική.

Κατά πάσα πιθανότητα εδώ έχουμε να κάνουμε με μία έκτακτη φορολογία (έπήρεια), καθώς οι φορολογούμενοι μιας περιφέρειας συχνά καλούνταν να συμβάλουν στην κάλυψη εκτάκτων δαπανών όπως ο εξοπλισμός και η συντήρηση στρατιωτικών σωμάτων, ο ανεφοδιασμός των οχυρών θέσεων (σιτηρέσιον κάστρων), η κατασκευή γεφυρών, η καστροκτησία κ.α.² Ειδικά η φιλοξενία και συντήρηση των στρατιωτών και των αξιωματικών (ἄπληκτον, μιτᾶτον) εθεωρείτο ιδιαίτερα επαχθής³. Μάλιστα, μερικές φορές οι φοροεισπράκτορες (διοικηταί) έρχονταν αντιμέτωποι με τους τοπικούς άρχοντες, υπό την προστασία των οποίων έσπευδε να τεθεί ο πληθυσμός της υπαίθρου, ελπίζοντας έτσι να γλυτώσει από τις καταχρήσεις τους.⁴ Μία τέτοια περίπτωση, άλλωστε, αναφέρει ο ιστορικός Νικήτας Χωνιάτης, όταν περιγράφει την κατάληψη της Κέρκυρας από τους Νορμανδούς του Ρογήρου Β΄ το 1147. Κατά τον ιστορικό, οί τῆς χώρας οικήτορες δηλαδή, προφανώς, οι κάτοικοι της υπαίθρου, με επικεφαλής κάποιον ονόματι Γυμνόν, επειδή ήταν δυσαρεστημένοι με τον διοικητή του νησιού, ο οποίος χαρακτηρίζεται βαρύς καὶ δυσύποιστος φορολόγος, εξεγέρθηκαν και βοήθησαν στην κατάληψη της Κέρκυρας από μοίρα του νορμανδικού στόλου υπό τον ελληνοσικελό ναύαρχο Γεώργιο Αντιοχέα.⁵

Συνεχίζοντας το συλλογισμό μας, θα μπορούσαμε να σταθούμε στον κρατικό αξιωματούχο που πρωταγωνιστεί στο επεισόδιο που εξετάζουμε. Σύμφωνα με το συναξάριο, το αξίωμά του δηλώνεται περιφραστικά. Είναι ὁ τὴν ἀρχὴν Κερκύρας παρὰ Βασιλέως δεξάμενος. Η εν λόγω περίφραση, όμως, δεν φαίνεται να αφορά έναν

¹ I. Σκυλίτση, ὁ. π., σ. 392-393 και Ν. Σβορώνος, ὁ. π., σ. 195-196.

² Ν. Σβορώνος, ὁ. π., σ. 190.

³ Jean-Claude Cheynet, «Η αυτοκρατορική διοίκηση», *Ο Βυζαντινός κόσμος*, διεύθυνση Jean-Claude Cheynet, μετάφ. Αναστασία Καραστάθη, επιμ. Γιασμίνα Μωυσειδου, Α. Παπασυριόπουλος, Άννα Μαραγκάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011, τ. Β΄, σ. 230.

⁴ Jean-Claude Cheynet, «Η αυτοκρατορική διοίκηση», ὁ. π., σ. 253.

⁵ Ν. Χωνιάτης (έκδοση Van Dieten), σ. 72-73, P. Soustal J. Koder, ὁ. π., σ. 178-179, Δ. Τσουγκαράκης, «Η βυζαντινή Κορυφώ: Κάστρον ή πόλις», Ανάτυπο από τα Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Κέρκυρα 2-25 Μαΐου 1998 *Κέρκυρα, μία μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16^{ος} -19^{ος} αι.*, Κέρκυρα 1998, σ. 225-226, I. Καραγιαννόπουλος, ὁ. π., σ. 213 και Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Τα βυζαντινά Επτάνησα 11^{ος} – αρχές 13^{ου} αιώνα, Το ναυτικό θέμα Κεφαλληνίας στην υστεροβυζαντινή περίοδο*, Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων, Αθήνα 2007², σ. 36-39.

απλό υπάλληλο εντεταλμένο για την είσπραξη των φόρων, ο οποίος έφερε τον τίτλο του *διοικητοῦ*, αλλά «φωτογραφίζει» ένα ανώτερο και σημαντικότερο κρατικό υπάλληλο, στον οποίο ο αυτοκράτορας (*βασιλεύς*) έχει αναθέσει την *ἀρχὴν Κερκύρας*, την εξουσία δηλαδή στο νησί. Ωστόσο, τα πρόσωπα, στα οποία ο αυτοκράτορας παραχωρούσε μέρος της πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας του (*ἀρχή*) ήταν οι *στρατηγοί*, τους οποίους ο ίδιος τοποθετούσε επικεφαλής κάθε θέματος.¹ Επιπλέον, η περιφραση *παρὰ Βασιλέως δεξάμενος* ανακαλεί στη μνήμη μας την αντίστοιχη έκφραση *ἐκ βασιλέως προχειριζόμενος*, που εντοπίζουμε στα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού, ο οποίος αναφέρεται στο αξίωμα του στρατηγού και τη σχετική μεγαλοπρεπή τελετή αναγόρευσης που γινόταν από τον ίδιο τον αυτοκράτορα στα ανάκτορα.²

Επομένως, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε: α) ότι *ὁ τὴν ἀρχὴν Κερκύρας παρὰ Βασιλέως δεξάμενος* είναι ο ίδιος ο στρατηγός, ο οποίος προφανώς έχει μόνιμη παρουσία στο νησί, αφού έχει στα χέρια του *τὴν ἀρχὴν Κερκύρας*, και β) ότι έρχεται αντιμέτωπος με τους οικονομικά ισχυρούς του νησιού, με το μέρος των οποίων τάσσεται αναφανδόν ο Αρσένιος, αφού αυτοί, στη συγκεκριμένη περίπτωση, εκφράζουν και προστατεύουν τον λαό από έναν ανώτατο κρατικό υπάλληλο, οποίος για να εξοπλίσει με κάστρα την Κέρκυρα και να διατηρεί στρατεύματα στο νησί, όπως υποθέσαμε ανωτέρω, προβαίνει σε δυσβάστακτη έκτακτη φορολογία (*ἐπήρεια*). Η έκτακτη αυτή φορολογία είναι φανερό ότι ήταν μία δυσμενής συνέπεια του εξοπλισμού της Κέρκυρας και του αναβαθμισμένου ρόλου που, όπως εικάσαμε πιο πάνω, κλήθηκε να παίζει το νησί στις αρχές του 10^{ου} αιώνα.

Επιπλέον, η εμπλοκή του Αρσενίου στην υπόθεση των αγγαρειών για τον εξοπλισμό της Κέρκυρας μπορεί να αποτελεί υπαινιγμό για την ευθεία αντιπαράθεση της ίδιας της τοπικής εκκλησίας, καθώς ήδη από την εποχή του Βασιλείου Α΄ (867-886) είχε επικρατήσει η συνήθεια, μαζί με τους άλλους αξιωματούχους, οι μητροπολίτες και οι αρχιεπίσκοποι καθώς και τα μοναστήρια να συμμετέχουν σε αγγαρείες και να παρέχουν ορισμένο αριθμό ημιόνων και ίππων εν καιρώ εκστρατείας. Τα ζώα αυτά τα έδιναν στον *λογοθέτην τῶν ἀγγελῶν* και το γεγονός αυτό

¹ A. Guillou, *Ο βυζαντινός πολιτισμός*, ό. π., σ. 173.

² Πολύμνια Κατσώνη, «Η μισθοδοσία των στρατηγών των θεμάτων. Προβλήματα και ερμηνείες», *Βυζαντινά*, 22 (2001), σ. 206.

συνιστούσε κατ' ουσίαν ένα είδος επίταξης. Σχετική δε είναι η λίγο προγενέστερη από τα γεγονότα διαμαρτυρία του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού (901-907, 912-925) προς τον πατρίκιο Φιλόθεο, πιθανότατα δούκα του Οψικίου, ότι οι κληρικοί της μητρόπολης Νικαίας [...] *πρὸς στρατείαν κοσμικὴν καταλέγωνται καὶ οἱ τὰ ἅγια καταξιοθέντες, ἐκεῖνοι πρὸς στρατιωτικὰς λειτουργίας ἀπάγονται.*¹

Επίσης, ο στρατηγός του συναξαρίου χαρακτηρίζεται ως φιλοχρήματος και άδικος. Όμως με σχεδόν ίδιους υπαινιγμούς αναφέρεται ο Λιουτπράνδος, επίσκοπος Κρεμόνας, στον στρατηγό που συναντάει στην Κέρκυρα στις 19 Δεκεμβρίου 968: *Στις 14 Δεκεμβρίου αποπλεύσαμε από την Λευκάδα και, πορευόμενοι μόνοι, αφού, όπως είπα, οι ναύτες είχαν φύγει, φτάσαμε στις 19 στην Κορυφώ. Εκεί, πριν αποβιβαστούμε, μας προϋπάντησε ένας στρατηγός ονόματι Μιχαήλ Χερσωνίτης, δηλαδή από ένα μέρος που ονομάζεται Χερσώνα. Αυτός ο άνθρωπος (...) ήταν αντίθετα, όπως φάνηκε αργότερα, πραγματικός διάβολος στο νου. (...) Μόλις μου έδωσε το φιλί της ειρήνης που όμως δεν φώλιαζε στην καρδιά του, αμέσως όχι μία αλλά τρεις φορές την ίδια μέρα όλη η Κορυφώ, που είναι μεγάλο νησί, δονήθηκε.*² Επομένως, χωρίς να παραβλέπουμε την εμπάθεια του επισκόπου,³ θα μπορούσαμε να ταυτίσουμε το στρατηγό, που κατηγόρησε άδικα τους Κερκυραίους στον αυτοκράτορα, με τον Μιχαήλ Χερσωνίτη, καθώς το έτος 968 που τον συναντάει στην Κέρκυρα ο Λιουτπράνδος δεν απέχει πολύ από το 959, που είναι έτος θανάτου του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου και άρα *terminus post quem* αναφορικά με το εν λόγω επεισόδιο της κατηγορίας⁴. Ταυτόχρονα, υπό μία τέτοια προοπτική, το

¹ Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η αγγαρεία στο Βυζάντιο», *Βυζαντινά*, 11 (1982), σ. 41-42.

² Λιουτπράνδος της Κρεμόνας, ό. π., σ. 67-69.

³ Ειρήνη Χρήστου, *Έργα και ημέρες δυτικών απεσταλμένων στην Κωνσταντινούπολη από την εποχή της ειconoμαχίας ως το σχίσμα (726-1054)*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 2000, σ. 39-46.

⁴ Δ. Τσουγκαράκης, «Η βυζαντινή Κορυφώ: Κάστρον ή πόλις», ό. π., σ. 223, του ίδιου, «Η διοικητική θέση της Κέρκυρας κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, Ι΄ Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014, Τα Πρακτικά, 1. Ιστορία, Κέρκυρα 2015, σ. 546, Μαρία Λεοντσίνη, «Πολιτικές μεταβολές και εκκλησιαστική διοίκηση στο Ιόνιο (6^{ος}-11^{ος} αι.)», ό. π., σ. 466 και της ίδιας, «Οι βυζαντινοί στόλοι στα νερά του Ιονίου Πελάγους», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, Ι΄ Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014, Τα Πρακτικά, 1. Ιστορία, Κέρκυρα 2015, σ. 535.

επεισόδιο θα μπορούσε να τοποθετηθεί χρονικά λίγο πριν το θάνατο του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου.¹

Όσον αφορά, δε, την παρουσία του Αρσενίου στην Κωνσταντινούπολη, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι, εκτός από τα επιχειρήματα που ανέπτυξε στον Κωνσταντίνο τον Πορφυρογέννητο, για να τον καθησυχάσει, στηριζόμενος, συν τοις άλλοις, και στην ρητορική του δεινότητα, θα πρέπει να εκμεταλλεύτηκε ενδεχομένως το κύρος και τις γνωριμίες που είχε, αφού είχε διατελέσει στη βασιλεύουσα *ἄρχων τῶν Ἐκκλησιῶν* επί της πατριαρχίας του οσίου Τρύφωνος (927-931). Άλλωστε, η επιτυχία του επίπονου ταξιδιού του τονίζεται ακόμη περισσότερο, όταν ρητά αναφέρεται ότι αναχωρεί *φιλοφρόνως*.

Όμως, σύμφωνα με το συναξάριο, κατά τη διάρκεια της επιστροφής, όταν το πλοίο που μεταφέρει αυτόν και τη συνοδεία του φθάνει στη Σκύρο, ο Αρσένιος ασθενεί και κοντά στην Κόρινθο πεθαίνει (*καὶ κατὰ τὴν λεγομένην Σκύρον φθάσας Νῆσον, νόσω περιπίπτει· πλησίον δὲ Κορίνθου γενόμενος, τῷ Θεῷ τὴν μακαρίαν ψυχὴν παρέθετο*).² Τρία, δε, είναι τα στοιχεία που τον καταβάλλουν: Γηρατειά, θάλασσα και χειμώνας, τα οποία ο άγιος αγνόησε προκειμένου να πραγματοποιήσει το ταξίδι (...*καὶ γήρως καὶ θαλάσσης καὶ χειμῶνος ἐπιλαθόμενος...*).³

Πράγματι, ο Αρσένιος θα πρέπει τότε να βρισκόταν ήδη σε γεροντική ηλικία, αφού, είχε γεννηθεί στα χρόνια της βασιλείας του Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνας (867-886). Η ηλικία αυτή, κατά τους βυζαντινούς χρόνους, πρέπει να άρχιζε περίπου από τα πενήντα χρόνια και εξής. Μάλιστα, τον 13^ο αιώνα, ο μητροπολίτης Κερκύρας Βασίλειος Πεδιαδίτης παρατηρεί ότι, λόγω των συνθηκών που επικρατούσαν τότε στην Κέρκυρα, ένας άνδρας πενήντα ετών ήταν ήδη *ἐσχατόγηρος*⁴. Επιπλέον, θα πρέπει να χαρακτηρίσουμε την ηλικία του όχι μόνο γεροντική αλλά και

¹ Γ. Γαστεράτος, «Το Θέμα Κεφαλληνίας και η Κέρκυρα κατά τον 10^ο αιώνα», Ανάτυπο από τα *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περίοδος Β΄, τ. Η΄, 2015, Ι΄ Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014, Κέρκυρα 2015, σ. 511-521.

² Σ. Νικοκάβουρας, ό. π., σ. 62.

³ Σ. Νικοκάβουρας, ό. π., σ. 62.

⁴ A. P. Kazhdan – G. Constable, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington 1982, σ. 53 και Αντωνία Κιουσοπούλου, ό. π., σ. 123.

προχωρημένη, καθώς ο μέσος όρος ζωής τότε ήταν γύρω στα τριανταπέντε χρόνια.¹ Η προχωρημένη, όμως, ηλικία είναι επίσης άλλο ένα σημείο αγιότητας. Ο άγιος Λάζαρος ο Γαλησιώτης πέθανε σε ηλικία 86 ετών, ο άγιος Λουκάς ο Στυλίτης 100 ετών, ο άγιος Κύριλλος ο Φιλεώτης 96 ετών, ο άγιος Αλύπιος ο Στυλίτης 99 ετών, ο άγιος Ιωαννίκιος 94 ετών, ο άγιος Πλάτων 79 ετών, ο άγιος Θεόδωρος ο Στουδίτης 67 ετών, ο άγιος Πέτρος, επίσκοπος Άργους, 63 ετών ενώ ο άγιος Νικηφόρος του Μηδικίου πέθανε *ἐν γῆρει καλῶ* 58 ετών.² Σύμφωνα με την αντίληψη των βυζαντινών ο άγιος φθάνει σε μεγάλη ηλικία προκειμένου να συνεχίσει και να ολοκληρώσει την ιερή του αποστολή. Δεν ζει για τον εαυτό του, αλλά για την κοινωνία και το ποίμνιο που του έχει εμπιστευθεί ο Θεός³.

Οι υπόλοιποι παράγοντες, οι οποίοι συντελούν στην εξουθένωση του υπερήλικα Αρσενίου, είναι ο χειμώνας και η θάλασσα. Τα ταξίδια πραγματοποιείται κατά τη διάρκεια του χειμώνα, γεγονός που καταδεικνύει τη σοβαρότητα της υποθέσεως, δεδομένου ότι την εποχή αυτή οι Βυζαντινοί, ακολουθώντας την αρχαία συνήθεια, απέφευγαν να πραγματοποιούν ταξίδια. Η απαγόρευση του απόπλου άρχισε συνήθως στις 14 Σεπτεμβρίου, ημέρα εορτής της Υψώσεως του Σταυρού, και έληγε το Μάρτιο κατά την Κυριακή της Σταυροπροσκυνησεως. Αυτή η πρακτική συνεχίστηκε ως τους νεώτερους χρόνους, απ' όπου και οι ναυτικές παροιμίες *Του Σταυρού σταύρωνε κι' έμπα μέσα ή Του Σταυρού σταύρωνε και δένε* ή *Του Σταυρού κι αρμένισε του Σταυρού και δέσε*.⁴ Μοναδική εξαίρεση σχετικά με τον επιτρεπόμενο χρόνο ναυσιπλοΐας αντιπροσώπευαν οι εμπειρότατοι ναυτικοί Μαρδαΐτες, οι οποίοι ταξίδευαν όλο το χρόνο.⁵ Επομένως, για την πραγματοποίηση του συγκεκριμένου ταξιδιού το χειμώνα είναι πολύ πιθανόν να χρειάστηκε η συνδρομή των ικανότατων στη θάλασσα Μαρδαϊτών ή, σε κάθε περίπτωση, των επίσης έμπειρων πληρωμάτων του ναυτικού

¹ Alice-Mary Talbot, «Old Age in Byzantium», *Byzantinische Zeitschrift*, 77 (1984), σ. 267-269, Αγγελική Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή*, μετάφρ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, Αθήνα 1987, σ. 347-389.

² Αντωνία Κιουσοπούλου, ό. π., σ. 122.

³ Αντωνία Κιουσοπούλου, ό. π., σ. 123-124.

⁴ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Αθήνα 1952, τ. Ε' σ. 369, υποσ. 9 και Ι. Δημητρούκας, «Παρατηρήσεις σχετικά με το ταξίδι της επιστροφής του Λιουτπράνδου», ό. π., σ. 70, υποσ. 24.

⁵ Σ. Λάμπρος, «Τρία κείμενα συμβάλλοντα εις την ιστορίαν του ναυτικού παρά τοις Βυζαντινοίς», *Νέος Ελληνομνημων*, 9 (1912), σ. 173-174, πρβλ. Φ. Κουκουλές, «Εκ του ναυτικού βίου των Βυζαντινών», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 21 (1951), σ. 29.

θέματος της Κεφαλληνίας, του οποίου, όπως τονίσαμε, η Κέρκυρα κατά πάσα πιθανότητα ήταν πρωτεύουσα ή, ακόμη, βενετών ναυκλήρων, όπως υποδηλώνει διάταγμα του Δόγη της Βενετίας, ο οποίος, ανταποκρινόμενος σε σχετική εντολή του βυζαντινού αυτοκράτορα, απαγόρευσε στους υπηκόους του να μεταφέρουν επιστολές μεταξύ Κωνσταντινουπόλεως και Δύσης.¹

Όπως, όμως, και να έχει το πράγμα, η θάλασσα έκρυβε αρκετούς κινδύνους είτε λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών του χειμώνα είτε λόγω των Αράβων πειρατών.² Η αποστολή των Κερκυραίων, διαπλέοντας το Ιόνιο πέλαγος κατά μήκος των ακτών, πιθανότατα έφτασε στην Ναύπακτο, που ως πρωτεύουσα του θέματος Νικοπόλεως ήταν έδρα στρατηγού και μητροπολίτη και σπουδαίο λιμάνι για την επικοινωνία με τη Δύση. Επίσης, λειτουργούσε ως σταθμός ενός καθιερωμένου δρομολογίου, όπως αναφέρει στην έκθεσή του ο Λιουτπράνδος, ο οποίος, ερχόμενος διά ξηράς από την Κωνσταντινούπολη, αφήνεται από τον *διασώστην* του, τον υπάλληλο που ήταν επιφορτισμένος να οδηγεί κατά τρόπον ασφαλή τους ξένους μέσα από τη βυζαντινή επικράτεια, και επιβιβάζεται σε δύο πλοία με προορισμό το Οτραντό.³

Τη ίδια πορεία με αντίθετη φορά ακολουθεί ο άγιος Ηλίας ο Νέος, ο οποίος την άνοιξη του 903, ταξιδεύοντας από τις Σαλίνες της Σικελίας με προορισμό την Κωνσταντινούπολη, σταματάει στην Ναύπακτο: *Γενόμενος δὲ αὐτοῖς κατὰ τὴν Ἐρικουῶσαν (νηῶσος δὲ αὕτη περὶ τὰς εἰσόδους τοῦ Ἰονίου κόλπου, προσπελάζουσα τοῖς τέρμασι τῆς Ἑπειρώτιδος γῆς), (...). Φθάσαντες δὲ Ναύπακτον, εὗρον τὴν φήμην τοῦ τῆς Συρίας τῶν Ἀγαρινῶν πλοῖμου πρὸς τὸ Βυζάντιον καταίρειν μέλλοντος, πανταχοῦ διατρέχουσιν. (...) Ἀπάρας ἀπὸ Ναυπάκτου, διήρχετο τὴν Ἑλλάδα...*⁴ Επιπλέον, η Ναύπακτος αναφέρεται ως σταθμός στο οδοιπορικό του Βενιαμίν εκ Τουδέλης (12^{ος}

¹ R. Hiestand, *Byzanz und das Regnum Italicum im 10. Jh.*, Zürich 1964, σ. 212-213 σε I. Δημήτρουκας, «Παρατηρήσεις σχετικά με το ταξίδι της επιστροφής του Λιουτπράνδου», ό. π., σ. 76.

² A. A. Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, ό. π., τ. Α, σ. 379, I. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό κράτος*, ό. π., σ. 147, D. F. Sullivan, *The Life of St. Nikon*, ό. π., κεφ. 23, σ. 92 κ.ε., I. Φουντούλης, «Η οσία Θεοκτίστη η Λεσβία», ό. π., σ. 231-243 και Δ. Ζ. Σοφιανός, «Ο βίος της οσίας Θεοκτίστης της Λεσβίας ως πηγή ιστορική, φιλολογική και αρχαιολογική», ό. π., σ. 253-268.

³ Λιουτπράνδος της Κρεμόνας, ό. π., σ. 63.

⁴ Ανωνύμου μοναχού, *Βίος και Πολιτεία του οσίου πατρός ημών Ηλία του Νέου (του Σικελιώτη)*, Εκδόσεις «Ακρίτας» - Giuseppe Pontari Editore, Αθήνα 1993, σ. 185-189, βλ. σχετ. και G. Rossi Taibbi, *Vita di Sant' Elia il Giovane*, Παλέρμο 1966.

αιώνας). Ο ισπανοεβραίος περιηγητής ξεκινώντας από την Ισπανία κατευθύνεται μέσω Βυζαντίου στην Ανατολή και το οδοιπορικό του καθορίζεται από δύο παράγοντες, τους γνωστούς δρόμους και την παρουσία εβραϊκών κοινοτήτων στις διάφορες πόλεις: *Από το Ότραντο χρειάζονται δύο μέρες για την Κορυφώ (...). Ταξιδεύοντας από τη θάλασσα χρειαζόμαστε μισή ημέρα για την πόλη Κίφτο (Ναύπακτο, Leranto), όπου υπάρχουν εκατό περίπου Ιουδαίοι...*¹

Από την Ναύπακτο οι Κερκυραίοι θα πρέπει να συνέχισαν το ταξίδι τους διά θαλάσσης για την Κόρινθο, η οποία με τα δύο λιμάνια της, τις Κεγχρεές και το Λέχαιον, ήταν επίσης σημαντικός σταθμός στις μετακινήσεις της βυζαντινής επικράτειας. Τη σημασία των λιμανιών της τονίζει ο ιστορικός Νικήτας Χωνιάτης, ο οποίος παρατηρεί ότι *...ό μὲν τοὺς ἐξ Ἀσίας ναυλοχεῖ καταίροντας, ὁ δὲ τοὺς ἐξ Ἰταλῶν εἰσπλέοντας...*², ενώ αναφορά στην πόλη ως συγκοινωνιακό σταθμό εντοπίζουμε στον βίο του αγίου Γρηγορίου του Δεκαπολίτου.³ Επιπλέον, κατά την επιστροφή των Κερκυραίων από την Κωνσταντινούπολη, γίνεται μνεΐα της Κορίνθου, πλησίον της οποίας ο Αρσένιος πεθαίνει. Η διαδρομή αυτή, άλλωστε, είναι η συντομότερη και ασφαλέστερη για την Κωνσταντινούπολη γιατί έτσι αποφεύγεται ο επικίνδυνος γύρος της Πελοποννήσου, καθώς την εποχή εκείνη πειρατές Σαρακηνοί χρησιμοποιούσαν για ορμητήριό τους τόσο τα Κύθηρα, όπως μαρτυρείται στο βίου του αγίου Θεοδώρου Κυθήρων, όσο και τον κακοτράχαλο Μαλέα.⁴

¹ Βενιαμίν εκ Τουδέλης, *Το βιβλίο των ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική 1159-1173*, εισαγ. – σχόλια Κ. Μεγαλομμάτης – Α. Σαββίδης, μετάφρ. Φωτεινή Βλαχοπούλου, επιμ. μετάφρ. Κ. Μεγαλομμάτης, βιβλιογρ. Αλέξης Σαββίδης, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1994, σ. 62-63 και M. N. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, Λονδίνο 1907, σ. 10 κ.ε.

² Ν. Χωνιάτης (έκδοση Van Dieten), τ. Α', σ. 74-75 και Δ. Γκαγκτζής - Μαρία Λεοντσίνη - Αγγελική Πανοπούλου, ό. π., σ. 476.

³ F. Dvornik, *La vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle*, Παρίσι 1926, σ. 55 και Μ. Κορδώσης, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής της Κορίνθου στους μέσους χρόνους*, Αθήνα 1981, σ. 52-53.

⁴ Ν. Α. Οικονομίδης, «Ο βίος του αγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10^{ος} αι.)», *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου 23-29 Σεπτεμβρίου 1965*, Αθήνα 1967, τ. Α', σ. 272-274, βλ. σχετ. και Ι. Βελούδος, *Χρονικόν περί του εν Κυθήροις μοναστηρίου του αγίου Θεοδώρου νυν πρώτον εξ ανεκδότου χειρογράφου μετά σημειώσεων δημοσιευθέν*, Βενετία 1868, Ν. Δελακοβίας, «Περί των πολιούχων της νήσου Κυθήρων Αγίου Θεοδώρου και Παναγίας της Μυρτιδιωτίσσης», *Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιονίου Συνεδρίου (20-24 Μαΐου 1914)*, Αθήνα 1915, σ. 246-249, Ch. Hopf, *Croniques gréco-romanes*, Βερολίνο 1873, φωτοτυπ. επανέκδ. Αθήνα 1961, σ. 346-358 και Π. Νιαβής, «Οι

Από το λιμάνι του Λέχαιου στον Κορινθιακό κόλπο είναι πολύ πιθανό να διέσχισαν με τα πόδια τον ισθμό προκειμένου να μεταβούν στο άλλο λιμάνι της Κορίνθου, τις Κεγχρεές στο Σαρωνικό κόλπο, για να πάρουν άλλο πλοίο με προορισμό την Κωνσταντινούπολη. Εν προκειμένω, δεν θα φαινόταν ίσως απίθανη και η υπόθεση της μεταφοράς του πλοίου των κερκυραίων, διά της *διόλκου*, στις Κεγχρεές, καθώς ο άραβας γεωγράφος Αλ Ιδρίζι επιβεβαιώνει τη χρήση της κατά το 12^ο αιώνα.¹

Από τις Κεγχρεές η αποστολή πιθανότατα να πέρασε από το επικίνδυνο πέρασμα του ακρωτηρίου Καφηρέως (Κάβο Ντόρο) της Εύβοιας, ώστε, ακολουθώντας, να αγκυροβολήσει στη Σκύρο, αν επιχειρήσουμε κάποια αντιστοίχιση με τις αναφορές της επιστροφής. Ενδεχομένως, όμως, προκειμένου να αποφύγει τον επικίνδυνο Καφηρέα, να διέπλευσε τον Ευβοϊκό κόλπο με τα πολλά και ασφαλή λιμάνια, παρόλο που η διαδρομή αυτή είναι διπλάσια της πρώτης.

Από τη Σκύρο το πλοίο των κερκυραίων είναι πολύ πιθανό να μη διέσχισε, λόγω του χειμώνα, το Αιγαίο πέλαγος αλλά να ακολούθησε τη συνηθισμένη διαδρομή κατά μήκος των παραλίων της Στερεάς Ελλάδος, Θεσσαλίας και Μακεδονίας με σημαντικούς σταθμούς τη Δημητριάδα και τη Θεσσαλονίκη.² Από εκεί επόμενοι πιθανοί σταθμοί είναι τα σημαντικά λιμάνια του βόρειου Αιγαίου, η Χριστούπολη στη Μακεδονία και η Μαρώνεια και η Αίνος στη Θράκη. Άλλωστε, και τα τρία αυτά λιμάνια αναφέρονται στο Βίο του αγίου Γρηγορίου του Δεκαπολίτου.³ Επιπλέον, η Μαρώνεια μνημονεύεται και στο Βίο του αγίου Θεοφάνη του Ομολογητή⁴ ενώ η Χριστούπολη στο προαναφερόμενο οδοιπορικό του Βενιαμίν εκ Τουδέλης.⁵ Ειδικά, όμως, η Χριστούπολη, με βάση τον αριθμό των αναφορών, πρέπει να ήταν το σπουδαιότερο λιμάνι.⁶

αραβικές επιθέσεις στη Λακωνική κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο», *Βυζαντινὰ Μελέται*, 3 (1991), σ. 261-275.

¹ I. Ch. Dimitroukas, *Reisen und Verkehr im byzantinischen Reich vom Anfang des 6. Jhr. bis zur Mitte des 11. Jhr.*, Historical Publications St. D. Basilopoulos, Αθήνα 1997, σ. 458. βλ. σχετ. και D. K. Pettegrew, *The Isthmus of Corinth. Crossroads of the Mediterranean World*, Michigan 2016.

² I. Ch. Dimitroukas, ό. π., σ. 458.

³ F. Dvornik, ό. π., σ. 54

⁴ *Βίος Θεοφάνου*, εκδ. C. De Boor, *Theophanis Chronographia*, Λειψία 1895, τ. II, σ. 12.

⁵ Βενιαμίν εκ Τουδέλης, ό. π., σ. 64.

⁶ I. Δημητρούκας, «Παρατηρήσεις σχετικά με το ταξίδι της επιστροφής του Λιουτπράνδου», ό. π., σ. 65.

Επόμενος και αναγκαστικός σταθμός το τελωνείο της Αβύδου στο στενό του Ελλησπόντου, όπου επίσης σταμάτησε ο Βενιαμίν εκ Τουδέλης. Από εκεί, όπως ο ίδιος περιγράφει, *...πέντε ημέρες αργότερα συναντάμε τη σπουδαία πόλη της Κωνσταντινούπολης*.¹

Κατά την επιστροφή, ακολουθώντας κατά πάσα πιθανότητα ίδια πορεία, όταν το πλοίο φθάνει στην Σκύρο, σύμφωνα με το συναξάριο, ο Αρσένιος ασθενεί και πλησίον της Κορίνθου πεθαίνει. Η αποστολή αποβιβάζεται στην Κόρινθο, κηδεύει με τιμές (*ἐντίμως*) το σώμα του Αρσενίου με τη συμμετοχή τόσο των κερκυραίων όσο και αρκετών κατοίκων της πόλεως (*παρά τε τῶν ἰδίων καὶ τῶν συνελθόντων κηδεύεται*), και αναχωρεί για την Κέρκυρα.²

Ακολουθως, χωρίς να δηλώνεται το χρονικό σημείο αλλά θα πρέπει να υποθέσουμε μικρή χρονική απόσταση, νέα αποστολή των Κερκυραίων αποπλέει με προορισμό την Κόρινθο και αφού παίρνει μαζί της το λείψανο του Αρσενίου επιστρέφει στο νησί (*ὑστερον δὲ οἱ τῆς Πόλεως Κερκύρας παραγενόμενοι, μετὰ τοῦ Ἱεροῦ Λειψάνου πρὸς τὴν ἰδίαν ἐπανιέναι Πόλιν ἐφόρμουν*).³ Τότε συμβαίνει και το πρώτο μετά θάνατον θαύμα του αγίου, που πραγματοποιείται στην Κόρινθο. Οι κάτοικοι της πόλης αυτής, ακούγοντας για τον ενάρετο βίο του, έκοψαν κρυφά μέρος της γενειάδας του για να το έχουν σαν ευλογία. Το συναξάρι, όμως, αναφέρει ότι η πράξη αυτή των Κορινθίων έγινε αντιληπτή από τους Κερκυραίους αλλά με θαυματουργικό τρόπο κατά την ανακομιδή το σώμα του βρέθηκε σώο έχοντας τη γενειάδα ολόκληρη.⁴

Στην Κέρκυρα, το λείψανο τοποθετήθηκε εντός του καθεδρικού ναού των αγίων Αποστόλων *...θαύματα καὶ ἰάσεις βρῶν ἐκάστοτε εἰς αἶνον Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν*.⁵ Αυτές είναι οι τελευταίες πληροφορίες που αναφέρει το συναξάριο του αγίου Αρσενίου, καρπός, όπως αποδεικνύουμε, της προσπάθειας του μητροπολίτη Κερκύρας Γεωργίου Βαρδάνη (13^{ος} αι.). Το συναξάριο αυτό, άλλωστε, είναι και η μοναδική πηγή πληροφοριών γι' αυτήν την προσωπικότητα του 9^{ου} και 10^{ου} αιώνα.

¹ Βενιαμίν εκ Τουδέλης, ό. π., σ. 64.

² Σ. Νικοκάβουρα, ό. π., σ. 62.

³ Σ. Νικοκάβουρα, ό. π., σ. 62.

⁴ Σ. Νικοκάβουρα, ό. π., σ. 62.

⁵ Σ. Νικοκάβουρα, ό. π., σ. 62.

**Ο ΑΡΣΕΝΙΟΣ ΠΡΩΤΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ
Η ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ;**

Για να απαντήσουμε στο ερώτημα θα πρέπει προηγουμένως να εξετάσουμε την Κέρκυρα ως εκκλησιαστική διοίκηση στο πλαίσιο της λεγόμενης «πενταρχίας» των πατριαρχείων. Αρχικά φέρεται ως επισκοπή υπαγόμενη στη μητρόπολη Νικοπόλεως, η οποία, με τη σειρά της, ανήκε στην επαρχία του Ανατολικού Ιλλυρικού με έδρα τη Θεσσαλονίκη.¹ Αξίζει, δε, να σημειωθεί ότι το Ανατολικό Ιλλυρικό ανήκε στη δικαιοδοσία του πατριαρχείου της Δύσης, δηλαδή του πάπα της Ρώμης, μέχρι την εποχή της εικονομαχίας. Τότε, και συγκεκριμένα το έτος 731, ο αυτοκράτορας Λέων Γ΄ ο Ίσαυρος (685-741), μετά την αντίδραση του πάπα Γρηγορίου Β΄ (669-731) στα εικονομαχικά του μέτρα, το αφαίρεσε από τη δικαιοδοσία του και το προσάρτησε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο.² Έτσι, ο εικονομάχος πατριάρχης Αναστάσιος (731-747) ήταν ο πρώτος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως που διοικούσε το Ανατολικό Ιλλυρικό. Επομένως, η επισκοπή της Κέρκυρας ανήκει εφεξής στη δικαιοδοσία του οικουμενικού πατριάρχη, από τον οποίο, μετά το έτος 933, χειροτονείται ο Αρσένιος *τῆς μεγάλης Κερκυραίων Ἐκκλησίας Ἀρχιερεύς*, σύμφωνα με την ασματική του ακολουθία.³

Όμως, ο τίτλος αυτός είναι αρκετά ασαφής και η σύγχυση έκδηλη: Ο Ιωάννης Γράσσο (Giovanni Grasso), λόγιος μοναχός που έζησε τον 13 αι. στην Κάτω Ιταλία και μαθητής του επίσης λόγιου και ηγουμένου της Μονής Κασουλών Νικολάου-Νεκταρίου, αποκαλεί τον Αρσένιο «Μητροπολίτην Κερκύρων» σε ένα ποίημά του.⁴ Επιπλέον, στις εκδόσεις της Ακολουθίας του Χριστόδουλου Βούλγαρη, *Αρχιμανδρίτη*

¹ Σ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, Κέρκυρα 1920, σ. 9 και 14.

² Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Χάρτες μέσης βυζαντινής περιόδου*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 9, του ιδίου, *Το Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη 2001⁴, σ. 392 και Β. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 2002³, τ. Α΄, σ. 778.

³ Σ. Νικοκάβουρας, *Ακολουθία των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου, της Παρθενομάρτυρος Κερκύρας της βασιλίδος, του Αγίου Αρσενίου μητροπολίτου Κερκύρας κλπ*, Κέρκυρα 1909, σ. 61.

⁴ *Στίχοι εις τον άγιον Αρσένιον μητροπολίτην Κερκύρων Ιωάννου Γράσσου*, Μ. Gigante, *Poeti bizantini di Terra d' Otranto nel secolo XIII*, β΄ έκδοση, Galatina 1985, σ. 105 – 106, Μ. Κοντοστάνας, *Ο Αρχιεπίσκοπος Κερκύρας Αρσένιος*, Αθήνα 1923, σ. 65 – 66 και Σ. Παπαγεώργιος, *Περί του Αγίου Αρσενίου Μητροπολίτου Κερκύρας*, Κέρκυρα 1872, σ. 23 – 24.

Κερκύρας¹, και του Σεβαστιανού Νικοκάβουρα² ο Αρσένιος φέρεται επίσης ως μητροπολίτης ενώ στην έκδοση του Αρσενίου Κάου φέρεται ως αρχιεπίσκοπος.³

Επιπλέον, το 1625 ο Filippus Ferrarius στο έργο του *Catalogus Generalis Sanctorum* παραθέτει την πληροφορία ότι ο Αρσένιος υπήρξε «ο πρώτος αρχιεπίσκοπος Κερκύρας», στηριζόμενος, όπως αναφέρει, σε καταλόγους της εκκλησίας της Κέρκυρας.⁴ Η είδηση αυτή αναπαράγεται στη σειρά *Acta Sanctorum* από τους Βολλανδιστές, οι οποίοι διατυπώνουν, παράλληλα, την επιφύλαξη ότι δεν γνωρίζουν «αν πρώτος αυτός ήθελε να αποσχισθεί από τη δικαιοδοσία του Νικοπόλεως».⁵ Κατά τον ίδιο τρόπο και ο Ανδρέας Μουστοξύδης στο έργο του *Delle Cose Corciresi* αναφέρει ότι ο Ferrarius με αυτήν τη διατύπωση εννοούσε ότι ο Αρσένιος ήταν ο πρώτος από τους επισκόπους που τιμήθηκε με αυτόν τον τίτλο, αφότου η εκκλησία του έπαψε να ανήκει στη δικαιοδοσία του Μητροπολίτη Νικοπόλεως.⁶

Επομένως, είτε με τον ένα τίτλο είτε με τον άλλο, ο επισκοπικός θρόνος της Κέρκυρας φέρεται ότι αναβαθμίστηκε σε αρχιεπισκοπή ή μητρόπολη επί των ημερών του Αρσενίου. Μάλιστα, έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι ο ίδιος ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος τίμησε τον Αρσένιο με αυτόν τον τίτλο για τις αρετές και τα προτερήματά του.⁷

¹ *Αι θείαι και ιεραί ακολουθίαι Σπυρίδωνος του θαυματουργού (...) Αρσενίου τε Κερκύρας Μητροπολίτου...*, Βενετία 1674.

² Σ. Νικοκάβουρας, ό. π., σ. 47.

³ *Ακολουθία του εν αγίοις πατρός ημών Αρσενίου Αρχιεπισκόπου Κερκύρας*, Τυπογραφείον «Αθηνά» Αρσενίου Κάου, Κέρκυρα 1873.

⁴ «Ex Tab(ulis) Ecclesiae Corcyren(ensis) cuius is I. Archiepisc(opus) fuisse traditur, cuius corpus in Ecclesia Metropolitana magna habet venerationem, maxime apud Grecos», F. Ferrarius, *Catalogus Generalis Sanctorum*, Βενετία 1625, σ. 38.

⁵ «Primum Corcyrae Archiepiscopum fuisse S. Arsenium scripsit in generali Catalogo Sanctorum (...) Ferrarius. An eum primum velit a Nicopolitani iurisdictione exemptum fuisse, nobis non constat», *Acta Sanctorum*, Ianuarius, vol. II, pag. 1138, Addenda ad IXX diem Ianuarii, De S. Arsenio insulae Corcyrae Archiepiscopo.

⁶ «Il Ferrario (Catal. Sanct.) nota che Arsenio fu il primo degli archivescovi di Corcira, ma forse intendeva dire che fu il primo de' vescovi il quale, dacche' la sua chiesa cesso' di essere soggetta al metropolitano di Nicopoli, venne insignito d' un titolo superiore », A. Mustoxidi, *Delle Cose Corciresi*, vol. 7, Corfu' 1848, σ. 686.

⁷ Σ. Παπαγεώργιος, ό. π., σ. 13 – 14.

Όμως, αφού παρατηρήσουμε ότι δε στηρίζεται πουθενά η πληροφορία γι' αυτή τη χειρονομία του Πορφυρογέννητου, θα πρέπει να προσθέσουμε ότι ελέγχεται και αυτός ο τίτλος του αρχιεπίσκοπου ή του μητροπολίτη: Αν δηλαδή ανατρέξουμε στα *corpus* όπου αναγράφεται η σειρά των θρόνων που υπόκεινται στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και συγκεκριμένα στη «Notitia» 7 από τις «Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae», του Darrouzès, θα δούμε ότι η Κέρκυρα αναγράφεται ως αρχιεπισκοπή και βρίσκεται στην 51^η σειρά.¹ Αξίζει, δε, να σημειωθεί ότι η ανωτέρω Notitia ανάγεται στην εποχή του αυτοκράτορα Λέοντος Στ' του Σοφού (886–912) και του πατριάρχη Νικολάου του Μυστικού (901–907 και 912–925), πολύ πριν ο Αρσένιος, δηλαδή, χειροτονηθεί αρχιερέας από τον Πατριάρχη Θεοφύλακτο, γεγονός που συμβαίνει μετά το έτος 933, κατά το οποίο ο τελευταίος ανέρχεται στον πατριαρχικό θρόνο.²

Την ανωτέρω εκκλησιαστική αναβάθμιση της Κέρκυρας έρχεται να επιβεβαιώσει η λεγόμενη *Διατύπωσις παρά βασιλέως Λέοντος του Σοφού*, όπως έχουν τις τάξεις οι θρόνοι των εκκλησιών, των υποκειμένων τῷ Πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως..., στην οποία, όμως, η Κέρκυρα αναφέρεται ως μητρόπολη με 74^η σειρά. Ίσως στο σημείο αυτό η *Διατύπωσις* να μην ανάγεται ολόκληρη στον ΙΑ' αιώνα, όπως υποστηρίζουν οι εκδότες της, αλλά να έχει πράγματι τις απαρχές της στα χρόνια της βασιλείας του Λέοντος Στ' του Σοφού³, αφού από τότε εμφανίζεται αναβαθμισμένος ο θρόνος της Κέρκυρας.

Επιπλέον, επί του ιδίου αυτοκράτορα συνέβη ένα γεγονός που στηρίζει την παραπάνω άποψη: Σύμφωνα με το βίο του αγίου Ηλία του Νέου, το έτος 887 κάποιος Δημήτριος πρωτοπρεσβύτερος από το Ρήγιο της Καλαβρίας πηγαίνει στην Κωνσταντινούπολη και χειροτονείται επίσκοπος Κερκύρας απευθείας από τον Οικουμενικό Πατριάρχη, πράγμα που πιθανότατα υποδηλώνει και την απευθείας

¹ J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, σ. 55 και 274.

² Ι. Σκυλίτσης, *Χρονογραφία*, Νεοελληνική μετάφραση με τις μικρογραφίες του κώδικα της Μαδρίτης, εισαγ. - μετάφρ. Δ. Ι. Μούσουρας, πρόλογος Α. Τσελίκας, εκδ. Μίλητος, Αθήνα, σ. 257, 556 και Β. Φειδάς, ό. π., τ. Β', σ. 160 – 161.

³ Γ. Ράλλης και Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα θείων και ιερών κανόνων...*, Αθήνα 1855, σ. ιγ' και 475.

υπαγωγή της Κέρκυρας στην Κωνσταντινούπολη και, επομένως, την αναβάθμισή της σε αρχιεπισκοπική ή μητροπολιτική έδρα.¹

Είναι φανερό, επομένως, ότι το τέλος της βασιλείας του Λέοντος Στ΄ του Σοφού (886–912) είναι ένας *terminus post quem* αναφορικά με την αναβάθμιση του επισκοπικού θρόνου της Κέρκυρας.

Ως *terminus ante quem* θα μπορούσε να θεωρηθεί το έτος 859, καθώς στη σύνοδο που συγκαλείται στην Κωνσταντινούπολη, για την επικύρωση της εκλογής του Φωτίου (858 – 867 και 877 – 886) ως πατριάρχη και την καταδίκη του προκατόχου του Ιγνατίου (847 – 858 και 867 – 877), συμμετέχει και ο επίσκοπος *Κερκύρων* Μιχαήλ.² Άλλωστε, η εκκλησία της Κέρκυρας αναφέρεται ήδη ως επισκοπή στη λεγόμενη «εικονοκλαστική» «Notitia» 3 του Darrouzès, η οποία συντάσσεται γύρω στο 754.³ Σύμφωνα, δε, με την ανωτέρω «Notitia» η επισκοπή Κερκύρας ανήκει στην επαρχία *Νέας Ηπείρου* με μητρόπολη την Κεφαλονιά!⁴ Το γεγονός, άλλωστε, αυτό δεν φαίνεται να είναι τυχαίο, καθώς την ίδια εποχή, στα μέσα του 8^{ου} αι., τοποθετείται και η ίδρυση του ναυτικού θέματος της Κεφαλληνίας, που με έδρα το ομώνυμο νησί περιελάμβανε, συν τοις άλλοις, και την Κέρκυρα⁵. Έτσι, η τελευταία

¹ Ο τοίνυν Δημήτριος (...) ἀνελθὼν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ τῷ αὐτῆς ἱεράρχῃ συντυχόν, ἐπίσκοπος τῆς τῶν Κερκύρων ἀγίας ἐκκλησίας καθίσταται, Παχώμιον διαδεξάμενος τὸν ἀοίδιμον [Αωνόμου μοναχού, *Βίος και Πολιτεία του οσίου πατρός ημών Ηλία του Νέου (του Σικελιώτη)*, εκδ. Ακρίτας - Giuseppe Pontari Editore, Αθήνα 1993, σ. 117], Δ. Τσουγκαράκης, «Η βυζαντινή Κορυφώ: Κάστρον ή πόλις», ανάπτυπο από τα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου *Κέρκυρα, μία μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16^{ος} – 19^{ος} αι.*, επιμ. Αλίκη Νικηφόρου, Κέρκυρα 1998, σ. 222, του ίδιου, «Άγιοι και ιεράρχες της Κέρκυρας. Παρατηρήσεις στους επισκοπικούς καταλόγους της Κέρκυρας κατά τη βυζαντινή περίοδο», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περ. Β΄, 4(2007), σ. 13-14 και Η. Γιαρένης, «Το βόρειο Ιόνιο ως χώρος μέσα από τα βυζαντινά αγιολογικά κείμενα», Ανάπτυπο από τα *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περίοδος Β΄, τ. Η΄, 2015, Γ΄ Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014, Κέρκυρα 2015, σ. 580.

² *Michaele Deo amicissimo episcopo Cercyrorum*, Mansi *Conciliorum omnium... collectio*, tom. XVI, col. 195, Σ. Παπαγεώργιος, ό. π., σ. 11 και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1975, τ. Η, σ. 88.

³ Ελεωνόρα Κουντούρα – Γαλάκη, «Η “εικονοκλαστική” Notitia 3 και το λατινικό πρότυπό της», *Σύμμεικτα*, 10 (1996), σ. 68.

⁴ J. Darrouzès, ό. π., σ. 245 και Έ. Κόντσινα, *Η βυζαντινή πόλη*, μετάφρ. Κατερίνα Δασκαλάκη, Βιβλιοπωλείον της Εστία», Αθήνα 2009, σ. 183 – 184.

⁵ Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Τα Βυζαντινά Επτάνησα 11^{ος}–αρχές 13^{ου} αιώνα-Το ναυτικό Θέμα Κεφαλληνίας στην υστεροβυζαντινή περίοδο*, Αθήνα 2007², σ. 13, του ίδιου, «Το Βυζαντινό ναυτικό Θέμα Κεφαλληνίας και οι Νορμανδοί την ενδέκατο και δωδέκατο αι.», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιόνιου*

έχει πια αποσπαστεί από την επαρχία της «Παλαιάς Ηπείρου», η οποία είχε έδρα τη Νικόπολη.¹

Συνεδρίου, Αργοστόλι 1989, τ. 1, σ. 49, Σταματούλα Σ. Ζαπάντη, «Το Θέμα Κεφαλληνίας στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία (8^{ος}-12^{ος} αιώνας), *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 6 (1992–1994), σ. 9–13, Γ. Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, Αθήνα 2002³, σ. 54 και P. Soustal J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, *Tabula Imperii Byzantini* 3, Wien 1981, σ. 175–177.

¹ Δ. Α. Ζακυθηνός, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν των Βυζαντινών κράτει», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 17 (1941), σ. 244. Για τις επαρχίες Παλαιάς και Νέας Ηπείρου βλ. Ε. Χρυσός, «Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 23 (1981), σ. 12-21.

Η ΑΣΜΑΤΙΚΗ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΑΡΣΕΝΙΟΥ

Οι υμνογράφοι

Ο Νικόλαος Βούλγαρις

Όπως αναφέρεται στον πρόλογο της σχετικής εκδόσεως, όχι μόνο συγκέντρωσε αλλά και *συνέθεσε* τις ακολουθίες των τοπικών αγίων.¹ Μελετώντας, όμως, την περίπτωση του Αρσενίου, καθώς αναφέρονται καθαρά τα ονόματα άλλων υμνογράφων που συνέθεσαν ύμνους της ακολουθίας, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο Βούλγαρις, πέραν της συγκεντρώσεως του υλικού του, ίσως προέβη σε συμπληρώσεις και κάλυψε τυχόν κενά που υπήρχαν.

Στον ίδιο με ασφάλεια μπορούμε να αποδώσουμε την πατρότητα του δοξαστικού του όρθρου σε ήχο δεύτερο, καθώς είναι το μοναδικό τροπάριο της ακολουθίας όπου γίνεται αναφορά στον άγιο Σπυρίδωνα. Το δοξαστικό αρχίζει με τη διαπίστωση ότι κατά την ημέρα της πανίερης μνήμης του Αρσενίου η Κέρκυρα *λαμπρῶς πανηγυρίζει*, για να καταλήξει ο υμνογράφος, μιλώντας σε δεύτερο πληθυντικό πρόσωπο, ότι μαζί με τον Σπυρίδωνα, ο οποίος προσφωνείται μάκαρ και τερατουργός, διαφυλάττεται η Κέρκυρα άτρωτος! Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η σύνθεση του δοξαστικού πραγματοποιείται μετά τον 15^ο αι. όταν έχει μεταφερθεί στην Κέρκυρα το λείψανο του αγίου Σπυρίδωνα και έχει αναπτυχθεί περί αυτό η ευλάβεια των κατοίκων του νησιού μέσω της οικογένειας Βούλγαρι που κατέχει το ναό και το σκήνωμα. Επομένως, δεν απέχουμε από την αλήθεια αν αποδώσουμε την πατρότητα του ύμνου στο Νικόλαο Βούλγαρι.

Ο ιερέας Ιωάννης Θεοφύλακτος

Σύγχρονος του Βούλγαρι, φέρεται ως ο συγγραφέας ενός από τους δύο κανόνες του αγίου: *Έτερος κανών, Ποίημα ελάχιστου Ιωάννου Ιερέως τοῦ Θεοφυλάκτου*. Ο ιερέας Ιωάννης Θεοφύλακτος υπηρέτησε τη δημόσια διδασκαλία στην βενετική Κέρκυρα ως δάσκαλος των ελληνικών γραμμάτων. Μαζί με τον αδελφό του, τον ιερέα Αντώνιο Θεοφύλακτο, τον συναντούμε ως ιερουργό του ναού του Αγίου Γεωργίου του Υψηλού σε νοταριακή πράξη στις 22 Μαρτίου 1664. Πέθανε πριν τις 13 Αυγούστου 1673, διότι την ημέρα αυτή οι ιερείς του Ιερού Τάγματος

¹ *Αἱ θεῖαι καὶ ἱεραὶ ἀκολουθίαι Σπυρίδωνος τοῦ θαυματουργοῦ, (...) Ἀρσενίου τε ...*, Βενετία 1674.

συγκεντρώθηκαν για να εκλέξουν άλλον ιερέα στη θέση του.¹ Κατά πάσα πιθανότητα είναι ο ίδιος με τον αναφερόμενο υμνογράφο, αφού, πέραν της συμπτώσεως των ονομάτων, το 1673, ως *terminus post quem* του θανάτου του, δεν απέχει από το 1674, έτος κατά το οποίο δημοσιεύθηκε η έκδοση του Βούλγαρι, κατά την οποία συγκεντρώθηκε όλη η υμνογραφική παραγωγή της ακολουθίας του Αρσενίου.

Ο κανόνας του ιερέα Ιωάννη Θεοφύλακτου φαίνεται ότι έφερε ακροστιχίδα², καθώς στην πρώτη και δεύτερη ωδή διακρίνουμε την φράση *ΤΟΝ ΑΡΣΕΝ*. Το γεγονός ότι η ακροστιχίδα δεν συνεχίζεται στις επόμενες ωδές ίσως οφείλεται στις παρεμβάσεις του Βούλγαρι. Ο υμνογράφος στην α΄ ωδή ζητεί από τον άγιο την παρέμβασή του για εξιλέωση και άφεση αμαρτιών, ώστε να μπορέσει να υμνήσει επάξια τη μνήμη του: *Ταῖς ἀγλαΐαις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καταλαμπόμενος, καὶ Θεῶ τῶν ὄλων, παρεστῶς Ἀρσένιε, τὸν ἰλασμόν δοθῆναί μοι, τῶν πταισμάτων δυσώπει ὅπως ἀξίως ὑμνήσω σου, μνήμην τὴν φαιδρὰν παμμακάριστε*. Έτσι ακολουθείται και εδώ η συνηθισμένη πρακτική των βυζαντινών υμνογράφων, οι οποίοι επικαλούνται το θείο προκειμένου να μπορέσουν με επιτυχία να συνθέσουν το έργο τους.³

Οι υπόλοιπες ωδές του κανόνα αναφέρονται στην αγιότητα του Αρσενίου, στην προστασία που παρέχει στην Κέρκυρα, στα λείψανά του, στη χειροτονία του, στις θαυματουργικές του παρεμβάσεις και σε περιστατικά της ζωής του. Από αυτά αναφέρεται δύο φορές, στην ε΄ και στην η΄ ωδή, το περιστατικό με τους *Σκύθες* πειρατές και την καταδίωξή τους έως τα λεγόμενα Τετράνησα, γεγονός για το οποίο έχουμε ήδη εκτενώς μιλήσει.

Στο τέλος της θ΄ και τελευταίας ωδής ο υμνογράφος, εν κατακλείδι, παρακαλεί τον άγιο να δεχθεί τον ύμνο του ώστε και αυτός, με τη σειρά του, να συνηγορήσει στο Θεό για την παραχώρηση της πολυπόθητης άφεσης αμαρτιών. Για την Κέρκυρα, δε, και τον λαό ζητεί την προστασία από κάθε κίνδυνο και συμφορά: *Δεξάμενος Ἀρσένιε τὸ παρόν τῆς βεβήλου ψυχῆς μου ἐφύμνιον, ἀντιβολῶ. Λυσίν μου παράσχου ἀμαρτιῶν,*

¹ Παναγιώτα Τζιβάρα, *ό. π.*, σ. 112.

² Για την ακροστιχίδα βλ. σχετ. Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινή Υμνογραφία*, Ρέθυμνο 1997², σ. 71-72.

³ Αντίστοιχες πρακτικές ακολουθούν ο Ρωμανός ο Μελωδός, ο Ιωσήφ ο Υμνογράφος κ.α., γεγονός που μας πηγαίνει αρκετά πίσω στο χρόνο ακόμη και σε αυτά τα ίδια τα ομηρικά έπη, όπου ο ποιητής επικαλείται τη μούσα ώστε να μπορέσει να ψάλλει την *μήνιν* του Αχιλλέα (Ν. Β. Τωμαδάκης, «Βυζαντινών Επικλήσεις σε μούσας και αγίους», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, 8 (1957-1958), σ. 164-165).

*πρεσβείαις εὐπροσδέκτοις σου· καὶ τὴν πόλιν ταύτην καὶ τὸν λαὸν, παντὸς κινδύνου
ρῦσαι, καὶ βλάβης ἐναντίων· Σὲ γὰρ πλουτοῦμεν ἀντιλήπτορα.*

Ο μητροπολίτης Κερκύρας Γεώργιος Βαρδάνης ο Αττικός

Ο άλλος κανόνας που διασώζεται είναι του πολυμαθούς και λόγιου μητροπολίτη Κερκύρας Γεωργίου Βαρδάνη του Αττικού (1219-1238)¹, ο οποίος φέρει την ακροστιχίδα *Ἀρσένιε σὺ προστάτης εἶ Κερκύρας*. Σε κάθε ωδή προηγούνται τα τροπάρια του Βαρδάνη, ενώ έπονται εκείνα του Θεοφύλακτου. Είναι φανερό ότι αυτή η διάταξη των τροπαρίων των ωδών του κανόνα είναι καρπός της προσπάθειας του σοφού Βούλγαρι. Η ακροστιχίδα, κατανεμόμενη στα τροπάρια, των ωδών είναι η ακόλουθη:

- α' ωδή (4 τροπάρια) ΑΡΣΕ
- γ' ωδή (3 τροπάρια) ΝΙΕ
- δ' ωδή (3 τροπάρια) ΣΥΠ
- ε' ωδή (3 τροπάρια) ΡΟΣ
- στ' ωδή (4 τροπάρια) ΤΑΤΗ
- ζ' ωδή (3 τροπάρια) ΣΕΙ
- η' ωδή (4 τροπάρια) ΚΕΡΛ (sic)
- θ' ωδή (4 τροπάρια) ΥΡΑΣ

Από την παραπάνω ανάπτυξη μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι λείπει η β' ωδή, γεγονός που συνηθίζεται², ότι τα τροπάρια εκάστης ωδής κυμαίνονται από τρία έως τέσσερα και ότι υπάρχει μία έκδηλη ανωμαλία στα πρωτογράμματα της η' ωδής, πιθανότατα καρπός και αυτό της *συνθέσεως* του Βούλγαρι.

Όπως και ο Θεοφύλακτος, ο Βαρδάνης ξεκινάει τον κανόνα του, κατά τα ειωθότα, με μύχια επίκληση προς το Θεό για να μπορέσει να συνθέσει την υμνωδία του: *Ἀπό*

¹ Για το Βαρδάνη βλ. σχετ. Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, «Από την πνευματική ζωή του κράτους της Ηπείρου (1204 – ca. 1340)», στο Κ. Ν. Κωνσταντινίδης (επιμ. έκδοσης), *Μεσαιωνική Ἡπειρος*, Ιωάννινα 2001, σ. 238-239 και Κ. Κατερέλος, *Η κανονική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί των επαρχιών του δεσποτάτου της Ηπείρου κατά την περίοδο 1204-1235*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 77-80.

² Για την παράλειψη της β' ωδής έχουν διατυπωθεί ποικίλες θεωρίες, χωρίς, ωστόσο, καμία να μπορεί να θεωρηθεί πειστική: Άλλοι θεωρούν ότι παραλείπεται γιατί έχει πένθιμο περιεχόμενο, άλλοι ότι έχει το ίδιο περιεχόμενο με την α' ενώ άλλοι ότι οι κανόνες είχαν αρχικά επτά ωδές, οκτώ για τους Ιεροσολυμίτες και εννέα για τους Κωνσταντινοπολίτες (Θ. Δετοράκης, ό. π., σ. 71).

καρδίας σοι κράζω, καὶ ἐκ ψυχῆς δέομαι, σοῦ ἐπουράνιε Θεέ, γνώσεων μόνη Κύριε. Τῆς διανοίας φώτισον ὄμματα, καὶ ὑμνωδίας καθαρᾶς τρίβον μοι γνώρισον. Παράλληλα, απευθύνεται προς το ποιμνίό του, τους Κερκυραίους, καλώντας τους να αφήσουν κάθε άλλη φροντίδα και έγνοια, ώστε απερίσπαστοι να τιμήσουν τη σορό του Αρσενίου: *Ραθυμοτόκους φροντίδας, καταλιπὼν σήμερον, τῶν Κερκυραίων ὁ λαός, δεῦτε σπουδαίως δράμωμεν· καὶ τὴν σορὸν κυκλώσωμεν, ἅπαντες τοῦ Αρσενίου, ὅς ἡμᾶς θλίψεων ῥύεται.* Αυτή η παρακίνησή του για απαλλαγή από ραθυμοτόκους φροντίδας ανακαλεί στη μνήμη μας αντίστοιχη προτροπή του ίδιου του Αρσενίου, ο οποίος στον εγκωμιαστικό λόγο του προς τον άγιο Θερίνο επιχειρεί να δώσει το σωστό νόημα στους εορτασμούς που γίνονταν για να τιμηθεί η μνήμη του μάρτυρα καθορίζοντας επαρκώς πότε μία πανήγυρη είναι ἀγαθή και πότε είναι πονηρά.¹

Ακολουθῶς, στην γ' οδὴ επιχειρείται ο συσχετισμός του ιεράρχη με τον Μωσὴ με ἕναν ἐξυπνο τρόπο καθὼς ταυτίζονται οι πλάκες των δέκα εντολῶν με τα διδάγματα και τις παρακαταθήκες του Αρσενίου, δηλαδή με το ἔργο του, του οποίου σαφέστατη εικόνα εἶχε ἀσφαλῶς ο υμνογράφος. Το δεύτερο πρόσωπο της Παλαιᾶς Διαθήκης, με το οποίο παραλληλίζεται, εἶναι ο Ιωσήφ, καθὼς υμνεῖται ο κοινός παρονομαστής και των δύο που εἶναι η καλοσύνη και η αγνότητα. Στην δ', ε' και στ' οδὴ τονίζεται η αγιότητα του Αρσενίου και προτρέπεται, παράλληλα, ο λαός εξαγνιστεῖ ὥστε να γίνει ἀρεστός στον πολιοῦχο ἀγίό του. Στη ζ' χαρακτηρίζεται ὡς *Ἡλίας ἄλλος*, με σαφὴ υπαινιγμό στο επεισόδιο της υπεράσπισης των *λογάδων* της Κέρκυρας ἐνώπιον του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου, ἀφού ο προφήτης υπερασπιζόταν τη δικαιοσύνη ἐνώπιον του βασιλέως του Ισραὴλ Αχαάβ (873-854 π. Χ.).² Αξίζει, δε, να επισημάνουμε το εφύμνιο των δύο πρώτων τροπαρίων της οδὴς που ανακαλεί στη μνήμη μας την προσευχὴ των *Τριῶν Παίδων ἐν καμίνῳ*, προσφιλές, ἄλλωστε, θέμα του εἰρμού της ζ' οδὴς.³ Στην η' οδὴ, πάλι, επιχειρείται συσχετισμός της Παλαιᾶς με την Καινὴ Διαθήκη. Η Κιβωτός της Διαθήκης παραλληλίζεται με την λάρνακα των λειψάνων του ἀγίου και ο παλαιός

¹ Σπ. Λάμπρος, *Κερκυραϊκὰ Ἀνέκδοτα ἐκ χειρογράφων Ἀγίου Ὄρους, Κανταβρυγίας, Μονάχου και Κερκύρας*, Ἀθήνα 1882, σ. 9-22 και Γ. Γαστεράτος, *Ὁ εγκωμιαστικός λόγος του ἀγίου Αρσενίου ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας προς τον ἀγιο Θερίνο το μάρτυρα*, ἐκδ. Ἐψιλον, Ἀθήνα 2011, σ. 8 και 11-12.

² Βλ. σχετ. J. Comay, *Who's Who in the Old Testament*, ed. Routledge, New York 2002, σ. 89-93.

³ Θ. Δετοράκης, ὁ. π., σ. 70, 72.

Ισραήλ με τον νέο, με τον χριστιανικό λαό και μάλιστα με τους κερκυραίους: *Εὗρεν ἄλλην ὡς κιβωτόν, λάρνακα Θεόπνευστε τὴν σὴν, τῶν Κερκυραίων ὁ λαός...* Τέλος, η αγιότητα του Αρσενίου τονίζεται και στην θ' ωδή, όπου ο άγιος ταυτίζεται με τον απόστολο Παύλο. Η λέξη κλειδί εδώ είναι η *ἀσθένεια*: Ο άγιος, κατά την επιστροφή του από την Κωνσταντινούπολη, ασθενεί, πεθαίνει και αναχωρεί για τη θριαμβεύουσα εκκλησία ενώ συνεχίζει να θαυματουργεί και έτσι η χάρη του Θεού στο πρόσωπό του *τετελείωται*. Για τη δική του ασθένεια ο Παύλος αναφέρει: *ἐδόθη μοι σκόλοψ τῆ σαρκί, ἄγγελος σατᾶν, ἵνα με κολαφίζῃ ἵνα μὴ ὑπαιρέρωμαι. ὑπὲρ τούτου τρίς τὸν Κύριον παρεκάλεσα ἵνα ἀποστῆ ἀπ' ἐμοῦ· καὶ εἴρηκέ μοι· ἀρκεῖ σοι ἡ χάρις μου· ἢ γὰρ δύναμίς μου ἐν ἀσθενείᾳ τελειοῦται...*¹ Επίσης, ο απόστολος των εθνών, αγωνιώντας για τις κατά τόπους εκκλησίες των πρώτων χριστιανών, διερωτάται *...τίς ἀσθενεῖ καὶ οὐκ ἀσθενῶ; Τίς σκανδαλίζεται καὶ οὐκ ἐγὼ πυροῦμαι;*²

Εξετάζοντας, όμως, τον κανόνα του Βαρδάνη δεν μπορούμε να μην σταθούμε στο συναξάριο του αγίου, που παρεμβάλλεται μεταξύ στ' και ζ' ωδής. Του συναξαρίου, του οποίου δεν αναφέρεται ο συγγραφέας, προηγούνται, ως είθισται, ιαμβικοί στίχοι που είναι οι ακόλουθοι:

Κοσμήσας Ἀρσένιος ἡμῖν τὸν θρόνον,

Νῦν πρὸς αἰθέριον ἀπέβη πόλον.

Ἐννέα καὶ δεκάτη κῦρ Ἀρσένιον Νόες ἤραν.

Ωστόσο, μπορεί το όνομα του συγγραφέα να μη δηλώνεται, όμως στους ανωτέρω στίχους είναι πολύ πιθανόν να αναφέρεται η ιδιότητά του. Ίσως πρόκειται για κάποιον αρχιερέα από τους διαδόχους του αγίου, ο οποίος κόσμησε τον θρόνο του ως προκάτοχός του! Έτσι, αν αναλογιστούμε ότι ο επίσκοπος Γεώργιος Βαρδάνης είναι ο αρχαιότερος γνωστός υμνογράφος του Αρσενίου, όπως αποδεικνύουμε, και δεινός επιγραμματοποιός³ τότε δεν απέχουμε από την αλήθεια αν αποδώσουμε σ' αυτόν τη συγγραφή του συναξαρίου, γεγονός που ίσως είναι και η πρώτη προσπάθεια

¹ Κορινθ. Β', ιβ', 7-9.

² Κορινθ. Β', ιβ', 29.

³ Α. Κομίνης, «Το βυζαντινόν ιερόν επίγραμμα και οι επιγραμματοποιοί», *Αθηνά*, Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, Σειρά Διατριβών και Μελετημάτων 3, Αθήναι 1966, σ. 169-170.

καταγραφής του. Άλλωστε, ο Βαρδάνης δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον άγιο επισκευάζοντας, μάλιστα, τον τάφο του¹ και συνθέτοντας επιγράμματα γι' αυτόν!² Επιπλέον, η απουσία στο συναξάριο προσωπικών στοιχείων του συγγραφέα καθώς και του λόγου για τον οποίο αποφάσισε να εξιστορήσει το βίο και τα θαύματα του αγίου δείχνει τη χρονική απόσταση της συγγραφής³ και επομένως, τρόπον τινά, φωτογραφίζεται η εποχή του Βαρδάνη.

Παράλληλα, ο Βαρδάνης είναι ο συγγραφέας ενός τροπαρίου της λιτής σε ήχο πλάγιο πρώτο, το οποίο επιγράφεται *Ἐτερον τοῦ Βαρδάνη*. Εδώ ο Αρσένιος χαρακτηρίζεται ως πατέρας όλων των κερκυραίων και πολιούχος ενώ *κατοικεί* στο Ὅρος που θεμελίωσε ο ίδιος ο Θεός. Καλούνται, λοιπόν, οι πιστοί να προσκυνήσουν *τῶ κοινῶ Πατρὶ* και ιδιαιτέρως *τῆς ἱερωτάτης σαρκὸς τὰ ὀστᾶ, τὰ ὄντως μυρίπνοα*. Εδώ παρατηρούμε ότι ο υμνογράφος με τη λέξη Ὅρος, στο οποίο *κατοικεί* ο Αρσένιος, είναι φανερό ότι υπαινίσσεται την ακρόπολη του βράχου της βυζαντινής πολιτείας των Κορυφών καθώς εκεί αναπαύεται και βρίσκεται σωματικῶς παρών διά των λειψάνων του ο άγιος.

Επίσης, στον Βαρδάνη αποδίδεται και η συγγραφή του πρώτου τροπαρίου της λιτής σε ήχο πρώτο⁴, όπου απευθυνόμενος προς τον άγιο τον προσφωνεί ως *Πέτρου και Παύλου ὑπηρέτα γνησιώτατε*. Εντύπωση εδώ μας κάνει ο υπαινιγμός στη συγγραφική παραγωγή, θεολογικού περιεχομένου, του Αρσενίου, όπου παρακινούνται για υμνωδία, *συν τοις ἄλλοις, οἱ τῶν ἐκείνου λόγων ἔρασταί*. Μάλιστα, στο κάθισμα της τρίτης ωδῆς του κανόνα οι υπαινιγμοί δίνουν τη θέση τους στη σαφήνεια: Ο υμνογράφος, απευθυνόμενος στον άγιο, του αποδίδει τα ακόλουθα: *Τὴν τῆς Ὁρθοδοξίας διδάσκεις ἀκρίβειαν, τὰς αἰρέσεις διώκων δυνάμει τῶν λόγων σου*. Τέλος, στο τρίτο τροπάριο της ογδόης ωδῆς αναφέρονται ως επιβεβαίωση τα ακόλουθα: *Ρόδον ὥσπερ θυμοτερπές, ἄμπελον κυπρίζουσαν τὴν γῆν, διειδεδεσάτην*

¹ S. Petrides-C. Emereau, ό. π., σ. 437.

² *Εἰς τὸν τάφον τοῦ ἁγ. Ἀρσενίου* (A. Rocchi, *Versi di Cristoforo Patricio edita da un codice della monumentale badia di Grottaferrata*, Roma 1887, σ. 67-68).

³ Αντωνία Κιουσοπούλου, *Χρόνος και ηλικίες στη βυζαντινή κοινωνία*, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ερευνῶν Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1997, σ. 38-39.

⁴ Σπυρίδων Σκλαβενίτης, *Γεώργιος Βαρδάνης, μητροπολίτης Κερκύρας (1219-1238ca.)*. Συμβολή στη μελέτη του βίου του και του συγγραφικού του έργου, αδημ. διδ. διατριβή, Τμήμα Ιστορίας - Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2006, σ. 178.

εὐθαλὲς δένδρον, ὄντως νομίζομέν σου τὴν πάνσοφον βίβλον, εὐωδίας ἀρρήτου πληρούμενοι καὶ τρυγῶντες γλεῦκος τῶν θείων διδαγμάτων. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι στη συγγραφική παραγωγή του Αρσενίου δεν έχει σωθεί κάποιο έργο θεολογικού περιεχομένου. Υπάρχουν, όμως, ψήγματα με θεολογικές αναφορές ενώ στον εγκωμιαστικό λόγο του προς τον άγιο Ανδρέα τον απόστολο εντοπίζουμε σαφείς εκκλησιολογικές προεκτάσεις.¹

Επανερχόμενοι στο πρώτο τροπάριο της λιτής, η απόδοση του ύμνου αυτού στον Βαρδάνη συνάγεται και από την αναφορά που ο ίδιος κάνει στο πρώτο τροπάριο της ενάτης ωδής του κανόνα, όπου αποκαλεί τον άγιο *ὁμότροπο* των αποστόλων. Ας μην ξεχνάμε ότι ο καθεδρικός ναός της βυζαντινής Κέρκυρας, που φιλοξενεί τον τάφο του Αρσενίου, είναι αφιερωμένος στους πρωτοκορυφαίους αποστόλους Πέτρο και Παύλο², τους οποίους ο Αρσένιος υπηρετούσε είτε ως επίσκοπος και ιεουργός στο ναό τους είτε εφαρμόζοντας τις επιταγές και τα διδάγματά τους στο ποιμνίό του.³ Οι συνειρμοί εδώ έκδηλοι αφού και ο ίδιος Βαρδάνης, ως ένας από τους διαδόχους του αγίου στον επισκοπικό θρόνο της Κέρκυρας, έχει τις ίδιες ιερές υποχρεώσεις και συνεπώς είναι και αυτός εν δυνάμει *ὕπηρέτης γνησιώτατος* των αποστόλων! Έτσι νομιμοποιείται η ίδια η επισκοπική χειροτονία του Βαρδάνη, η οποία υπήρξε αντικανονική, καθώς η εκλογή του δεν έγινε από τη σύνοδο του οικουμενικού πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, που έδρευε προσωρινά στην Νίκαια, αλλά από

¹ A. Mustoxidis, *Delle Cose Corciresi*, Appendice di documenti, Corfu' 1848, p. XXIII – XXXIV.

² «...la Cattedrale ne' secoli anteriori posta era nella cittadella e dedicata agli apostoli Pietro e Paolo...», A. Mustoxidi, *Delle Cose Corciresi*, vol. 7, Corfu' 1848, σ. 410, Έ. Κόντσινα, *Η βυζαντινή πόλη*, μετάφρ. Κατερίνα Δασκαλάκη, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2009, σ. 184, 187 και εικ. 53 και Αφροδίτη Αγοροπούλου – Μπιρμπίλη, «Η αρχιτεκτονική των λατινικών εκκλησιών της Κέρκυρας και η θέση τους στον ιστό της πόλης κατά τη βενετοκρατία», *Ο χώρος και τα δημογραφικά μορφώματα, κύριοι συντελεστές της οικονομίας, Πρακτικά Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου*, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002, σ. 227, υποσ. 11.

³ Λόγω του περιώνυμου ναού παρατηρείται στην βυζαντινή Κέρκυρα ιδιαίτερη ευλάβεια προς τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο, γεγονός που συνάγεται από τις σφραγίδες των επισκόπων του νησιού που μας έχουν σωθεί. Οι πλείστες εξ αυτών εικονίζουν τους κορυφαίους των αποστόλων (V. Laurent, *Corpus des Sceaux de l' Empire Byzantin*, Centre National de la Recherche Scientifique France, Paris 1972, V, 1, σ. 138-140, 620-621, 672-676).

τη σύνοδο των επισκόπων του δυτικού κράτους, του Δεσποτάτου της Ηπείρου, στο οποίο ανήκε η Κέρκυρα.¹

Ο Γεώργιος Βαρδάνης καταγόταν από την Αθήνα, γεγονός που πιστοποιείται και από το προσωνύμιο *Αττικός*.² Τη μόρφωσή του την οφείλει στον λόγιο μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη (1138-1222)³, του οποίου ήταν μαθητής. Στην Αθήνα υπήρξε *υπομνηματογράφος* της μητροπόλεως. Μετά την άλωση της πόλης από τους Φράγκους (1204) ακολούθησε το δάσκαλό του στην αυτοεξορία του στην Κέα, όπου χειροτονήθηκε διάκονος λαμβάνοντας και το οφίκιο του *χαρτοφύλακα*.⁴ Το 1214 τον βρίσκουμε στην Κωνσταντινούπολη, όπου, εκπροσωπώντας τον επίσκοπό του, συμμετείχε σε συνομιλίες μεταξύ ορθοδόξων και λατίνων. Αξίζει, δε, να σημειωθεί ότι στην αντιπροσωπία των λατίνων συμμετείχε ως διερμηνέας του παπικού απεσταλμένου καρδινάλιου Πελαγίου και ο λόγιος Νικολάος – Νεκτάριος⁵, ο οποίος ήταν ηγούμενος της μονής των Κασούλων (Casole) της Κάτω Ιταλίας⁶. Από τότε οι

¹ Ι. Α. Ρωμανός, *Περί του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Κέρκυρα 1895, σ. 7 και W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα*, μτφ. Αγγ. Φουριώτη, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1990², σ. 587-588.

² Για την αναφορά του προσωνυμίου στην καταγωγή του Βαρδάνη και όχι στην αττικίζουσα διάλεκτο των επιστολών του βλ. Αικατερίνη Γαλώνη, *Γεώργιος Βαρδάνης: Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*, Βυζαντινά κείμενα και μελέται 46, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 84-88 και Σπ. Σκλαβενίτης, *ό. π.*, σ. 23, υποσ. 99. Το δε επίθετο Βαρδάνης προέρχεται από αντίστοιχο βαπτιστικό όνομα αρμενικής προελεύσεως που σημαίνει τριαντάφυλλο (Αικατερίνη Γαλώνη, *ό. π.*, σ. 83-84).

³ Βλ. σχετ. Φ. Χ. Κολοβός, *Μιχαήλ Χωνιάτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το corpus των επιστολών*, Αθήνα 1999 και Αικατερίνης Γαλώνη, *ό. π.*, σ. 97-108.

⁴ Ν. Β. Τομαδάκης, «Οι λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 27 (1957), σ. 48 και Η. G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1977, σ. 669.

⁵ Αικατερίνη Γαλώνη, *ό. π.*, σ. 128 και Χριστίνα Μπάνου, «Νεκτάριος του Οτράντο και Γεώργιος της Καλλίπολης: Η “άγνωστη” ποιητική αναγέννηση του 13^{ου} αιώνα στην Κάτω Ιταλία», *Η ελληνική παρουσία στην Κάτω Ιταλία και Σικελία*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέρκυρα 29-31 Οκτωβρίου 1998, επιμ. Θ. Γ. Παπιάς, εκδ. Απόστροφος, Κέρκυρα 2000, σ. 187-196

⁶ βλ. σχετ. Α. Petrusi, «Monaci e monasteri nella Calabria Bizantina», *Atti del primo e secondo incontro di studi bizantini*, Reggio Calabria 1974, σ. 43 και G. Cavallo, «Libri greci e resistenza etnica in terra d' Ontranto», *Libri e lettori nel mondo bizantino*, Ρώμη – Μπάρι 1982, σ. 162 κεξ.

δύο άνδρες γνωρίζονται και μεταξύ τους θα ανταλλάγουν επιστολές για διάφορα θέματα από 1220 και εξής, όταν ο Βαρδάνης θα είναι πια μητροπολίτης Κερκύρας.¹

Αυτό συμβαίνει στα τέλη του 1219, όταν, ύστερα από περιπλανήσεις στα εδάφη του κράτους της Ηπείρου, εξασφαλίζει την εύνοια του Δημητρίου Χωματιανού, αρχιεπισκόπου Αχρίδος, του Ιωάννη Απόκαυκου, μητροπολίτη Ναυπάκτου, και του δεσπότη και μετέπειτα αυτοκράτορα της Θεσσαλονίκης Θεόδωρου Άγγελου Κομνηνού Δούκα (1215-1230).² Ο τελευταίος, ύστερα από τον θάνατο του μητροπολίτη Κερκύρας Βασιλείου Πεδιαδίτη³ και ενός ανωνύμου⁴, ζητεί από τον Απόκαυκο να ξεκινήσει τη διαδικασία πλήρωσης της χηρέουσας μητρόπολης υποδεικνύοντας για τη θέση αυτή το Βαρδάνη.⁵ Συγκεκριμένα για τον Θεόδωρο ο Βαρδάνης είναι ...*οὐ παντοδαπῶ λόγῳ μόνον ἐνσεμννόμενος, ἀλλὰ καὶ βίῳ τὸν λόγον προσεπισκοσμῆν, καὶ τῶ ὄντι πρὸς ἱερατείαν, κατὰ τὴν ἐμὴν δόξαν, ἀρμόδιος...*⁶ Παράγοντες που οδηγούν στην χειροτονία του Βαρδάνη στη νευραλγική νευραλγική μητρόπολη της Κέρκυρας είναι η μεγάλη του θεολογική κατάρτιση και εν γένει η μόρφωσή του, η επιθυμία του δασκάλου του Μιχαήλ Χωνιάτη και η βούληση του Απόκαυκου, ο οποίος έχει την ίδια γνώμη με το Θεόδωρο.⁷

Η χειροτονία πραγματοποιείται τον Δεκέμβριο του 1219 και, καθώς είχαν προηγηθεί οι χειροτονίες των μητροπολιτών Δυρραχίου Δοκειανού και Λαρίσης

¹ I. Hoeck – R. Loenertz, *Nikolaos – Nektarios von Otranto, Abt von Casole. Beiträge zur Geschichte der ost-westlichen Beziehungen unter Innocenz III und Friedrich II*, Ettal 1965, σ. 25-29, 54-62, 160-161 και Αικατερίνη Γαλώνη, *ό. π.*, σ. 309-320.

² Μ. Β. Βέλλας, «Η πολιτική του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β' στην Αδριατική. Η περίπτωση της Κέρκυρας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 27 (1985), σ. 38.

³ Για τον Βασίλειο Πεδιαδίτη βλ. Σ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, Κέρκυρα 1920, σ. 30-35 και Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, «Λογισύνη στην ορθόδοξη επισκοπή Κερκύρας κατά τον 13^ο αιώνα: Η περίπτωση του Βασιλείου Πεδιαδίτου», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περίοδος Β', τ. Η', 2015, Γ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014, Κέρκυρα 2015, σ. 551-565.

⁴ Ο Θεόδωρος Άγγελος Κομνηνός Δούκας αναφέρεται στο θάνατό του με τη διαπίστωση ότι πρέπει να χειροτονηθεί νέος μητροπολίτης [V. Vasiljevskij, «Epirotica saeculi XIII», *Viz. Vrem.*, 3 (1896), σ. 252 και Αικατερίνη Γαλώνη, *ό. π.*, σ. 142-143].

⁵ V. Vasiljevskij, *ό. π.*, σ. 252-253 και Ν. Β. Τωμαδάκης, *Σύλλαβος Βυζαντινών Μελετών και Κειμένων*, Αθήνα 1961, σ. 443-444.

⁶ V. Vasiljevskij, *ό. π.*, σ. 252-253.

⁷ Αικατερίνη Γαλώνη, *ό. π.*, σ. 143-149.

Καλοσπίτη¹, είναι η επισφράγιση μιας σειράς αντικανονικών ενεργειών που στόχο έχει να πλήξει τη δικαιοδοσία του οικουμενικού θρόνου και κατ' επέκταση το κύρος της αυτοκρατορίας της Νίκαιας προς όφελος του Δεσποτάτου της Ηπείρου.²

Ωστόσο, η επιλογή του Βαρδάνη ήταν αναγκαία και χρήσιμη καθώς ο λόγιος επίσκοπος μπορούσε να προσφέρει πολλά στο κράτος: Από πολιτικής απόψεως ο ηγεμόνας Μανουήλ Κομνηνός Δούκας (1230-1237) το 1235 τον επιφορτίζει με μία αποστολή στην Ιταλία με σκοπό να συναντήσει τον πάπα Γρηγόριο Θ' και τον γερμανό αυτοκράτορα Φρειδερίκο Β'. Το ταξίδι πραγματοποιείται αλλά ο Γεώργιος δεν εκπληρώνει τις συναντήσεις που έπρεπε να κάνει, καθώς, λόγω ασθένειας, καθιλώνεται στο Οτράντο, όπου και φιλοξενείται από τον παλιό γνώριμο και φίλο του Νικόλαο-Νεκτάριο, ηγούμενο της μονής των Κασούλων (Casole), και τον μαθητή του Ιωάννη Γράσσο (Giovanni Grasso) ο οποίος ήταν ποιητής, νοτάριος της αυτοκρατορικής καγκελλαρίας και έμπιστος του Φρειδερίκου Β'.³ Μας είναι, δε, γνωστός, εν προκειμένω, από τη σύνθεση ενός ποιήματος υπό τον τίτλο *Στίχοι εις τὸν ἅγιον Ἀρσένιον μητροπολίτην Κερκύρων*.⁴

Από το Οτράντο ο Βαρδάνης αντάλλαξε επιστολές με τον Φρειδερίκο Β' από τις οποίες συμπεραίνουμε την πρόθεσή του να του παραδοθεί η Κέρκυρα, ώστε να ενταχθεί το νησί στην αυτοκρατορία του. Τότε ο επίσκοπος προσπαθεί να αποτρέψει

¹ V. Vasiljevskij, *Epirotica*, ό. π., σ. 264, Ν. Βέης, «Λέων-Μανουήλ Μακρός, επίσκοπος Βελλάς. Καλοσπίτης, μητροπολίτης Λαρίσσης. Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου», *ΕΕΒΣ*, 2 (1925), σ. 122-148 και Κ. Πιτσάκης, «Κωνσταντίνος Καβάσιλας, μητροπολίτης Δυρραχίου, αρχιεπίσκοπος Αχρίδος. Προσωπογραφικά προβλήματα», *Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου: «Μεσαιωνική Ήπειρος»*, (Ιωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999), Ιωάννινα 2001, σ. 151-230.

² Βλ. σχετ. Α. Karpozilos, *The Evlesiastical Controversy between the Kindom of Nicaea and the Principality of Epiros*, Thessalonike 1973, σ. 79 κεξ., 91, Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13^ο αι. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Α' ανατυπ., εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 188, Α. Μηλιαράκης, *Ιστορία του βασιλείου της Νίκαιας και του δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*, Leipzig 1898, ανατ. Αθήνα 1994, σ. 191 και Β. Δήμος, *Η πολιτική θεωρία του Δημητρίου Χωματιανού, διδακτορική διατριβή*, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1995, σ. 52.

³ Ν. Β. Τωμαδάκης, «Οι λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου», *ΕΕΒΣ* 27(1957), σ. 51 και Μιχ. Β. Βέλλα, ό. π., σ. 39-40.

⁴ M. Gigante, *Poeti bizantini di Terra d' Otranto nel secolo XIII*, β' έκδ. Galatina 1985, σ. 105 – 106 και S. G. Mercati, «Osservazioni intorno ai poeti italobizantini del secolo XIII. di Marcello Gigante», *Byzantinische Zeitschrift*, 47 (1954), σ. 43-44.

αυτές τις αξιώσεις επιστρατεύοντας σοβαρή και στοχευμένη επιχειρηματολογία. Του αναφέρει πως η Κέρκυρα είναι ασήμαντη μπροστά στην απεραντοσύνη του κράτους του και ότι θα έχει περισσότερο ζημία παρά κέρδος. Επίσης, ανακαλεί από την Παλαιά Διαθήκη το επεισόδιο του ελέγχου της πλεονεξίας του Δαυΐδ από τον προφήτη Νάθαν και του τονίζει την αποφασιστική στάση που θα κρατήσει και ότι, ως υπεύθυνος για το ποίμνιό του, δεν πρόκειται ποτέ να παραδώσει το νησί σε άλλη εξουσία, όπως θα έκανε κάποιος μισθωτός που ενδιαφέρεται μόνο για την αμοιβή του.¹

Επιπλέον, η επιλογή του Βαρδάνη ήταν χρήσιμη και από εκκλησιαστικής απόψεως. Είναι γνωστόν ότι κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην μονή των Κασούλων ο Βαρδάνης είχε την ευκαιρία να διεξαγάγει συζητήσεις επί θεολογικών θεμάτων με εκπροσώπους της δυτικής εκκλησίας² ενώ στην Κέρκυρα έπρεπε να ασκήσει την ποιμαντική του μέριμνα εξαιτίας δογματικών κενοδοξιών ιταλών εμπόρων! Από την επιστολογραφία του Μιχαήλ Χωνιάτη πληροφορούμαστε ότι στο νησί λόγω της λειτουργίας του ως εμπορικού σταθμού, καθώς βρισκόταν στην είσοδο της Αδριατικής, συνέρρεαν ιταλοί έμποροι, οι οποίοι έκαναν θεολογικές συζητήσεις και προέβαλαν τη διδασκαλία της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας για τα *άζυμα* και το Άγιο Πνεύμα: *Σταθμός γάρ αύτη τοῦ Ἀδρίου ἐστὶ καὶ καταίρουσιν ἐν αὐτῇ οἱ ἐξ Ἰταλιῶν καὶ μάλιστα ἀναπλέοντες ἐμπορικοὶ τε καὶ περὶ λόγους τὸ δύσερι τοῦτο γένος καὶ δυσπειθῆς καὶ φιλόνεικον καὶ ταῖς σοφιστικαῖς ἐρωτήσεσι τὴν γλῶσσαν πλέον ἡκονικὸς καὶ μεγάλην ἐντεῦθεν ἔχον τὴν κόρυζαν ἐν οἷς κενολογοῦσι περὶ ἀζύμων καὶ περὶ Πνεῦμα...*³

Ο μητροπολίτης Κερκύρας Γεώργιος Χωνιάτης

¹ Μ. Β. Βέλλα, ό. π., σ. 40-42 και Αικατερίνη Γαλώνη, ό. π., σ. 238-240. Για τις βιβλικές αναφορές βλ. Β΄ Βασ. ΙΑ΄, 1 κ.ε. και Ιωάν. Ι΄, 1-13.

² I. Hoeck – R. Loenertz, ό. π., σ. 162 και 207-209.

³ V. Vasiljevskij, *Epirotica*, ό. π., σ. 262 και Αικατερίνη Γαλώνη, ό. π., σ. 144-145. Για τον Βαρδάνη βλ. σχετ. και Ν. Β. Τομαδάκης, *Οι λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου και του Βασιλείου της Νικαίας*, Θεσσαλονίκη 1993² σ. 59-72 και Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, «Από την πνευματική ζωή του κράτους της Ηπείρου (1204 – ca. 1340)», στο Κ. Ν. Κωνσταντινίδης (επιμ. εκδόσεως), *Μεσαιωνική Ήπειρος*, Ιωάννινα 2001, σ. 238-239.

Επτά ιδιόμελα της λιτής του εσπερινού επιγράφονται ως έργα του *Άγιωτάτου Μητροπολίτου Κερκύρας Γεωργίου του Χωνιάτου*, χωρίς να αναφέρεται καμία άλλη πληροφορία για τον υμνογράφο.¹ Ο Ανδρέας Μουστοξύδης τον τοποθετεί στα μέσα του 12^{ου} αιώνα στηριζόμενος σε έντεκα επιστολές ενός μητροπολίτη Κερκύρας υπό το όνομα Γεώργιος, που τις διέσωσε σε λατινική μετάφραση ο καρδινάλιος Barronius στο έργο του *Annales ecclesiastici*². Συγκεκριμένα, ο Μουστοξύδης, μελετώντας τες, απέδωσε τις τρεις από αυτές σε έναν μητροπολίτη Γεώργιο, που ποίμανε την εκκλησία της Κέρκυρας τη δεκαετία του 1140, και τις υπόλοιπες οκτώ σε έναν άλλο Γεώργιο που τον τοποθέτησε ανάμεσα στο 1177 και το 1181.³

Ωστόσο, ήδη από τις αρχές του εικοστού αιώνα έχει διαπιστωθεί το λάθος του Μουστοξύδη και του Barronius, καθώς ο Γεώργιος αυτών των επιστολών δεν είναι άλλος από τον γνωστό Βαρδάνη⁴. Επιπλέον, τα αναφερόμενα πρόσωπα των επιστολών Μανουήλ και Φρειδερίκος δεν ήταν, όπως πίστευαν, ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ ο Κομνηνός και ο Φρειδερίκος Α΄ ο Μπαρμπαρόσσας αλλά ο Μανουήλ Άγγελος Κομνηνός Δούκας, Δεσπότης της Ηπείρου (1230-1237) και ο Φρειδερίκος Β΄ Hohenstaufen. Επομένως, οι επιστολές αυτές χρονολογούνται ένα αιώνα περίπου αργότερα.⁵

Το λάθος αυτό οφείλεται και σε έναν άλλο λόγο: Ο Μουστοξύδης φαίνεται πως παρασύρθηκε από μία αναφορά που κάνει ο Ανδρέας Μάρμορας στην ιστορία του. Ο Μάρμορας, εξιστορώντας τη μεταφορά του ιερού λειψάνου του αγίου Νικολάου από τα Μύρα της Λυκίας στο Μπάρι, επισημαίνει ότι το γεγονός αυτό έλαβε χώρα μετά το θάνατο του Αλεξίου Α΄ του Κομνηνού (1118) και αναπαράγει μία τοπική παράδοση⁶,

¹ Σ. Νικοκάβουρα, *Ακολουθία...*, ό. π., σ. 48-50.

² *Annales ecclesiastici*, vol. XII (1613), pp. 694 ff., 734 ff., 748 ff., 768 ff., για τα έτη 1176, 1178, 1179, 1180, 1188.

³ Andrea Mustoxidi, ό. π., σ. 413-414.

⁴ E. Kurtz, «Georgios Bardanes, Metropolit von Kerkyra», *Byzantinische Zeitschrift*, 15 (1906), σ. 603-613 και Ν. Β. Τωμαδάκης, *Σύλλαβος βυζαντινών μελετών και κειμένων*, Αθήνα 1961, σ. 423-424.

⁵ D. Tsougarakis, «Two cases of mistaken identity among the metropolitans of Corfu in the twelfth century», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 4 (1992), σ. 169-172.

⁶ Η παράδοση αυτή αναφέρει ότι το πλοίο αγκυροβόλησε στη σημερινή περιοχή «Φαληράκι» της Κέρκυρας και το ιερό λείψανο του αγίου Νικολάου εκτέθηκε σε προσκύνημα πάνω σε μία πέτρα. Σε ανάμνηση, δε, του γεγονότος αυτού ανηγέρθη ναός επ' ονόματι του αγίου Νικολάου, που υπάρχει ακόμη και σήμερα, ενώ η πέτρα πάνω στην οποία τοποθετήθηκε το λείψανο χρησίμευσε ως αγία

σύμφωνα με την οποία το ιταλικό πλοίο που μετέφερε το σκήνωμα κατέπλευσε στην Κέρκυρα, όπου ένας επιχώριος μητροπολίτης Γεώργιος με τον κλήρο και το λαό του νησιού το υποδέχτηκαν με τιμές.¹ Ωστόσο, η μεταφορά του λειψάνου δεν έγινε μετά τον θάνατο του Αλεξίου Α΄ του Κομνηνού (1118) αλλά κατά τη διάρκεια της βασιλείας του και συγκεκριμένα το έτος 1087.²

Επιπλέον, για τον μητροπολίτη αναφέρει ότι ο τάφος του βρίσκεται στο μητροπολιτικό ναό των Αγίων Αποστόλων και δημοσιεύει, μάλιστα, εντελώς λανθασμένα το επιτύμβιο επίγραμμα που είδε πάνω στον τάφο του. Όμως το επίγραμμα αυτό δεν είναι άλλο από αυτό που συνέθεσε ο Βαρδάνης για τον δικό του τάφο.³ Επομένως, απ' όλα τα παραπάνω ορθά έχει διαπιστωθεί ότι κανένας μητροπολίτης Κερκύρας με το όνομα Γεώργιος Χωνιάτης δεν έζησε στο 12^ο αιώνα, όπως υπέθεσαν ο Βαγρονίους και ο Μουστοξύδης⁴ και αναπαρήγαγε στην εκκλησιαστική ιστορία του ο Παπαγεώργιος!⁵

Ποιος, όμως, είναι ο μητροπολίτης Γεώργιος Χωνιάτης της ακολουθίας; Εδώ ίσως μας βοηθήσει το επίθετο Χωνιάτης, γεγονός που ανακαλεί στη μνήμη μας το γνωστό πολυμαθή μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη, τον λανθασμένα αναφερόμενο ως Ακομινάτο, αδελφό του ιστορικού Νικήτα Χωνιάτη (1155-1216 περ.). Ο Μιχαήλ, μεταξύ των άλλων, είχε έναν ανεψιό με το όνομα Γεώργιος. Αυτός μας είναι γνωστός από δύο «Λόγους Παρηγορητικούς», που του είχε αποστείλει ο θείος του όταν ο

τράπεζα (βλ. σχετ. Α. Ι. Αγιούς, *Οδοιπορικό στην παλιά Κέρκυρα*, Κέρκυρα 2004, σ. 442 και Σπ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, Κέρκυρα 1920, σ. 206).

¹ Α. Marmora, ό. π., σ. 198.

² Α. Μ. Τζαφερόπουλος, *Άγιος Νικόλαος Μύρων Λυκίας*, εκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1990, σ. 17-18, Γ. Β. Αντουράκης, *Θέματα Αρχαιολογίας και Τέχνης. Ιεράρχες αψίδος και άλλοι άγιοι. Συμβολή στην ορθόδοξη εικονογραφία*, Αθήνα 2000, τ. Γ΄, σ. 54, Αγγαθάγγελος Επίσκοπος Φαναρίου, Χρύσα Μαλτέζου και Ε. Μορίνι, *Ιερά λείψανα αγίων της καθ' ημάς Ανατολής στη Βενετία*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2005, σ. 271-272 και Δ. Φλεμοτόμος, «Το πέραςμα του ιερού λειψάνου του αγίου Νικολάου από τη Ζάκυνθο. Ο τόπος του πιθανού σταματήματος», *Άγιοι και εκκλησιαστικές προσωπικότητες στη Ζάκυνθο*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου (Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ζακύνθου, 6-9 Νοεμβρίου 1997), Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήνα 1999, σ. 83-84.

³ Α. Rocchi, *Versi di Cristoforo Patricio edita da un codice della monumentale badia di Grottaferrata*, Roma 1887, σ. 66.

⁴ D. Tsougarakis, ό. π., σ. 169-172.

⁵ Σπ. Παπαγεώργιου, ό. π., σ. 22-23.

άρχοντας του Άργους Λέων ο Σγουρός, για μία ασήμαντη αφορμή, δολοφόνησε το έτος 1206 περίπου το γιο του Μιχαήλ που κρατούσε όμηρο.¹

Από την επιστολογραφία του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου διαπιστώνουμε ότι 1228 ο Γεώργιος Χωνιάτης, ευρισκόμενος στην περιοχή της «Βλαχίας», δηλαδή της Πίνδου και γενικότερα της Θεσσαλίας², είχε καταλάβει υψηλό αξίωμα στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, καθώς αναφέρεται ως «μεγαλυπέροχος πρωτοβεστιαρίτης του πανευτυχεστάτου δεσπότη κύρι Μανουήλ του Δούκα».³ Μάλιστα, σε μία επιστολή, που απευθύνει ο Απόκαυκος προς τον ίδιο, πληροφορούμαστε ότι ο Γεώργιος Χωνιάτης έγινε κληρικός αργότερα και κατέλαβε επισκοπικό θρόνο. Η χειροτονία του έγινε από τον ίδιο τον Απόκαυκο στη Λάρισα: *Οὐκ οἶδα, εἴ τις πλέον ἐμοῦ ἢ τῆς ἀρετῆς ἐθαύμασεν ἢ τῆς λογιότητος ὕμνησε τὸν ὑμέτερον θεῖον ἐκεῖνον, τὸν Ἀθηνῶν. Οὐκ οἶδα, εἴ τις πλέον ἐμοῦ καὶ τὸν ἐκείνου ἀνεψιὸν καὶ τοὺς διττοὺς αὐτοῦ ἀδελφόπαιδας καὶ ὠκειώσατο καὶ τὰ δυνατὰ ἐθεράπευσε, καὶ τέλος ἔθετο καὶ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ὡς ἐγὼ ὑπὲρ τῶν φίλων ὑμῶν, εἴ τι που μέμνη τῆς θερινῆς ἐκείνης ὥρας, ὅτε κατῆλθον ἀπὸ Θεσσαλονίκης εἰς Λάρισαν, ἵνα τὸ θέλημά σου ποιήσω καὶ χεῖρα ἐπιθήσω τοῖς σοῖς.*⁴ Επομένως, καθώς ο Γεώργιος Χωνιάτης γνωρίζεται με τον μητροπολίτη Κερκύρας Γεώργιο Βαρδάνη μέσω του θείου του Μιχαήλ, ο οποίος είναι δάσκαλος του Βαρδάνη, ο Χωνιάτης, αφού χρημάτισε αξιωματούχος στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, έγινε κληρικός αργότερα διαδεχόμενος το Βαρδάνη στον επισκοπικό θρόνο της Κέρκυρας⁵.

Έτσι, κατά τη διάρκεια της αρχιερατείας του καταθέτει τη δική του συνεισφορά στην ακολουθία του αγίου συνθέτοντας επτά ιδιόμελα της λιτής του εσπερινού. Τα

¹ Σ. Λάμπρος, *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, Αθήνα 1880, τ. Β', σ. 610-611 και Φ. Χ. Κολοβού, ό. π., σ. 136.

² Για τη «Βλαχία» βλ. σχετ. Γ. Σούλης, «Βλαχία-Μεγάλη Βλαχία-Η εν Ελλάδι Βλαχία: Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν της μεσαιωνικής Θεσσαλίας», *Γέρας Αντωνίου Κεραμοπούλου*, Αθήνα 1953, σ. 489-497.

³ Αρχιμ. Ι. Δελημάρης, *Πατέρες της Εκκλησίας και εκκλησιαστικοί συγγραφείς της δυτικής Ελλάδος. Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, Ναύπακτος 2000, σ. 406.

⁴ Αρχιμ. Ι. Δελημάρη, ό. π., σ. 344.

⁵ D. Tsougarakis, ό. π., σ. 172-174 και Δ. Τσουγκαράκης, «Άγιοι και Ιεράρχες της Κέρκυρας. Παρατηρήσεις στους επισκοπικούς καταλόγους της Κέρκυρας κατά τη βυζαντινή περίοδο», Όψεις της εκκλησιαστικής ιστορίας της Κέρκυρας. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου 7-8 Δεκεμβρίου 2005, *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περίοδος Β', 4(2007), σ. 16.

ιδιόμελα καλύπτουν όλους τους ήχους της Οκτωήχου πλην του βαρέος. Στο πρώτο επιχειρείται σύγκριση της αρχαίας εποχής των Φαίακων με εκείνη του αγίου, η οποία, κατά τον Χωνιάτη, υπερέχει, καθώς ο Αρσένιος, ως *οϊκήτωρ τοῦ θεοφουτέου Παραδείσου*, μπορεί να μεσολαβήσει ώστε και οι σύγχρονοι Φαίακες να απολαύσουν τους καρπούς του παράδεισου, ο οποίος *ἀειθαλής (...)* ἐν μέσῳ αὐτῶν πεφανέρωται.

Στο δεύτερο ιδιόμελο υμνείται η θήκη των λειψάνων του και στο τρίτο ο υμνογράφος κάνει αναφορά σε θεολογικού περιεχομένου δραστηριότητα *Ὁρθοδοξίας τὰ δόγματα σαφῶς Πάτερ ἐτράνωσας*. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την αναφορά του εβδόμου ιδιομέλου *...ἡμεῖς ὡς Θεογράφοις πλάκας τὰς διδασκαλίας σου ἀσπαζόμενοι...*, ανακαλεί στη μνήμη μας αντίστοιχη επισήμανση του Βαρδάνη στο κάθισμα της γ' ωδῆς του κανόνα.¹ Ἴσως, πράγματι, ο Αρσένιος να συνέγραψε πραγματείες αναφορικά με την απόδειξη και στήριξη του ορθόδοξου δόγματος. Ας μην ξεχνάμε ότι κατά το 10^ο αι. ο θρόνος της Κωνσταντινούπολης και κατ' επέκταση ο πατριάρχης Θεοφύλακτος, ο οποίος χειροτόνησε τον Αρσένιο αρχιεπίσκοπο Κερκύρας, δεχόταν πιέσεις από τη Ρώμη. Πράγματι, και στην εποχή του αυτοκράτορα Λέοντος ΣΤ' η Ρώμη διαμαρτύρεται για την ανατροπή της καθιερωμένης τάξης των πατριαρχείων: Ρώμη, Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια.² Επιπλέον, τότε κυκλοφορούσε στη Δύση και η παράδοση ότι ο θρόνος της Κωνσταντινούπολης υπάγεται στη Ρώμη και ότι σε ένδειξη της υποταγῆς αυτής ο πατριάρχης δεχόταν από τον πάπα το ωμοφόριο (pallium) μέχρι τις αρχές του 10^{ου} αιώνα. Ἄλλωστε, η παράδοση αυτή ήταν εξαιρετικά χρήσιμη για τις παπικές αξιώσεις και διεκδικήσεις στη Ν. Ιταλία, οι οποίες εκείνον τον καιρό αναζωπυρώνονταν.³

Επιπλέον, η παράδοση αυτή της υπαγωγῆς της Κωνσταντινούπολης στη Ρώμη, ερμηνεύεται, τονίζεται και αξιοποιείται, για τους δικούς του ευνόητους λόγους, από το γνωστό επίσκοπο Κρεμόνας Λιουτπράνδο.⁴ Επομένως, ο Αρσένιος, κάτοχος

¹ *Τὴν τῆς Ὁρθοδοξίας διδάσκεις ἀκρίβειαν, τὰς αἱρέσεις διώκων δυνάμει τῶν λόγων σου...* (Σ. Νικοκάβουρας, ὁ. π., σ. 56.)

² K. Schatz, *Το πρωτείο του πάπα*, μετάφρ. Μ. Ρούσσος – Μηλιδώνης, εκδ. Ροές – Δοκίμια, Αθήνα 2005, σ. 82.

³ Β. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 1995, τ. Β' σ. 160.

⁴ Λιουτπράνδος της Κρεμόνας, *Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη του Νικηφόρου Φωκά*, εισαγ. – μετάφρ. – σχόλια Δ, Δεληολάνης, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1998, σ. 65-66 και Αρχιεπίσκοπος πρ.

έξοχης εκκλησιαστικής και θύραθεν παιδείας, είναι δυνατόν να συνέγραψε θεολογικές και εκκλησιολογικές πραγματείες, προκειμένου να στηρίξει τον πατριάρχη που τον χειροτόνησε αλλά και την ίδια του τη θέση που κατείχε στην Κωνσταντινούπολη, καθώς ο προκάτοχος του Θεοφύλακτου όσιος Τρύφων, σύμφωνα με το συναξάριο, του είχε εμπιστευθεί *την φροντίδα των εκκλησιών*, αξίωμα ιδιαίτερα υψηλό που θα πρέπει να ταυτιστεί με εκείνο του *ἄρχοντος τῶν Ἐκκλησιῶν*.¹ Ἐτσι η επισκοπική χειροτονία και η αναχώρησή του από την Κωνσταντινούπολη στην απομακρυσμένη Κέρκυρα φαντάζει κάθε άλλο παρά προαγωγή.² Ἄλλωστε, ο Αρσένιος για τους ίδιους λόγους συγγράφει και εκφωνεί στην Κωνσταντινούπολη τον εγκωμιαστικό λόγο προς τον ἅγιο Ανδρέα τον ἀπόστολο, ὅπως αποδεικνύουμε στην οικεία ενότητα.

Στα τέταρτο, πέμπτο και ἕκτο ιδιόμελα καλούνται οι πιστοί να εορτάσουν με ἄσματα και εγκώμια τη μνήμη του ἁγίου (*τελοῦντες τὰ μνημόσυνα*). Παράλληλα, δεν παραλείπει ο υμνογράφος να τονίσει την ξεχωριστή θέση του ανάμεσα στους ἁγίους, και δη τους τοπικούς, χαρακτηρίζοντάς τον *Φοβερόν (...)* *προασπιστήν* και *πρόμαχον τῆς Κερκύρας* δείχνοντας ἔτσι την αποδοχή του ἀπό το λαό, ο οποίος στο πρόσωπό του ἔβλεπε τον λυτρωτή ἀπό κάθε εἶδους δεινά και ανασφάλειες, γεγονός που τονίζει για μίαν ἀκόμη φορά πόσο κυρίαρχη εἶναι στη συλλογική συνείδηση η πίστη και η λατρεία των ἁγίων στο μεσαίωνα.³ Ταυτόχρονα, γίνεται υπαινιγμός σε επεισόδια ἀπό τη ζωή του ἐνῶ ἀποκαλεῖται *σοφὸς ἐπιστημονάρχης*, αξίωμα που, κατὰ τους μέσους βυζαντινούς χρόνους, κατείχε ὅποιος μεριμνούσε για την τήρηση της μοναχικῆς πειθαρχίας και τάξεως ἐντὸς του μοναστηρίου κατέχοντας, παράλληλα, και περιορισμένη δικαστική ἐξουσία.⁴ Ο χαρακτηρισμός, δε, αὐτός εἴτε υποδηλώνει ἕνα επιπλέον αξίωμα που κατείχε ο Αρσένιος σε κάποιο μοναστήρι της Κωνσταντινούπολης εἴτε ἀπηχεί το αξίωμα που του ἐνεπιστεύθη, σύμφωνα με το

Θυατεῖρων και Μεγάλης Βρετανίας Μ. Γ. Φούγιας μητροπολίτης Πισιδίας, *Ἕλληνες και Λατίνοι*, εκδ. Αποστολικῆς Διακονίας, Αθήνα 1994², σ. 182-183, ὑποσ. 5.

¹ J. Darrouzès, *Recherches sur les οφφίκια de l' ἐglise byzantine*, Institut Français d' études byzantines, Paris 1970, σ. 529-575.

² S. Petrides-C. Emereau, ὁ. π., σ. 439.

³ Δ.Σ. Λουκάτος, *Εἰσαγωγή στην Ἑλληνική Λαογραφία*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1978, σ. 36-37.

⁴ Β. Κ. Στεφανίδης, «Οἱ ὅροι ἐπιστήμη και ἐπιστημονάρχης παρά τοῖς Βυζαντινοῖς», *ΕΕΒΣ*, 7 (1930), σ. 153-156.

συναξάριο, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Τρύφων, δηλαδή τῶν ἐκκλησιῶν τὴν φροντίδα, που θα μπορούσε να ταυτιστεί με εκείνο του ἄρχοντος τῶν Ἐκκλησιῶν (princeps ecclesiarum), καθώς ο κάτοχός του ήταν υπεύθυνος για την ευπρέπεια, την τάξη και τη λειτουργία των ναῶν και των εφημερίων τους.¹

Τέλος, θα πρέπει να σταθούμε κριτικά απέναντι στα στιχηρά προσόμοια και στο δοξαστικό του εσπερινού, των οποίων ο συγγραφέας δεν αναφέρεται. Ωστόσο, είναι πιθανότερο ότι αυτά γράφτηκαν κατά την πρώτη περίοδο της σύνθεσης της ακολουθίας, δηλαδή από τον Γεώργιο Βαρδάνη ή από τον Γεώργιο Χωνιάτη, γιατί αφενός και εδώ τονίζεται η θέση του αγίου στη συνείδηση του λαού αφετέρου στο δοξαστικό αναφέρεται η έκταση της λατρείας του, η οποία ξεπερνά τα όρια της Κέρκυρας: *Συγχαρήτε ἡμῖν ἅπασαι αἱ περικύκλω Πόλεις καὶ Νῆσοι...* Σύμφωνα, δηλαδή, με το δοξαστικό η ευλάβεια προς τον άγιο καλύπτει μία ευρύτερη γεωγραφική έκταση. Έτσι, με επίκεντρο την Κέρκυρα, θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε στην περιφέρεια του κύκλου τα απέναντι παράλια της ηπειρωτικής στεριάς. Άλλωστε ο Αρσένιος ήταν γνωστός στον Βουθρωτό του Ηπείρου, όπου εκφωνούσε κάθε χρόνο εγκωμιαστικό λόγο στη μνήμη του αγίου Θερίνου, ο οποίος μαρτύρησε εκεί.²

Κατά τη δεύτερη περίοδο, όμως, της συγγραφής της ακολουθίας, από τον ιερέα Ιωάννη Θεοφύλακτο και τον Νικόλαο Βούλγαρι, κατά τον 17^ο αιώνα, η λατρεία του αγίου ατονεί, έχοντας πάρει πια τη θέση του στη συνείδηση του λαού ο άγιος Σπυρίδων, όπως τονίζουμε στο οικείο κεφάλαιο. Έτσι, οι επισημάνσεις του δοξαστικού φαντάζουν τελείως άκαιρες και αδύνατες. Επομένως, οι ύμνοι αυτοί είναι κατά πάσα πιθανότητα δημιουργήματα της πρώτης συγγραφικής περιόδου της ακολουθίας (13^{ος} αιώνας).

Το πρότυπο της Ακολουθίας

Από τις παραπάνω επισημάνσεις και προσεγγίσεις προκύπτει ότι ο λόγιος μητροπολίτης Κερκύρας Γεώργιος Βαρδάνης ο Αττικός καταθέτει πρώτος τη συνεισφορά του στην εν λόγω Ακολουθία προσπαθώντας να τιμήσει τον προκάτοχό του στο μητροπολιτικό θρόνο και να αναδείξει τη λογιότητα και την ορθοδοξία του.

¹ J. Darrouzès, *Recherches sur les οφίκια de l' église byzantine*, Institut Français d' études byzantines, Paris 1970, σ. 529-575.

² Γ. Γαστεράτος, ό.π., σ. 33 και 40.

Το γεγονός αυτό συμβαίνει περίπου τρεις αιώνες μετά το θάνατο του Αρσενίου, ο οποίος έχει ήδη καθιερωθεί στη συνείδηση του λαού ως άγιος προστάτης του νησιού. Το γεγονός αυτό το είδαμε, άλλωστε, να τονίζεται κατά κόρον στην Ακολουθία του. Επίσης, προκύπτει από τις δύο αρχαιότερες απεικονίσεις του, τόσο από αυτή στο ναό των αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου στην Κέρκυρα όσο και από εκείνη σε μετάλλιο στο *Exultet* του Μπάρι, που ανάγονται και οι δύο στον 11^ο αιώνα.¹ Αν σταθούμε, δε, στην δεύτερη απεικόνιση που αφορά κατωϊταλικό χώρο, τότε ο κύκλος της ευλάβειας του αγίου, που υποθέσαμε παραπάνω, αμβλύνεται για συμπεριλάβει και αυτό το κατά τα άλλα βυζαντινό κομμάτι της Ιταλίας. Άλλωστε, όπως είδαμε, ο Αρσένιος ήταν γνωστός στο λόγιο της Κάτω Ιταλίας Ιωάννη Γράσσο (Giovanni Grasso) ο οποίος του αφιερώνει το γνωστό ποίημά του. Ο Ιωάννης Γράσσο, πάλι, είναι μαθητής του ηγουμένου της μονής των Κασούλων του Οτράντο Νικολάου - Νεκταρίου, οποίος διατηρεί φιλικές σχέσεις με τον μητροπολίτη Βαρδάνη. Επομένως, από τον 11^ο αιώνα που ανάγονται οι απεικονίσεις αυτές έως τον 13^ο που ζει ο Βαρδάνης η ευλάβεια προς τον άγιο υφίσταται με καταλυτική τη συνεισφορά του τελευταίου στη συγγραφή του κανόνα του αγίου και τουλάχιστον δύο τροπαρίων της λιτής.

Είναι πολύ πιθανό, λοιπόν, τα υπόλοιπα τροπάρια της Ακολουθίας, των οποίων δεν αναφέρεται ρητά ο συγγραφέας να ανάγονται είτε στην πριν τον Βαρδάνη εποχή είτε να είναι και αυτά έργα του ίδιου. Ποιο είναι, όμως, τελικά το πρότυπο της Ακολουθίας; Αν προσπαθήσουμε να την συγκρίνουμε με εκείνη των αγίων αποστόλων Ιάσονος και Σωσιπάτρου² θα διαπιστώσουμε αρκετές ομοιότητες. Καταρχήν και οι δύο ξεκινούν ακριβώς με τον ίδιο τρόπο! Τα πρώτα στιχηρά προσόμοια του εσπερινού και των δύο ακολουθιών, σε ήχο δ' και τα δύο, αναφέρονται στην εξ ανατολών καταγωγή των αγίων. Η ομοιότητα εδώ είναι εντυπωσιακή: Του Αρσενίου: *Ἐξ ἑώας ἀνέτειλας, ὡς Ἄσστηρ φαεινότατος...*³ Των

¹ Π. Α. Βοτοκόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990, σ. 5-6, G. Cavallo, *Rotoli di Exultet dell' Italia Meridionale*, Bari 1973, σ. 53, πίν. 7-8, G. Barracane, *Gli Exultet di Bari*, εκδ. Edipuglia, Bari 1994, σ. 12 και πίν. 6 και Π. Βοτοκόπουλος, «Οι τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, 8 (1971), σ. 117-118 και του ίδιου, «Ψηφιδωτά και βυζαντινές τοιχογραφίες», *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1994, σ. 61 και 64.

² *Βίος, μαρτύριον και ακολουθία των αγίων του Χριστού αποστόλων Κερκύρας Ιάσονος και Σωσιπάτρου*, επιμ. κειμένων – μετάφρ. π. Π. Μοναστηριώτης, εκδ. Απόστροφος, Κέρκυρα 1995.

³ Σ. Νικοκάβουρας, *ό. π.*, σ. 47.

Ιάσονος και Σωσιπάτρου: Ἐξ ἑώας ἀνέτειλε ζυνωρίς ἢ αἰοίδιμος...¹ Ακολούθως, ο συσχετισμός του ιεράρχη με τον Μουσή, που είδαμε στο πρώτο τροπάριο της γ' ωδῆς του κανόνα του Αρσενίου², επαναλαμβάνεται και στο δοξαστικό σε ἦχο β' του εσπερινού της ακολουθίας των αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου: ...τούς Μωσαικῆ τῆ δυνάμει (...) ἀναδείξαντας...³ Επιπλέον, και οι δύο εορτές τονίζονται με σχεδόν ίδιους χαρακτηρισμούς: Πρώτο τροπάριο λιτῆς ακολουθίας Αρσενίου: Ἡμέρα σήμερον χαρμονική καὶ ἐόρτιος (...) ἐπεδήμησεν.⁴ Δοξαστικό λιτῆς ακολουθίας Ιάσονος και Σωσιπάτρου: Πανυπέλαμπρος ἡμέρα καὶ χαρμόσυνος...⁵ και δεύτερο τροπάριο λιτῆς: Ἡ πάνσεπτος τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ ἐπεδήμησεν ἐορτῆ...⁶ Επίσης, απολυτικό Αρσενίου: ...περιπτυσσόμενοι πόθω τὰ λείψανά σου τὰ θαυματόβρυτα.⁷ Ιδιόμελο λιτῆς λιτῆς σε ἦχο β' Ιάσονος και Σωσιπάτρου: ...καὶ πόθω τὰ αὐτῶν τίμια περιπτυσσόμεθα λείψανα...⁸ Ακολούθως, και στις δύο ακολουθίες τα καθίσματα του ὄρθρου, μετά την α' στιχολογία, είναι γραμμένα σε ἦχο α' προσομοιάζοντα στο γνωστό *Τὸν τάφον σου Σωτήρ...*⁹ ενώ τα στιχηρά των Αίνων είναι γραμμένα επίσης σε ἦχο α'.¹⁰ Τέλος, στο δεύτερο ιδιόμελο της λιτῆς σε ἦχο πλ. β' των αποστόλων *Ἡ πάνσεπτος τῶν μαθητῶν*

¹ Βίος, μαρτύριον και ακολουθία των αγίων του Χριστοῦ αποστόλων Κερκύρας Ιάσονος και Σωσιπάτρου, ὁ. π., σ. 77.

² Σ. Νικοκάβουρας, ὁ. π., σ. 55.

³ Βίος, μαρτύριον και ακολουθία των αγίων του Χριστοῦ αποστόλων Κερκύρας Ιάσονος και Σωσιπάτρου, ὁ. π., σ. 79.

⁴ Σ. Νικοκάβουρας, ὁ. π., σ. 48.

⁵ Βίος, μαρτύριον και ακολουθία των αγίων του Χριστοῦ αποστόλων Κερκύρας Ιάσονος και Σωσιπάτρου, ὁ. π., σ. 83.

⁶ Βίος, μαρτύριον και ακολουθία των αγίων του Χριστοῦ αποστόλων Κερκύρας Ιάσονος και Σωσιπάτρου, ὁ. π., σ. 82.

⁷ Σ. Νικοκάβουρας, ὁ. π., σ. 52.

⁸ Βίος, μαρτύριον και ακολουθία των αγίων του Χριστοῦ αποστόλων Κερκύρας Ιάσονος και Σωσιπάτρου, Σωσιπάτρου, ὁ. π., σ. 82.

⁹ Σ. Νικοκάβουρας, ὁ. π., σ. 52 και Βίος, μαρτύριον και ακολουθία των αγίων του Χριστοῦ αποστόλων Κερκύρας Ιάσονος και Σωσιπάτρου, ὁ. π., σ. 85.

¹⁰ Σ. Νικοκάβουρας, ὁ. π., σ. 67 και Βίος, μαρτύριον και ακολουθία των αγίων του Χριστοῦ αποστόλων Κερκύρας Ιάσονος και Σωσιπάτρου, ὁ. π., σ. 107-108.

του Χριστού ἐπεδήμησεν ἑορτὴ ἡμῖν τοῖς Κερκυραίοις...¹ και στο τρίτο από τα απόστιχα του εσπερινού των αποστόλων *Τοὺς Κερκυραίων πρωτάθλους και συμπολίτας ἡμῶν...*² φανερόνεται η καταγωγή του συγγραφέα. Πρόκειται σαφώς για κάποιον κερκυραίο ενώ «κερκυραίος» είναι, όπως φαίνεται, ο συγγραφέας του συναξαρίου του Αρσενίου, σύμφωνα με τους ιαμβικούς στίχους *Κοσμήσας Ἀρσένιος ἡμῖν τὸν θρόνον...* Επομένως, όπως ο Βαρδάνης, ως επίσκοπος Κερκύρας, πολιτογραφείται de iure κερκυραίος, να υποθέσουμε ότι το ίδιο ισχύει και για τον συγγραφέα της Ακολουθίας των αγίων αποστόλων Ιάσονος και Σωσιπάρχου;

Επομένως, με βάση τα παραπάνω, είναι ξεκάθαρη η ομοιότητα και η στενή σχέση των δύο Ακολουθιών. Αν λάβουμε υπόψη, δε, τον χρόνο στον οποίο ανάγεται η Ακολουθία των αποστόλων και τον συγγραφέα της, τότε μπορούμε να προβούμε σε ασφαλή συμπεράσματα: Ως γνωστόν ο σοφός Ανδρέας Μουστοξύδης, ορμώμενος μάλλον από διαίσθηση, είχε καταλήξει στην άποψη ότι ο συγγραφέας της ακολουθίας ήταν ο άγιος Αρσένιος.³ Προς επίρρωση αυτής της θέσεως ο Σπύρος Ασωνίτης επισημαίνει τις ομοιότητες του πάθους της αγίας Κερκύρας, που συμπεριλαμβάνεται στο βίο των αγίων Ιάσονος και Σωσιπάρχου, με το πάθος της αγίας Βαρβάρας, όπως το παραθέτει ο Αρσένιος στο γνωστό εγκώμιό του, όπου εμπεριέχονται και αξιοποιούνται στοιχεία και εκφράσεις από την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή.⁴ Επιπλέον, είναι σημαντικό το γεγονός ότι νεότερη έρευνα τοποθετεί τον κώδικα Parisinus Gr. 1534, όπου φιλοξενείται η ακολουθία των αποστόλων, κατά τον 10^ο αιώνα,⁵ εποχή κατά την οποία ζει και συγγράφει ο Κερκύρας Αρσένιος.

Αξιοποιώντας τις παραπάνω επισημάνσεις, εμείς θα προσθέταμε τα ακόλουθα: Το συναξάριο των αγίων που φιλοξενείται στην Ακολουθία των Ιάσονος και Σωσιπάρχου έχει αρκετές ομοιότητες με το εγκώμιο του αγίου Θερίνου του μάρτυρα που

¹ Βίος, μαρτύριον και ακολουθία των αγίων του Χριστού αποστόλων Κερκύρας Ιάσονος και Σωσιπάρχου, Σωσιπάρχου, ό. π., σ. 82.

² Βίος, μαρτύριον και ακολουθία των αγίων του Χριστού αποστόλων Κερκύρας Ιάσονος και Σωσιπάρχου, Σωσιπάρχου, ό. π., σ. 84.

³ Α. Mustoxidi, ό. π., σ. 411. Την άποψη αυτή έχει και ο Ιωάννης Ρωμανός (Ι. Ρωμανός, «Άγιοι Ιάσων και Σωσίπατρος και οι εν Κερκύρα αρχαιότατοι χριστιανικοί ναοί», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 7 (1959) «Ιωάννου Ρωμανού ιστορικά έργα», σ. 376).

⁴ Σ. Ν. Ασωνίτης, ό. π., σ. 119 και 125.

⁵ Β. Kint, «La version longue du récit légendaire de l' évangélisation de l' ile de Corfou par les Saints Jason et Sosipartos. Entre mythe et réalité», *Analecta Bollandiana*, 116 (1998), σ. 254.

συγγράφει ο Αρσένιος. Για παράδειγμα, σε έναν διάλογο του ηγεμόνα της Κέρκυρας Δατιανού με τους αγίους Ιάσωνα και Σωσιπάτρο διαβάζουμε: *Προσηκόν ἐστι τοῖς πάση τῇ οἰκουμένη γνωριζόμενοι θεοῖς, τούτοις λατρεύειν καὶ ὑμᾶς, καθὰ καὶ οἱ καθ' ἡμᾶς θεολόγοι παρέδοσαν, Ὀρφεύς, Ὀμηρος, Ἡσίοδος...*¹ Κατά τον ίδιο τρόπο, στο εγκώμιο του αγίου Θερίνου ο ηγεμόνας για να στηρίξει την παλαιά θρησκεία, καταφεύγει ομοίως στην αυθεντία του Ομήρου: *Τίς γὰρ οὐκ οἶδε τὴν καθ' ἡμᾶς θρησκείαν καὶ χρόνῳ βεβαιουμένην καὶ νόμῳ καὶ ποιητῶν μαρτυρίαις συνισταμένην; Ὀμηρος αὐτὸς, ἢ τῶν ποιητῶν κορυφαιότατη ἀκρότης...*² Τέλος, ομοιότητες εντοπίζονται καθ' ὅλη την ανάπτυξη των επιχειρημάτων και των δύο πλευρών, στην αγέρωχη στάση των μαρτύρων καθώς και στα ίδια τα βασανιστήρια. Για παράδειγμα, και στα δύο κείμενα υπάρχει η γνωστή κάμινος, η οποία για τους αγίους αποστόλους αναφέρεται ως *βουτίον σιδηροῦν*.³

Επίσης, από τον Βίο των αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου πληροφορούμαστε ότι ο ηγεμόνας Δατιανός, αφού μεταστρέφεται στο χριστιανισμό από τον άγιο Ιάσωνα και βαπτίζεται Σεβαστιανός, *ῶκοδόμησε τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἀποστόλου, ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ ἔνθα καὶ κατετέθη τοῦ ἁγίου Σωσιπάτρου τὸ λείψανον...* Ωστόσο, η αναφορά αυτή περί ανεγέρσεως χριστιανικού ναού στο τέλος του 1^{ου} αιώνα προβληματίζει, καθώς η απαρχή της ίδρυσης ναών τοποθετείται πολύ αργότερα, στα τέλη του 3^{ου} αιώνα, όταν περνάμε από τις κατ' οἶκον στις αυτοτελείς εκκλησίες.⁴ Ακόμη, όμως, και να ήταν έτσι, θα περίμενε κανείς ο νεοφώτιστος ηγεμόνας της Κέρκυρας να ανεγείρει ναό προς τιμήν του αγίου Σωσιπάτρου στο μέρος όπου ήταν θαμμένο το λείψανό του και όχι προς τιμήν του αγίου Ανδρέα, με τον οποίο δεν μαρτυρείται καμία απολύτως σχέση με το νησί.

Επομένως, θα πρέπει να αναθεωρήσουμε την αυθεντικότητα της πληροφορίας αυτής και, όπως ο εκδότης του Βίου, να την αποδώσουμε στην εξυπηρέτηση

¹ Βίος, μαρτύριον και ακολουθία των αγίων του Χριστού αποστόλων Κερκύρας Ιάσονος και Σωσιπάτρου, ό. π., σ. 64.

² Σ. Λάμπρος, *Κερκυραϊκά Ανέκδοτα* κλπ, ό. π., σ. 16 και Γ. Γαστεράτος, *Ο εγκωμιαστικός λόγος του αγίου Αρσενίου* κλπ., σ. 16.

³ Σ. Λάμπρος, *Κερκυραϊκά Ανέκδοτα* κλπ, ό. π., σ. 20-21, Γ. Γαστεράτος, *Ο εγκωμιαστικός λόγος του αγίου Αρσενίου* κλπ., σ. 19 και Βίος, μαρτύριον και ακολουθία των αγίων του Χριστού αποστόλων Κερκύρας Ιάσονος και Σωσιπάτρου, ό. π., σ. 64.

⁴ Γ. Β. Αντουράκης, *Χριστιανική αρχαιολογία και επιγραφική*, Αθήνα 1990, τ. 1^{ος}, σ. 195.

συγκεκριμένης σκοπιμότητας από τον συγγραφέα του. Διά του Ανδρέα εντάσσεται η Κέρκυρα στη σφαίρα επιρροής της Κωνσταντινούπολης, της εκκλησίας της οποίας ο απόστολος φέρεται ως ιδρυτής.¹ Με άλλα λόγια ο Ανδρέας λειτουργεί ως κοινός παρονομαστής των δύο εκκλησιών και συμβάλλει στην απομάκρυνση της Κέρκυρας από τη σφαίρα επιρροής της Ρώμης², στη δικαιοδοσία της οποίας ανήκε, όπως και ολόκληρο το *Ανατολικό Ιλλυρικό*, ως τα μέσα του 8^{ου} αιώνα.³ Το γεγονός αυτό ήταν εξαιρετικά χρήσιμο ειδικά κατά τον 10^ο αιώνα, όταν, όπως τονίσαμε, η Κωνσταντινούπολη και ο πατριάρχης Θεοφύλακτος, ο οποίος χειροτόνησε τον Αρσένιο αρχιεπίσκοπο Κερκύρας, δεχόταν πιέσεις από τη Ρώμη, ενώ εντοπίζονται παπικές αξιώσεις και διεκδικήσεις στη Ν. Ιταλία.⁴ Στα γεγονότα αυτά η παρέμβαση του Αρσενίου πρέπει να ήταν καταλυτική καθώς, όπως αποδεικνύουμε στο οικείο κεφάλαιο, ο Αρσένιος για τους ίδιους λόγους συγγράφει και εκφωνεί στην Κωνσταντινούπολη τον εγκωμιαστικό λόγο του προς τον άγιο Ανδρέα τον απόστολο, όπου, επιχειρηματολογώντας, προσπαθεί να παρουσιάσει τον Ανδρέα ανώτερο του αποστόλου Πέτρου και, κατ' επέκταση, την Κωνσταντινούπολη ανώτερη της Ρώμης. Έτσι, η πληροφορία «της ίδρυσης του ναού του αγίου Ανδρέα στην Κέρκυρα από τον ηγεμόνα Σεβαστιανό» είναι χρήσιμη μόνο για τον εντοπισμό του χρόνου σύνταξης της Ακολουθίας και του Βίου των αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου κατά τον 10^ο αιώνα.

Από όσα εκθέσαμε παραπάνω προκύπτει ότι δεν απέχουμε από την αλήθεια αν δεχτούμε ότι συγγραφέας της Ασματικής ακολουθίας και του Βίου των αγίων Ιάσονος

¹ Γρηγόριος της Τουρ, «Liber de miraculis Andreae apostoli», 8, Acta Andreae, CCSA, 5 (1989), σ. 587, C. Mango, «Η Κωνσταντινούπολη ως Θεοτοκούπολη», *Μήτηρ Θεού*, επιμ. Μαρία Βασιλάκη, Μιλάνο 2000, σ. 23-24.

² Β. Kint, ό. π., σ. 257, Σ. Ν. Ασωνίτης, ό. π., σ. 120 και Η. Γιαρένης, «Το βόρειο Ιόνιο ως χώρος μέσα από τα βυζαντινά αγιολογικά κείμενα», *Ανάτυπο από τα Κερκυραϊκά Χρονικά*, Περίοδος Β', τ. Η', 2015, Γ' Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου-4 Μαΐου 2014, Κέρκυρα 2015, σ. 575-576. Βλ. σχετ. F. Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, [Dumbarton Oaks Studies, 4], Cambridge 1958, σ. 138-299 και του ίδιου, *Byzance et la primauté romaine*, [Unam Sanctam, 49], Paris 1964, σ. 33-50 και 89-110.

³ Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Χάρτες μέσης βυζαντινής περιόδου*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 9, του ίδιου, *Το Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη 2001⁴, σ. 392 και Β. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 2002³, τ. Α', σ. 778.

⁴ Β. Φειδάς, ό. π., τ. Β' σ. 160.

και Σωσιπάτρου είναι ο ίδιος ο Κερκύρας Αρσένιος.¹ Η εν λόγω, πάλι, Ακολουθία παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με εκείνη του Αρσενίου, της οποίας συγγραφέας κατά κύριο λόγο ήταν ο μητροπολίτης Γεώργιος Βαρδάνης. Είναι φανερό, επομένως, ότι ο τελευταίος, για να συγγράψει την ακολουθία του, είχε σαν πρότυπό του τη ίδια συγγραφική προσπάθεια που είχε κάνει προηγουμένως ο προκάτοχός του Αρσένιος για τους αγίους αποστόλους και ιδρυτές της χριστιανικής εκκλησίας της Κέρκυρας.

¹ Ο Αρσένιος, λοιπόν, είναι εκείνος που εισάγει στην Κέρκυρα, για τους λόγους που αναφέραμε, την ευλάβεια προς τον άγιο Ανδρέα. Έτσι, από την σχετική βιβλιογραφία ταυτίζεται ο ναός που έκτισε ο ηγεμόνας Σεβαστιανός με το γνωστό παλαιότατο ναό των αποστόλων, ο οποίος στη σημερινή του μορφή ανακατασκευάζεται πιθανόν κατά τον 11^ο αιώνα (βλ. σχετ. Ι. Ρωμανός, ό. π., σ. 379, Ι. Παπαδημητρίου, «Ο ναός των αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου εν Κερκύρα», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, (1934-1935), σ. 37-56 και Π. Βοκοτόπουλος, «Περί την χρονολόγησιν του εν Κερκύρα ναού των αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου», *ΔΧΑΕ*, 5(1969), σ. 149-174). Μάλιστα, πρόσφατες ανασκαφές απέδειξαν ότι ανεγέρθη στη θέση παλαιότερου ναού. Από τα ανωτέρω εκτεθέντα εξηγείται και η ενδιαφέρουσα πληροφορία που διασώζει ο Ανδρέας Μάρμορας ότι στο ιερό βήμα του ναού βρίσκονταν τα αγάλματα των αγίων Ανδρέα και Σωσιπάτρου (Α. Marmora, ό. π., σ. 144).

Ο ΑΡΣΕΝΙΟΣ ΩΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ

Είδαμε στο συναξάριο του αγίου ότι ο Αρσένιος διήγαγε ...*γράμμασι παιδευόμενος και καλῶς ἀνατρεφόμενος* στο μοναστήρι που τον αφιέρωσαν οι γονείς του ενώ αργότερα αναχώρησε για την αραβοκρατούμενη Σελεύκεια ...*πλείονος ἐφιέμενος τῆς ἐκ τῶν μαθημάτων παιδεύσεως...*¹ Τόσο στο μοναστήρι του, λοιπόν, όσο και στη Σελεύκεια ο άγιος απέκτησε γερή μόρφωση και, κατά συνέπεια, το υπόβαθρο που του εξασφάλισε μία λαμπρή πορεία στο χώρο των εκκλησιαστικών αξιωμάτων. Επομένως, θα φαινόταν φυσιολογική και εύλογη η συγγραφική του δραστηριότητα. Μάλιστα, στο οικείο κεφάλαιο αποδείξαμε ότι ο Αρσένιος είναι, κατά πάσα πιθανότητα, ο συγγραφέας της ασματικής ακολουθίας και του Βίου των αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου.

Η μόρφωσή του, επιπλέον, του χρησιμεύει σαν εργαλείο, καθώς ως επίσκοπος, σύμφωνα με τον 19ο κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου (692), έχει την υποχρέωση να ασχοληθεί συστηματικά με την κηρυκτική - ομιλική προσφορά προς το ποίμνιό του και μάλιστα με την επιτηδευμένη μορφή της, την εκκλησιαστική ρητορική.² Το είδος αυτό της βυζαντινής γραμματείας εξαρτάται ως προς τη μορφή από την αρχαία ελληνική ρητορική και περιελάμβανε, συν τοις άλλοις, πανηγυρικούς λόγους μαρτύρων και αγίων, τα γνωστά *εγκώμια*. Αυτοί έχουν στενή σχέση με τα συναξάρια και απέβλεπαν να εγκωμιάσουν τους άθλους των μαρτύρων της χριστιανικής πίστης, παραινώντας και παραδειγματίζοντας, παράλληλα, το ακροατήριό τους.³

Εξάλλου, το εγκώμιο, μαζί με το αντίθετό του είδος, τον *ψόγο*, λειτουργούσε ως ένα είδος προγυμνάσματος, με το οποίο η διδασκαλία της ρητορικής τέχνης προχωρούσε σε μία ανώτερη και σπουδαία βαθμίδα. Τα υπόλοιπα προγυμνάσματα ήταν, επί τροχάδην, ο *μύθος*, το *διήγημα*, η *χρεία*, η *γνώμη*, η *ανασκευή* – *κατασκευή*, οι *κοινοί τόποι*, η *σύγκρισις*, η *ηθοποιία*, η *έκφρασις*, η *θέσις* και η *νόμου εισφορά*.⁴

¹ Σ. Νικοκάβουρας, *Ακολουθία των Αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου, τῆς Παρθενομάρτυρος Κερκύρας τῆς βασιλίδος, τοῦ Αγίου Ἀρσενίου μητροπολίτου Κερκύρας κλπ.*, ό. π., σ. 60.

² Σ. Ν. Τρωιάνος, ό. π., σ. 37 και 69-70.

³ Κ. Κρουμπάχερ, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, γεν. εισαγ. Ν. Β. Τομαδάκη, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1955, τ. Α', σ. 174-177

⁴ Γ. Ξ. Τσαμπής, *Η παιδεία στο χριστιανικό Βυζάντιο*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1999, σ. 308-316.

Στα εγκώμια, λοιπόν, που καλλιεργήθηκαν κατά κόρον στο Βυζάντιο, υπάγονται οι επιτάφιοι ή επικήδειοι λόγοι, οι *μονωδίες* και οι κάθε μορφής ευκαιριακοί λόγοι (π.χ. για την ανάρρηση ενός προσώπου στον αυτοκρατορικό θρόνο, για μία αξιόλογη πράξη, για υποδοχή επισήμων προσώπων, για την ενθρόνιση αρχιερέα κ.α. Ακόμη, σε μία αγόρευση στο δικαστήριο ήταν κοινή πρακτική η χρήση εγκωμίου - ψόγου ενώ έχουν σωθεί εγκώμια για ζώα, φυτά, εποχές του έτους, πόλεις, τοπία, αρετές κλπ.

Από πολύ νωρίς (4^{ος} αιώνας) εντοπίζουμε, λοιπόν, εγκώμια στον εκκλησιαστικό χώρο που αναφέρονται κυρίως σε μάρτυρες της χριστιανικής πίστης και αγίους που διακρίθηκαν για τις αρετές τους. Τα εγκώμια αυτά καλλιεργήθηκαν από έξοχους συγγραφείς, όπως ο Μέγας Βασίλειος, ο Γρηγόριος ο Νύσσης, ο Γρηγόριος ο θεολόγος, ο Χρυσόστομος, ο Αρέθας, ο Μιχαήλ Ψελλός, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, οι αδελφοί Μιχαήλ και Νικήτας Χωνιάτης κ.α.¹ Σ' αυτήν την πλειάδα εντάσσεται και ο Κερκύρας Αρσένιος, καθώς στη γραφίδα του λόγιου ιεράρχη αποδίδεται το *Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν Ἀπόστολον*, το *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Ἁγίαν μεγαλομάρτυρα Βαρβάραν* και το *Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγιον Θερίνον τὸν μάρτυρα*. Οι δύο πρώτοι λόγοι έχουν εκδοθεί από τον Ανδρέα Μουστοξύδη² ενώ ο τρίτος από τον άοκνο Σπυρίδωνα Λάμπρο.³

Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν Ἀπόστολον

Ο λόγος αυτός βρίσκεται στον υπ' αριθμόν 34 κώδικα που φυλάσσεται στη Βαλλικελλιανή Βιβλιοθήκη (Biblioteca Vallicelliana) της Ρώμης.⁴ Ο κώδικας είναι περγαμηνός και χρονολογείται στον 11^ο αι. Η γραφόμενη επιφάνεια του κώδικα είναι χωρισμένη σε δύο στήλες, των οποίων οι στίχοι κυμαίνονται από τριάντα πέντε έως

¹ Γ. Ξ. Τσαμπής, *ό. π.*, σ. 312-313.

² A. Mustoxidis, *Delle Cose Corciresi*, Appendice di documenti, Corfu' 1848, σ. XXIII-XXXIV.

³ Σ. Λάμπρος, *Κερκυραϊκά Ανέκδοτα εκ χειρογράφων Αγίου Όρους, Κανταβριγίας, Μονάχου και Κερκύρας*, Αθήνα 1882, σ. 9-22.

⁴ Σύμφωνα με το Μουστοξύδη (*ό. π.*, Appendice di documenti, σ. XXX) σε κώδικα του 10^{ου} αι. της Βαλλικελλιανής Βιβλιοθήκης της Ρώμης βρίσκεται το *Ἐγκώμιον εἰς τὴν Ἁγίαν μεγαλομάρτυρα Βαρβάραν*, το οποίο στάθηκε αδύνατο να εντοπιστεί, παρόλο που ερευνήσαμε ενδελεχώς τον σχετικό κατάλογο χειρογράφων της εν λόγω βιβλιοθήκης [E. Martini, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane*, Volume II, *Catalogus codicum graecorum qui in Bibliotheca Vallicellana Romae adservandur*, Milano 1902 καθώς και τη συμβολή του S. Luca', «Manoscritti greci dimenticati della Biblioteca Vallicelliana», *Augustinianum* 3 (1988), σ. 661-702].

τριάντα επτά. Πρόκειται γενικά περί ενός φροντισμένου κώδικα με σχεδόν ίδιο αριθμό στίχων με το πρώτο γράμμα μεγαλύτερο των υπολοίπων.¹ Πρώτη έκδοση του λόγου πραγματοποιήθηκε από τον Ανδρέα Μουστοξύδη στο έργο του *Delle Cose Corciresi, Appendice di documenti*, Corfu' 1848, σ. XXIII – XXX. Στο εξής μεταγράφουμε το κείμενο του εγκωμίου από τον κώδικα που το παραδίδει, σημειώνοντας σε υπόμνημα τις αντίστοιχες διαφοροποιήσεις από την προαναφερθείσα έκδοση.

¹ Βλ. σχετ. Η. Hunger, *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου. Γραφή και ανάγνωση στο Βυζάντιο*, Ινστιτούτο του βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995, σ. 37,70.

Ἀρσενίου ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν
τὸν ἀπόστολον. δέσ(ποτα) εὐλ(όγισον).! ζωγράφοι μὲν κ(αὶ)
λογογράφοι/ τὴν ἴσῃν τοῖς ἐντυγχάνουσι προ/ξενούσιν ὠφέλειαν. οἱ
μὲν γὰρ/ διὰ τῆς γραφικῆς, οἱ δὲ διὰ/ τῆς θεωρητικῆς τέχνης
κοσμοῦν/τες τὴν ἱστορίαν, τὴν μνήμην ἐπὶ πλεῖστον ἀν/θοῦσαν 5
φυλάττουσι. κ(αὶ) ἀμ/φότεροι διὰ τῶν αἰσθήσεων/ εἰς τὴν ψυχὴν τὴν
ἡδονὴν παρα/πέμπουσιν: οἱ μὲν τὴν ὄρα/σιν τέρποντες κ(αὶ) τῇ τοιαύτῃ
τέρ/ψει πρὸς πόθον τῶν ἱστορουμένων/ τὸν θεατὴν ἄγοντες. οἱ δὲ τῶ/
λόγῳ τὴν ἀκοὴν καταθέλγοντες/ κ(αὶ) πρὸς ζῆλον τὸν ἀκροατὴν/
διεγείροντες. ἡμεῖς δὲ σήμερον/, ὦ φιλόχριστον κ(αὶ) φιλάγιον 10
ἄ/θροισμα, ἀμφότερα ὑμῖν προ/τεθεῖκαμεν. κ(αὶ) τὴν δι' εἰκόνοσ/ κ(αὶ)
τὴν διὰ λόγου ὠφέλειαν. διπλὴν/ τὴν τράπεζαν παρεθέμεθα./ διπλὴν
τὴν εὐωχίαν παρεσκευά/σαμεν τοῖς καλοῖς ὑμῖν δαιτυμό/σι. μᾶλλον δὲ
οὐχ ἡμεῖς ἀλλ' αὐ/(col. II)τὸς Ἀνδρέας ὁ μέγας ἀπόστολος/ δι' ἡμῶν
ὑμᾶς συγκαλεῖ ὁ πρῶτος/ εὐρών τὸν Χ(ριστὸ)ν, εὐρεθεῖς παρ' αὐτοῦ/ 15
κ(αὶ)/ ἀποσταλεῖς εὐρεῖν τὸν πλανόμενον./ ὁ τῆς πανηγύρεως ἡμῶν
ταύτης/ ἔξαρχος κ(αὶ) καθηγεμών. ὁ τῆς ἱε/ρᾶς ταύτης ποιμένης ἔφορος
ἀεὶ/ κ(αὶ) προστάτης. αὐτὸς [ἡ]τοίμασεν/ ἡμῖν τὴν ἱερὰν ταύτην κ(αὶ)
πνευματικὴν/ πανδαισίαν. ἀλλὰ μηδεὶς πρὸς/ τὴν ἡμετέραν εὐτέλειαν
ἀφορῶν/ ἀνανεύση πρὸς τὴν ἐστίασιν./ εἰ γὰρ κ(αὶ) ἡμεῖς οἱ καλοῦντες 20
πένη/τες τῶ λόγῳ τυγχάνομεν, ἀλλ' ὁ ἐστι/άτωρ φιλόφρων κ(αὶ)
πλούσιος./ δεῦτε τοιγαροῦν προθύμως ἐπὶ/ τὸ αὐτὸ πλούσιοι κ(αὶ)
πένητες,/ ἄρχοντες κ(αὶ) ἀρχόμενοι, νεανίσκοι/ κ(αὶ) παρθένοι,
πρεσβύτεροι μετὰ νεω/τέρων, ἱερεῖς ἡμεῖς κ(αὶ) πάντες λα/οὶ, οὓ ἡ
τράπεζα πλήρις οὐ/κ αἰσθητῶν ἄρτων οὐδὲ θυμάτων/ ἀλόγων οὐδὲ 25
τῶν λοιπῶν βρωμά/των τῶν μετὰ τὸν λαιμὸν ἀτιμα/ζομένων ἀλλὰ
λόγων τρεφόντω(ν)/ τὸν ἐντὸς ἄν(θρωπ)ον κ(αὶ) φωτιζόντων/ ἡμῶν τὰ

κατὰ θεόν διαβήματα./ λόγων πρὸς θεόν φερόντων μετά/ συνέσεως,
λόγων κομιζόντων/ τήκοντα φθόνον, προσαναπαυόν/των λύπην,
δεσμὸν καρδίας, ἡ/δονῆς διάχυσιν σωφρονιζόντων./ τῶν γὰρ αἰσθητῶν
βρωμάτων/ ἐμφορηθεῖσα γαστήρ πολλήν/ ἠρεύξατο δυσωδίαν κ(αὶ)
τοὺς προσ|158r πελάζοντας ἀηδίας ἐνέπλησε./ τῶν ἐκ τῶν λόγων δὲ 5
νοημάτων ἐμ/πλησθεῖσα ψυχὴ πολλήν τὴν εὐω/δίαν ἀνέδωκε κ(αὶ)
παντὶ τῷ παρα/τυχόντι τῆς ὠφελείας μετέδωκε./ τὰ αἰσθητὰ βρώματα
τίκτει τοῖς/ σώμασι τὰ ποικίλα νοσήματα./ τὰ ἐκ τῶν λόγων νοήματα
προξε/νει ψυχαῖς τὴν ἀπάθειαν, τοῖς εὐ/δρομοῦσι τὴν εὐτονίαν, τοῖς
χαμαὶ/ κειμένοις ὀρέγει χεῖρα. ὁ ἐκ τῶν/ λόγων τρεφόμενος 10
ἀλλοτρίους οἴκους οὐ τυρρανεῖ. οὐ μίξει τὸν πλοῦ/τον πενήτων
δάκρυσιν. οὐ πείθε/ται συνάπτειν οἰκίαν πρὸς οἰκίαν κ(αὶ) ἀγρὸν πρὸς
ἀγρὸν. οὐ συνάγει/ ὄθεν οὐκ ἔσπειρε κ(αὶ) θερίζει ὄθεν/ οὐ
διεσκόρπισε. γεωργῶν οὐ τὴν/ γῆν ἀλλὰ τὴν χρείαν τῶν δεομέ/νων διὰ
τῶν τόκων κ(αὶ) τῆς ἀπαν/θρώπου συνηθείας. οὐκ ὀνήσασθαι/ τὴν 15
ἀγορὰν ἐπιθυμήσει παρὰ κα/κῶς πολούντων τὸ χαλεπώτα/τον ἀλλὰ
μεταδώσει ἄρτου τῷ δεομένῳ, ἐλεήσει πτωχὸν, δικαιοῶ/σει χήραν,
ὀρφανῷ βοηθήσει/ κ(αὶ) τᾶλλα πάντα ποιήσει, ἃ παρὰ/ τῆς ἐντολῆς
ποιεῖν ἐκελεύσθη/μεν ἐκ τῶν οἰκείων ἀρκούμενος./ τοιαύτη τρυφῆ
τοιούτοις ἐδέσμα/σι τιμᾶ τοὺς ἑαυτοῦ φίλους ὁ/ τῶν ἀποστόλων 20
πρωτόκλητος./ οἶδαμεν δὲ ὅτι σπάνιοι τῆς τοι/αύτης τραπέζης οἱ φίλοι
ἀλλὰ/ μὴ νικήση τῶν λογισμῶν τὸ πά/θος, μὴ δι' ἄλλων
ἀναπληρωθῆ / (col.II) τὸ συμπόσιον, ὅπερ ἐν τοῖς εὐαγγελίοις
ἀκούομεν. τοῦτο γὰρ ἀπενχό/μεθα. δι' ὑμῶν δὲ μᾶλλον τῶν συνή/θων
κ(αὶ) τῆς ἡμετέρας αὐλῆς θρεμμά/των. καλὸν οὖν λοιπὸν τῷ λόγῳ / 25
διακονούντων κ(αὶ) τῆς εὐωχίας ἀπάρ/ξασθαι. Ἰωάννης ὁ μέγας ἐν/

10 ed. ὀρίγει, 16 leg. πωλούντων,

γεννητοῖς γυναικῶν κατὰ τὴν δεσπό/του φωνὴν ὁ προφήτου
περισσότερος,/ ὁ νέος Ἡλίας, ὁ παλαιᾶς κ(αὶ) νέας μεσί/της, ὁ
φανώτατος φωσφόρος, ὁ λύ/χνος κ(αὶ) πρόδρομος, ἡ φωνὴ κ(αὶ) κήρυξ,/
ὁ ἀπόστολος κ(αὶ) μάρτυς ἄρτι τῶν τῆς/ ἐρήμου προκύψας ὀρίων κ(αὶ)
τὴν περί/χωρον τοῦ Ἰορδάνου περιπολεύων, ὡς ἐνέβλεψε τῷ Ἰ(ησοῦ) 5
περιπατοῦντι,/ ὑπέδειξεν αὐτὸν τοῖς μαθηταῖς/ τῷ δακτύλῳ κ(αὶ)
εἶπεν: Ἴδε ὁ ἀμνὸς/ τοῦ θ(εοῦ) ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ/ κόσμου. αὐτός
ἐστίν ὁ βαπτίζων ἐν/ πν(εύμα)τι ἁγίῳ κ(αὶ) πυρί. οὔτινος
ἀκούσαντ<ες>/ οἱ δύο μαθηταί, αὐθις ἠκολούθη/σαν τῷ Ἰ(ησοῦ), οὐ τοῦ
διδασκάλου κα/ταφρονήσαντες ἀλλὰ τὸ ἀξιόπιστον τῆς αὐτοῦ 10
μαρτυρίας λαβόντες. ὧν εἷς Ἀνδρέας, ὁ νῦν ἡμῖν εἰς εὐφή/μiam
προκείμενος. διαπορήσειε/ δ' ἂν τις εἰκότως διὰ τί μὴ κ(αὶ) τὴν τοῦ/
ἐτέρου προσηγορίαν ὁ Ἰωάννης ἐδή/λωσε, πρὸς ὃν ἐροῦμεν ὅτι πάντως/
ἢ τῶν ἐπισήμων ἐκεῖνος οὐκ ἦν ἢ αὐ/τὸς ἐκεῖνός ἐστιν ὁ ταῦτα
γράφων./ ὅπερ ἦν ἀληθέστατον. κ(αὶ) γὰρ ἔθος/ ἦν αὐτῷ μηδαμοῦ τὴν 15
προσηγορίαν/ αὐτοῦ ὁ ἐν τοῖς ἑαυτοῦ ἐντάσσειν συγγρά/μμασιν ἀλλὰ
δι' ἐτέρων ἑαυτὸν ρη|158v μάτων σημαίνειν. κ(αὶ) σκόπει. ἐν μὲν/ γὰρ
τῷ εὐαγγελίῳ ὁ μαθητῆς, φησὶν,/ ἐκεῖνος ὃν ἐφίλει ὁ Ἰ(η)σ(οῦ)ς. κ(αὶ)
πάλιν. ὁ/ δὲ μαθητῆς ἐκεῖνος ἦν γνωστός/ τῷ ἀρχιερεῖ. κ(αὶ). ὁ ἄλλος
μαθητῆς/ προέδραμεν τάχιον τοῦ Πέτρου. κ(αὶ)./ οὗτος ἐστιν ὁ 20
μαθητῆς ὁ μαρτυρῶν/ περὶ τούτων κ(αὶ) γράψας ταῦτα. ἐν/ δὲ ταῖς
ἐπιστολαῖς, ἐν μὲν τῇ πρώτῃ/ διὰ τὸ εἰπεῖν θ(εὸ)ν οὐδεὶς πόποτε
τεθέα/ται κ(αὶ) ἀποδειῖξαι κ(αὶ) τὴν τοῦ υἱοῦ/ πρὸς τὸν π(ατέ)ρα
ἐνότητα, ἔδειξεν/ αὐτὸν εἶναι τὸν ἐν τῷ εὐαγγελίῳ θεολο/γήσαντα
κ(αὶ) εἰρηκότα μετ' ὀλίγα./ θ(εὸ)ν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε. ἐν δὲ ταῖς/ 25
ἄλλαις δυσὶν ὁ πρεσβύτερος ἐπιγρά/φει. εἰ δὲ τις πρὸς τὴν Ἀποκά/λυ-

ψιν ἀποβλέπει, ὡς ἐν ἐκείνῃ τὴν/ Ἰωάννου προσηγορίαν ἐμφερομέ/νην
 συχνῶς, παρ' ἄλλων μανθανέτω/ ἡμῖν δὲ συγγινωσκέτω. εἰκότως οὖν/
 ὡς συγγραφεὺς τὸ τοῦ ἐτέρου παρεσιώ/πησεν ὄνομα, ὡς μηδὲν
 ἐμφαίνειν/ κέρδος ἀπὸ τοῦ αὐτὸ μαθεῖν. τὸ δὲ/ τοῦ Ἀνδρέου εὐλόγως
 ἐσήμανε. τὰς/ γὰρ τῆς πίστεως ἀπαρχὰς Ἀνδρέας/ τῷ ἀδελφῷ 5
 προκατελάβετο Σίμονι./ ἀκολουθήσαντες δὲ τῷ σ(ωτῆ)ρι οὐκ εὐθύς/
 ἤροντο περὶ ὧν ἐδίψουν μαθεῖν. οὐ/ γὰρ ὅσιον ἐνόμιζον ὄχλου
 παρόντος/ ὑπὲρ ἀναγκαίων κ(αὶ) μεγίστων πραγμά/των ἐπερωτᾶν
 ἀλλ' ἰδίᾳ κ(αὶ) μετ' ἡσυ/χίας διαλεχθῆναι ἐσπούδαζον./ ὁ δὲ τὰς
 καρδίας τῶν ἀ(νθ)ρ(π)ων εἰδὼς κ(αὶ)/ ἐκάστου τὸν νοῦν ἐπιστάμενος, 10
 οἰκει/ώσασθαι μᾶλλον τούτους βουλόμενος/ μεταδίδωσι τέως
 παρρησίας. / (col.II) ἐπερωτᾶ γὰρ αὐτούς. τίνα, λέγων, ζη/τεῖτε; τί πρὸς
 ἐμὲ, τὸν διδάσκα/λον ὑμῶν, λείποντες ἐσκύλητε; οἱ δὲ/ περὶ ὧν μὲν
 ἐβούλοντο ἐρωτᾶσι τέ/ως οὐδέν. τοῦτο δὲ μόνον ἐκ πολλῆς/ συνέσεως
 ἔφασαν. ραμβεῖ, ποῦ μένεις;/ τί λέγεις; οὐδὲν οὐδέπω μαθὼν παρ' 15
 αὐ/τοῦ διδάσκαλον καλεῖς; ναί, φησιν./ πολλὰ τοῦτο τοῦ διδασκάλου
 περὶ/ αὐτοῦ ἀκήκοα λέγοντος. Τίνα ταῦτα;/ εἶπε. οὐκ εἰμί, φησί πρὸς
 τοὺς ἐπερω/τῶντας, ἐγὼ ὁ Χ(ριστ)ὸς ἀλλ' ὅτι ἀπεσταλμένος/ εἰμί
 ἔμπροσθεν ἐκείνου. κ(αὶ). ἐγὼ φωνή/ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ, εὐθύνατε
 τὴν ὁ/δὸν τοῦ κ(υρί)ου. κ(αὶ). ἐγὼ βαπτίζω ἐν ὕδατι, αὐ/τὸς δὲ ἐν 20
 πν(εύματ)ι ἁγίῳ καὶ πυρί. καὶ ὁ/ ὧν ἐκ τῆς γῆς ἐκ τῆς γῆς ἐστι καὶ/ ἐκ
 τῆς γῆς λαλεῖ, ὁ δὲ ἄνωθεν ἐρχό/μενος ἐπάνω πάντων ἐστί. κ(αὶ)
 ἐκεῖνον δεῖ ἀυξάνειν, ἐμὲ δὲ ἐλαττοῦσθαι./ καὶ οὗτός ἐστιν περὶ οὗ
 ἐγὼ εἶπον. ὀπίσω/ μου ἔρχεται ἀνὴρ, ὃς ἔμπροσθέν μου [γέ]/γονεν ὅτι
 πρῶτος μου ἦν, οὗ οὐκ εἰμί ἴ/κανὸς λῦσαι τὸν ἱμάντα τῶν ὑποδη/μάτων 25
 αὐτοῦ. κ(αὶ) τοσοῦτον ὁ ἐμὸς διδάσ/καλος ὑποδεέστερος τοῦτου, ὥστε

2 ed. συνεχῶς 6 ed. Σίμωνι, 13 ed. λιπόντες, 15 leg. ραμβεῖ, 22 ed. ἐστί,

μη/δὲ ἐν τοῖς ἐσχάτοις τῶν διακόνων ἑαυ/τὸν κατατάττειν. τὸ γὰρ
 λῦσαι τὸν ἰ/μάντα τοῦ ὑποδήματος ἐσχάτης/ διακονίας ἐστί. διὰ τοῦτο
 αὐτὸν διδάσ/καλον καλῶ, ὅτι κ(αὶ) ἐστί κ(αὶ) τοῦ ἐμοῦ δι/δασκάλου
 διδάσκαλος ἐστί. ραμβεῖ,/ ποῦ μένεις; ὄρα τὴν σύνεσιν Ἀνδρέου κ(αὶ)
 τοῦ σὺν αὐτῶ. ἀφέντες τὰ ἀναγ/καιότερα τὴν οἰκίαν ζητοῦσι μα/θεῖν. 5
 τίνος ἔνεκεν; ἵνα τῆς τῶν/ πολλῶν ἑαυτοὺς ἐπιμιξίας ἀποχω|159r
 ρήσαντες μετ' ἡσυχίας ὡς εἴρηται κ(αὶ)/ εἴπωσι τί πρὸς τὸν κ(ύριον)
 κ(αὶ) περὶ αὐτοῦ/ ἀκούσωσιν. ὁ δὲ σ(ωτ)ήρ ἵνα πλείων αὐ/τούς πρὸς τὴν
 ἀκολούθησιν τε καὶ/ μάθησιν ἐπισπάσῃται, ἀφείς κ(αὶ) αὐτός/ τὸ εἰπεῖν
 τὸν τόπον κ(αὶ) τὰ τῆς οἰκίας/ σημεία, ἔρχεσθε φη(σί) καὶ ἴδετε. ἦλθον/ 10
 οὖν κ(αὶ) ἴδον ποῦ μένει. καὶ παρ' αὐτῶ/ ἔμειναν τὴν ἡμέραν ἐκείνην·
 ὥρα/ ἦν ὡς δεκάτη. πολλή ἢ προ/θυμία Ἀνδρέου κ(αὶ) τοῦ
 συμμαθητοῦ./ πολλή ἢ σπουδὴ, ἦν εἶχον περὶ τὴν/ μάθησιν. θερμὸς ὁ
 πόθος τοῦ ζη/τουμένου. οὐδὲ γὰρ ἡ ὥρα τούτους/ ἀπέτρεψεν ἤδη τοῦ
 ἡλίου πρὸς δυσ/μὰς γεγονότος. ἀλλ' οὕτως ἐμέθουν/ τῶ πόθῳ τῆς 15
 μαθήσεως, ὡς ἀγνο/εῖν κ(αὶ) τὴν ὥραν. βλέπε δὲ κ(αὶ) τοῦ δεσ/πότου
 τὴν φιλάν(θρωπ)ον εὐσπλαχνίαν/ πῶς μετ' ἐπιεικίας αὐτοῖς
 διαλέγεται./ οὐ γὰρ εἶπεν, ὡς εἰκός, ἄκαιρόν ἐστι,/ τὸ νῦν μὲν
 διδάσκειν ἐμὲ, ὑμᾶς/ δὲ ἀκούειν. ἀλλ', ὡς πρὸς φίλους/ συνήθεις κ(αὶ)
 πολλῶ χρόνῳ συγγεγο/νότας αὐτῶ, οὕτως διελέγετο αὐτοῖς/ ὁ πάντων 20
 ἀν(θρώπων) τῆς σ(ωτη)ρίας ἐπιθυμ(ῶν)./ καὶ εἰκότως. οὐ γὰρ περὶ τι
 τῶν/ κοσμικῶν μαθεῖν Ἀνδρέας ἠρώτα,/ ἵνα πρὸς αὐτὸν εἴποι, ὡς πρὸς
 τὸν/ ὑστερον ἀκολουθεῖν ἀξιοῦντα φι/λάργυρον αἰ ἀλώπεκες
 φωλεοῦς/ ἔχουσι κ(αὶ) τὰ πετεινὰ τοῦ οὐ(ρα)νοῦ κα/τασκηνώσεις. ὁ δὲ
 υἱὸς τοῦ ἀν(θρώπου)/ οὐκ ἔχει ποῦ τὴν κεφαλὴν κλί/νει. ἀλλὰ τὴν πα- 25

1 ed. κατατάττει, 4 leg. ραμβεῖ, 7 leg. μεθ', 8 leg. πλέον, 11 leg. εἶδον, 14 ed. ἀπέστρεψεν, 18 ed. διαλέγει, 25 leg. κλίνη

ρουσίαν τοῦ ἐν/ τοῖς προφήταις πολυμερῶς κ(αὶ)/ πολυτρόπως πάλαι
 προκατα/γγελομένου διψῶν ἐζήτει. /(col.II) διὰ τοῦτο κ(αὶ)
 προσεπισπᾶται τοῦτον/ ὁ Χ(ριστὸς) κ(αὶ) εἰς τὴν οἰκίαν εἰσάγει κ(αὶ)
 ὡς/ φίλῳ ἰδικῶς διαλέγεται κ(αὶ) διδάσκει/ τὸ πᾶν. ὅθεν κ(αὶ)
 περιχαρῆς γενόμενος διὰ τὸ συμβῆναι τὸ προσδοκόμενον, ἐπήγεται 5
 κ(αὶ) ἑτέροις τῶν τῆς/ χαρᾶς εὐαγγελίων μεταδιδόναι. τοιοῦτος γὰρ ἦν
 Ἀνδρέας ἄφθονος./ οὐδὲ γὰρ ἠθέλησε παρ' ἑαυτῶ κα/τασχεῖν τὸν τῆς
 διδασκαλίας τοῦ Ἰ(ησοῦ) θησαυρὸν ἀλλ' ἔσπευσε ταχέως/ μεταδοῦναι
 κ(αὶ) τῷ ὁμαίμονι κ(αὶ) κοινῶν τούτων ἔχειν τοῦ τοιούτου
 εὐρέματος./ τοιούτους ἀπαιτεῖ κ(αὶ) ἡμᾶς πρὸς/ τοὺς πλησίον 10
 ἀφθόνους εἶναι ὁ ἀληθῆς/ λόγος, τὸ οἰκεῖον καλὸν προστιθε/μένους
 κοινὴν τοῖς πάσιν ὠφέλειαν./ Διὸ φη(σὶ) πρὸς τὸν ἀδελφὸν εὐρήκαμεν/
 τὸν μεσίαν. τότε, εὐρήκαμεν,/ ζητοῦντος ἐστίν. ἀλλὰ κ(αὶ) σφόδρα/
 ζητοῦντος κ(αὶ) φλεγόμενου καὶ τῆς/ λῖαν διψώσης ψυχῆς τὴν
 παρου/σίαν Χ(ριστοῦ) τὸν πόθον δηλοῖ. κ(αὶ) τὸ προσ/δοκᾶν αὐτοῦ 15
 τὴν ἄφιξιν πάντοτε./ οὐχ ἀπλῶς δὲ λέγει μεσίτην ἀδιο/ρίστως ἀλλὰ
 μετὰ τῆς ἄρθρον προ/σθήκης τὸν μεσίαν ὡς ἓνα Χ(ριστὸν) προσ/δοκῶν
 κ(αὶ) πολὺ τὸ διάφορον πρὸς/ τοὺς ἄλλους χριστοὺς ἔχοντα./ καὶ
 ἤγαγεν αὐτὸν φη(σὶ) πρὸς τὸν Ἰησοῦν. ἤ/γαγε τὸν ἀδελφὸν ὡς εὐπειθῆ
 κ(αὶ) εὐήμιον πρὸς τὸν σφόδρα ζη/τούμενον. πλὴν εἰ καὶ θερ/μὸς ἦν ὁ 20
 Πέτρος κ(αὶ) σφόδρα/ εὐζήλωτος, οὐκ ἐξ εὐ/κολίας κ(αὶ) ἀπλῶς | 159v
 κ(αὶ) ὡς ἔτυχεν ἐπέδραμεν. μὴ τοῦτο/ τίς τῶν ἀκροατῶν ἐποπτέυσειε./
 τοῦτο γὰρ ἦν μᾶλλον εὐήθεια ἢ/ θερμότης. πῶς γὰρ ὁ μέλλων τὰς/
 κλειῖς τῆς βασιλείας τῶν οὐ(ρα)νῶν πι/στεύεσθαι κ(αὶ) τῆς ἐκκλησίας
 θεμέ/λιος κ(αὶ) πέτρα προσαγορεύεσθαι με/τακεράσας θερμότητι 25
 λόγων κ(αὶ) ἐπι/στήμην, ὧν ἄνευ, μέγα τι κατορθω/θῆναι πρὸς εὐσέ-

5 leg. προσδοκόμενον ed, leg. ἐπείγεται ed, 10 leg. εὐρήματος, 11 ed. ἀληθινός, 13 ed. τὸ δὲ

βειαν ἢ ἀρετὴν/ ἄλλην ἀμήχανον. οὕτως εἶχεν ἐπιδραμεῖν κ(αὶ)
 περιχαρῆναι τῷ πράγ/ματι. ἀλλὰ πολλὰ ζητήσας ἐν/ βραχεῖ καιρῷ
 κ(αὶ) τὸν ἀδελφὸν ἀνακρίνας οὕτω τὸν λόγον παραδέχεται. οὕτω τὸν
 Χ(ριστὸ)ν ἑαυτῷ ὑποδέχεται. εἰ γὰρ κ(αὶ) οἱ εὐαγγελισταὶ ταῦτα
 ἐπιτέμνουσι, μηδεὶς ἀπιστεῖ/τω λεγόντων ἡμῶν, ἂ παρὰ τῶ(ν)/ 5
 διδασκάλων ἀκούομεν. οἱ γὰρ(ρ)/ εὐαγγελισταὶ τῆς βραχυλογίας
 ἐπι/μελόμενοι ἐπιτέμνουσι μὲν τὰ/ πλεῖστα τούτων, ὅσα μὴ δύναται/
 τῶν ἐξηγητῶν διαφεύγειν τὸν/ νοῦν. παρέχουσι δὲ ἀφορμὰς/ διὰ τῶν
 τοιούτων ἐπιστημῶν τοῖς ζητοῦσιν ὀρθῶς κ(αὶ) τὰ λειπόμ(εν)α/ νοῆσαι
 καὶ ἀνακαθαίρειν τῷ/ λόγῳ τοῖς ἀγνοοῦσι. τί οὖν πά/λιν ὁ σ(ωτ)ήρ 10
 ἡμῶν Χ(ρι)σ(τὸς), ὡς ἴδεν/ Ἀνδρέαν καὶ τὸν ἀδελφὸν/ αὐτοῦ περιχαρῶς
 ὑπο/δεξαμένους τὸν λό/(col.II)γον; ἵνα μὴ ψιλὸν αὐτὸν ὑποτο/πήσωσιν
 ἄν(θρωπ)ον, ἄρχεται λοιπὸν/ τὰ τῆς θεότητος ἀποκαλύ/πτειν αὐτοῖς
 κ(αὶ) κατὰ μικρὸν πα/ρανοίγειν αὐτὴν ἀπὸ τῶν προρρή/σεων. καὶ γὰρ
 οὐχ ἦττον αἱ προφη/τεῖαι τῶν σημείων προάγονται./ ἐμβλέψας γὰρ τῷ 15
 Σίμωνι φησί./ σὺ εἶ Σίμων ὁ υἱὸς Ἰωῆ. ἀπὸ τοῦ/ παρόντος τὸ μέλλον
 πιστοῦται./ ὁ γὰρ τὸ ὄνομα εἰπὼν μήπω/ τοῦτον ἑωρακῶς, εὐδηλον ὅτι/
 τὸ μέλλον προεῖδει. κ(αὶ) μετ' ἐγκω/μίου ἢ προφητεία. οὐ γὰρ
 κολα/κεύοντος, ὡς ἂν εἶποι τις, ἀλλὰ/ τὸ μέλλον προλέγοντος, σὺ
 κλη/θήσῃ Κηφᾶς, ὃ ἐρμηνεύεται Πέ/τρος. οὕτως Ἀνδρέας ἀκού/σας 20
 παρὰ τοῦ Ἰωάννου ἠκολού/θησε τῷ Ἰ(ησο)ῦ κ(αὶ) παρὰ τοῦ Ἀνδρέ/ου ὁ
 Πέτρος. κ(αὶ) ἐπίστευσαν ὅτι/ ἦλθεν ὁ προσδοκώμενος καὶ/ τὰ πάλαι
 πεπροφητευμένα εἰς/ πέρας ἔρχεται. καὶ ταῦτα μαθὼν/ Ἀνδρέας
 σαφῶς τὸν ἴδιον ἀδελ/φὸν ὥσπερ τινὰ προσφορὰν τῷ/ δεσπότη
 προσαγαγὼν μετὰ τῶν σὺν/ αὐτῷ ὑποστρέφει πρὸς τὸν Ἰωάννην./ καὶ 25
 τοῦτο δὲ τὴν ὑμετέραν ὑπομνή/σωμεν σύνεσιν, ἵν' οἱ μὲν εἰδότες/ ἡδί-

11 leg. εἶδεν, 18 leg. προήδει, 22 leg. προσδοκώμενος ed

ους γένοισθε οί δὲ ἀγνοοῦντες/ μάθητε τοῦ σ(ωτῆ)ρ(ο)ς ἐπὶ πλεῖον τὴν
 ἀγα/θότητα κ(αὶ) τῶν μαθητῶν τὴν/ ὑπακοήν. διττὴ παρὰ
 Χ(ριστο)ῦ|160r κλήσις Πέτρου γέγονε κ(αὶ) Ανδρέου. κ(αὶ)/ ἡ μὲν
 πρώτη αὕτη ἐστὶν ἣν διεξήλ/θομεν, ἣν ὁ υἱὸς τῆς βροντῆς Ἰωάννης/
 συγγράφεται πρὸ τοῦ βληθῆναι τὸν βα/πτιστὴν ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ. ἡ δὲ 5
 δευτέρα παρὰ Ματθαίου γέγραπται μετὰ/ τὸ βληθῆναι. διὰ γὰρ τὴν
 Ἰωάννου/ κάθειρξιν Πέτρος κ(αὶ) Ανδρέας εἰς τὴν/ οἰκείαν
 παλινδρομοῦσι τέχνην,/ λέγω δὲ τῆς ἀλιείας. εἰ γὰρ καὶ ὑπὸ τοῦ
 σ(ωτῆ)ρ(ο)ς ἐκκλήθησαν ἀλλ' οὖν διδαχ/θέντες ὑπ' αὐτοῦ, πάλιν
 ὑποστρέ/φουσι πρὸς Ἰωάννην. ἀλλ' ὁ φίλος/ δεσπότης ὁ πάντας 10
 βουλόμενος/ εἰς τὴν ἑαυτοῦ σαγήνην εἰσαγαγεῖν, τοῦτο/ γὰρ δεῖ
 πάντως γενέσθαι, ἐπέστη τού/τοις ἀλιεύουσιν, ὥσπερ ἀνακτησό/μενος.
 καὶ τί φησι πρὸς αὐτούς; δεῦτε/ ὀπίσω μου κ(αὶ) ποιήσω ὑμᾶς ἀλιεῖς
 ἀν(θρώπων)/ ὧ θείας κ(αὶ) φιλαν(θρώπου) φωνῆς. κατέθελ/ξε παρ'
 εὐθὺ τῶν ἀλιέων τὴν ἀκοήν/ ἀφεθεῖσαν κ(αὶ) τὸν θεῖον ἔρωτα εἰς/ τὴν 15
 ἑαυτῶν ἐνεΐησι ψυχὴν. κ(αὶ) τί γίνεται; εὐθὺς ἀκούσαντες, κέπερ/
 ἐπιθυμητικῶς ἔχοντες πρὸς τὴν/ ἀλίαν, ποιήσω ὑμᾶς ἀλιεῖς
 ἀν(θρώπων)/ οὐκ ἀνεβάλλοντο, οὐκ εἶπον ἐν ἑαυ/τοῖς πῶς δυνατὸν
 ἀν(θρώποις) ἀλιεύειν/ ἀν(θρώπου)ς, ποῖα δὲ κ(αὶ) δίκτυα πάλιν/
 τοιαῦτα κατασκευάσομεν πρὸς/ ἀν(θρώπων) ἄγραν; οὐδὲν τοιοῦτον 20
 εἶπον,/ οὐδὲ ἐνενόησαν. πόθεν τοῦτο/ πληροφορηθέντες; ἐκ τῆς
 πρώ/(col.Π)της κλήσεως. ἀλλὰ τί φησιν ὁ εὐαγγελιστῆς Ματθαῖος;
 ἀφέντες ἅπαντα/ ἠκολούθησαν αὐτῷ. τοιαύτην ὑπα/κοήν κ(αὶ) παρ'
 ἡμῶν ὁ σ(ωτ)ῆρ ἀπαιτεῖ./ ὅταν γὰρ ἀκούωμεν αὐτοῦ λέγοντος/ μὴ
 κρίνετε κ(αὶ) οὐ μὴ κριθῆτε. ἐν ᾧ γὰρ/ κρίματι κρίνετε, κριθήσεσθε 25
 κ(αὶ) ἐν ᾧ/ μέτρῳ μετρεῖτε, ἀντιμετριθήσεται ὑμῖν./ κ(αὶ) αὖθις. ἀγα-

1 ed. ἰδίους, 5 leg. συγγράφει, 11 ed δὴ, 16 leg. καίπερ, 17 leg. ἀλιείαν, 26 leg.
 ἀντιμετρηθήσεται ed

πᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν./ καὶ καθὼς θέλετε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν/ οἱ
 ἄν(θρωπ)οι κ(αὶ) ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς ὁμοίως/. κ(αὶ) ὅταν προσφέρῃς
 τὸ δῶρον σου ἔμ/προσθεν τοῦ θυσιαστηρίου κ(αὶ) μνησθῆς/ ὅτι ἔχει τι
 κατὰ σοῦ ὁ ἀδελφός σου/ ἄφες τὸ δῶρον σου ἔμ/προσθεν τοῦ/
 θυσιαστηρίου κ(αὶ) ἀπελθὼν πρῶτον/ διαλλάγηθι τῷ ἀδελφῷ/ σου 5
 κ(αὶ) τότε ἐλθὼν πρόσ/φερε τὸ δῶρον σου. ὅταν οὖν ταῦ/τα ἀκούσωμεν,
 οὐδὲ τὸν ἀκαριαῖον ὑμᾶς χρόνον ἀναβάλλεσθαι χρή/ ἀλλ' ὡς δι' ἡμᾶς
 αὐτοὺς γενομένων/ τῶν ἀναγνωσμάτων. κ(αὶ) γὰρ πάντα/ ὅσα
 προεγράφη εἰς τὴν ἡμετέραν/ ὠφέλειαν προεγράφη. αὐτῇ τῇ ὥρᾳ
 ὑπακούειν δεῖ κ(αὶ) πληροῦν τὸ ἐντεταλμένον. εἰ δὲ παραλογιζό/μεθα 10
 κ(αὶ) ἀποπεμπόμεθα τὸ συμβησόμενον. ἐγὼ μὲν οὐ λέγω/ διὰ τὸ μὴ
 συνάψαι λύπην τῇ/ χαρμονῇ. ἐν γὰρ ἡμέρᾳ χαρμονῆς οὐ δεῖ τι τῶν
 λυπηρῶν παρεισά/γασθαι τοῦ σοφωτάτου Σολομῶντος/ ἤκουσα
 συμβουλεύοντος. αὐτοῖ| |60υ δὲ ὑμεῖς οἶδ' ὅτι οὐκ ἀγνοεῖτε. αὕτη/ οὖν ἡ
 ὑπακοή Ἀνδρέου κ(αὶ) Πέτρου καὶ/ τῶν λοιπῶν μαθητῶν μηδεμίαν/ 15
 δεξαμένων ὑπόσχεσιν. προ<ει>δοποιήσιν γέγονεν. οὕτω γὰρ Ἰάκωβος
 κ(αὶ) Ἰω(άννης) καλέσαντι μόνον ἠκολούθησαν/ τῷ Ἰ(ησο)ῦ, τὸν γενέτην
 λειπόντες./ οὕτω Ματθαῖος καταλειπὼν τὸ τελώνιον κ(αὶ) τὸν ἐξ
 αὐτοῦ πόρον εἰς οὐδὲν λο/γισάμενος Ἀνδρέου γίνεται σύνδρομος./ οὕτω
 κ(αὶ) Φίλιππος ἐν τῇ πρώτῃ κλί/σει παρ' οὐδενὸς οὐδὲν μαθὼν ἀλλὰ/ 20
 τοῦτο μόνον ἀκούσας παρὰ Χ(ριστο)ῦ ἀκολου/θει μοι. ἐπέισθη τε
 εὐθὺς κ(αὶ) οὐκ ἀνε/χώρησεν ἀλλὰ κατόπιν Ἀνδρέου/ δραμῶν κ(αὶ)
 ἑτέροις κήρυξ εὐθὺς ἀνα/δείκνυται. ἀπελθὼν γὰρ πρὸς/ τὸν
 Ναθαναήλ, ὃν ἔγραψεν φησὶ/ Μωσῆς ἐν τῷ νόμῳ κ(αὶ) οἱ προφήται/
 εὐρήκαμεν. ὄρα δὲ μοι κἀνταῦ/θα τὴν δύναμιν τοῦ Χ(ριστο)ῦ. ἀπὸ 25
 Βηθ/σαϊδὰ τῆς Γαλιλαίας τῆς οὐδέ/ποτε φερούσης καρπὸν τοὺς τῶν

15 τῶν λοιπῶν ἀποστόλων ed, 18 leg. λιπόντες, καταλιπῶν ed, 20 leg. κλήσει

(col.II) μαθητῶν ἐγκρίτους ἐκλέγεται. ἀμφότεροι γὰρ Πέτρος κ(αί) Ἀνδρέας κ(αί) Φίλιππος ἀπὸ Βηθσαϊδᾶ ὠρμηγνο./ οὕτω δὲ κ(αί) Παῦλος ὕστερον, τὸ μέγα/ σκεῦος τῆς ἐκλογῆς, ἀπὸ κακίας/ εἰς ἀρετὴν μετελθὼν, μαθητῆς/ Χ(ριστ)ο(ῦ) γίνεται κ(αί) τῶν ἀποστόλων 5 εἰσήγορος, κήρυξ τῆς ἀληθείας, τῶν ἐθνῶν ἐν πίστει διδάσκαλος, Παῦλος ὁ τὸν πολὺν κύκλον τοῦ εὐαγγελίου/ πληρώσας, ὁ μὴ ἄλλω τινὶ ζῶν/ ἢ Χ(ριστ)ῶ, ὁ μέχρι τρίτου οὐρανοῦ φθάσας/ κ(αί) τοῦ παραδείσου θεατῆς γεγονώς. ὁρᾶτε οἷαν ἀρχὴν ὁ θεῖος Ἀνδρέας/ προκατελάβετο, οἷον τὸν θεμέλιον/ ἔπηξε, πῶς γέγονε τῶν λοιπῶν μαθητῶν πρὸς 10 Χ(ριστ)ὸν ὁδηγός, πῶς καὶ πάντων τῶν εἰς Χ(ριστ)ὸν μελλόντων πιστεύειν ἀρχηγός ἐχρημάτισεν. ἀλλὰ προβῶμεν, εἰ δοκεῖ, κ(αί) τοῖς ἐφεξῆς./ ἴδωμεν αὐτοῦ καὶ τῶν λοιπῶν κα/τορθωμάτων τὸ μέγεθος, τὸν εἰς τὸ/ κήρυγμα σύντομον δρόμον, τὰς ἐν|161r νυκτὶ κ(αί) ἡμέραν διδασκαλίας, τοὺς/ ἀπείρους πόνους, τὰς κατὰ θά/λατταν ὁδοιπορίας, 15 τὰς ἐν γῆ δια/τριβάς, ἐξ ὧν τὸ κέρδος τὸ μέγα./ Τί τοῦτο; οἱ ἰσάριθμοι τῶν σωζομέν(ων)/ ψυχῶν στέφανοι. ἐπειδὴ γὰρ ἡ ἄνωθεν/ πνοὴ κατὰ τὴν τοῦ σ(ωτῆ)ρ(ο)ς ἐπαγγελίαν/ καταπτᾶσα τοῦ πν(εύματος) ἐπλήρωσε τ(ῶν)/ ἀποστόλων τὸν οἶκον κ(αί) πυροειδῶς/ εἰς γλῶσσας κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν/ δεξαμένων τὴν χάριν διμερίσθη/ κ(αί) ἐν 20 ἐκάστοις ἐγένετο. καὶ λοιπὸν ἔλα/βε τὴν ἀρχὴν ἐπὶ τὸν κόσμον τῶν ἀ/ποστόλων ὁ δρόμος. ἐξῆλθε κ(αί) Ἀνδρέ/ας ἐπὶ τὴν τῶν ἀν(θρώπων) ἀλίαν κ(αί) χαλάσας/ τὰ τῶν λόγων δίκτυα εἰς τὴν τοῦ βίου/ θάλασσαν συνέκλεισε πλῆθος ἀν(θρώπων)/ εἰς σ(ωτη)ρίαν πολὺν. ἐντεῦθεν Πόντιοι,/ Βηθυνοὶ, Θράκες, Μακεδόνες, Θεττα/λοί, Ἰλλυριοί, 25 Ἡπειρῶται, Πελοπί/δαι τε κ(αί) Σπάνοι τοῦ λόγου διαδραμῶν/τες τῆ

7 leg. πολὺν ed, 23 leg. ἀλιεῖαν, 26 leg. διαδραμόντες ed

πίστει προσάγονται. ὧ μακα/ρίων δικτύων τοσαύτας ἀγρευσάντων/
 ψυχὰς κ(αί) μὴ μειωθέντων. οὐ γὰρ ἐκ νη/μάτων ἐπλάκη ταῦτα ἀλλ'
 ἐκ τῆς/ τοῦ πν(εύματ)ος χάριτος κατηρτίσθη. ὧ θαν/μαστῶν δικτύων
 οὐ θανατούντων/ τοὺς συγκλειομένους ἀλλὰ ζωογονούντων. τούτοις 5
 τοῖς δικτύοις Ἀν/δρέας τοὺς πρὶν ἐζωγριμένους κα/κῶς ὑπὸ τοῦ
 διαβόλου ἀντιζωγρί/σας ὡς ὀψόνια τῷ δεσπότη προσή/γαγεν. Ἀνδρέας
 ὁ πρῶτος τῶν ἀποστόλων στύλος μεθ' ὧν/ βαστάζει τῆς σοφίας τὸν
 οἶ(col.II)κον. Ἀνδρέας, ὁ χρυσὸς ὄντως κρα/τήρ κ(αί) ἀκένωτος, ὃν ἐπὶ
 χεῖρας λαβοῦ/σα ἢ τοῦ θεοῦ σοφία ἐπότισε τὰ ἔθνη/ τὴν ἀληθῆ κ(αί)
 σωτήριον γνῶσιν. ὁ λύχνος/ τῶν ἐν τῷ σκότει ψυχῶν. μᾶλλον δὲ/ 10
 κατὰ τὴν τοῦ κ(υρίου)υ φωνήν. τὸ φῶς τοῦ/ κόσμου. ὁ πρὶν ἀλιεύς κ(αί)
 μετὰ ἀλιεύς./ οὐ γὰρ ἐπελάθετο τῆς πρώτης τέχνης,/ ἐξ ἐκείνης εἰς
 αὐτὴν μεταπαιδευθεῖς,/ ἀλλ' ἔτι ταύτης ἐπιθυμητικῶς ἔχει. πλήν
 κ(αί) τότε γυμνὸς εἰς βυθὸν κ(αί)/ νῦν ὡσαύτως πρὸς τὸν κόσμον
 γυμνός./ τότε κάλαμον εἶχεν ἀγρεύων καὶ νῦν/ τὸν στ(αυ)ρὸν 15
 βαστάζων ἀγρεύει. τότε τῷ σκό/ληκι τὸν ἰχθὺν ἐδελέαζε κ(αί) νῦν τῆ/
 σαρκὶ τοῦ δεσπότη ζωγρεῖ τὰ ἔθνη./ τότε παρὰ τὰς ὄχθας ἐστῶς
 λιμένων/ κατέρραπτε τὰ δίκτυα κ(αί) κατήρτι/ζε κ(αί) νῦν διασπᾶ τὰς
 πλοκάς τῶν/ ῥητόρων. οὐκέτι γὰρ τὰ σοβαρὰ/ Δημοσθένους
 ἐμπολιτεύεται λαρυγγί/ματα. οὐκέτι Πλάτων μετὰ πα/ρρησίας τοὺς 20
 περὶ μετενσωματώσεως/ καὶ τῶν ἡμετέρων ψυχῶν περιόδων
 δημοσιεύει λόγους. οὐκέτι Πύρρωνες/ οἱ ἐξ Ἐπικούρου τὴν ἡδονὴν
 κυρίαν εἰ/πεῖν τολμήσωσι κ(αί) ταύτην ἐπέχειν/ τὸ πᾶν. ἔκρυσαν
 Χρύσιπποι τοὺς πολλοὺς αὐτῶν κ(αί) ματαίους συλλογισμούς./
 Ἀριστοτέλεις τοὺς θνητοὺς/ περὶ ψυχῆς λόγους κ(αί)/ τὰς 25
 φυσιολογίας./ Δημόκριτοι τὸ και/νὸν τὸ πλήρες ὄν/τως τῶν ληρημά-

5 leg. ἐζωγρημένους ed, 6 leg. ἀντιζωγρησας ed, ὀψόνια, 16 leg. σκώληκι ed, 26 leg. κενὸν

τ(ων). 1161v Ησίοδοι τὰ τερατώδη αὐτῶν διηγή/ματα κ(αὶ) τὰς μάχας
 τῶν ψευδο/νύμων θεῶν κ(αὶ) γενέσεις κ(αὶ) τὰ πι/κρὰ τούτων καὶ
 θανατηφόρα γε/ννήματα. Σωκράτοι, Λυκοῦργοι,/ Εὐκλείδαι τε κ(αὶ)
 Πρόκλοι χει/ρας ἐπέ/θηκαν ἐπὶ στόματος κ(αὶ) συνελόντι φάναι
 ἅπαντες οὔτοι εἰς τὰς/ τρώγλας τῶν πετρῶν καὶ εἰς τὰ/ σπήλαια 5
 κατεκρύβησαν ἀπὸ προ/σώπου τῆς δόξης κ(υρίο)υ τοῦ διὰ σαρκὸς/
 ἡμῖν ὀμιλήσαντος. Ανδρέας δὲ/ μετὰ παρρησίας βοᾷ πρὸς πάντας/
 λέγων: εὐρήκαμεν τὸν μεσίαν./ εὐρήκαμεν ὃν ἐζητοῦμεν ἐπιμε/λῶς
 θησαυρόν. δεῦτε οἱ τῶν ἀγαθῶν/ ἐν ἀπορίᾳ πλουτίσθητε. εὐρή/καμεν
 τὴν ζωὴν. δεῦτε οἱ τε/θανατωμένοι ζωώθητε. εὐρή/καμεν τὸν ἄρτον 10
 τὸν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ/ καταβάντα καὶ ζωὴν διδοῦντα/ τῷ κόσμῳ. δεῦτε οἱ
 πινῶντες ἐμ/πλήσθητε. γεύσασθε κ(αὶ) ἴδεται ὅ/τι χ(ριστὸ)ς ὁ κ(ύριο)ς.
 εὐρήκαμεν τὸν πρὸ/ πάντων αἰώνων κ(αὶ) χρόνων ἐκ/ τοῦ π(ατ)ρ(ὸ)ς
 ἀπαθῶς γεννηθέντα/ εὐδοκία δὲ τοῦ γεννήσαντος κ(αὶ)/ συνεργία τοῦ
 θείου πν(εύματο)ς ἐκ τῆς/ παρθ(έ)νου σάρκα λαβόντα/ χωρὶς 15
 ἁμαρτίας/ κ(αὶ) μορφωθέντα/ τὸ καθ' ἡμᾶς, τὸν/ ἀληθῶς κατ' οὐσί/αν
 τὴν θεῖαν ὅσον(col.II) εἰς σχῆμα κ(αὶ) εἶδος ἀμόρφωτον./ δεῦτε ὡς
 θε(ὸ)ν καὶ ἄν(θρωπ)ον προσκυνή/σατε. ἓνα Χ(ριστὸ)ν κ(αὶ) υἱὸν τὸν
 σαρκω/θέντα λόγον δοξάσατε καὶ μίαν/ αὐτοῦ τὴν ὑπόστασιν λέγετε
 σύν/θετον καὶ ἐν δυσὶ τοῦτον φύσεσι,/ θελήμασί τε κ(αὶ) ἐνεργείαις 20
 ὁμο/λογήσατε. κ(αὶ) δύο τοῦ αὐτοῦ θε(ο)ῦ/ λόγου τὰς γεννήσεις
 πιστεύετε,/ τὴν ἐκ θε(ο)ῦ κ(αὶ) π(ατ)ρ(ὸ)ς, ἢ κ(αὶ) ἄχρονο<ς>/ κ(αὶ)
 ἀἴδιος, καὶ τὴν ἐκ παρθ(έ)νου/ μ(ητ)ρ(ὸ)ς, τὴν καὶ πρόσφατον κ(αὶ)
 χρο/νικὴν ἐπιστάμεθα. διπλοῦς/ γὰρ ὢν τὴν φύσιν, ἤγουν θε(ὸ)ς κ(αὶ)/
 ἄν(θρωπ)ος. ὡς μὲν θε(ὸ)ς ἐπὶ τῆς θαλά/σσης ἐβάδιζε, τοῖς ἀνέμοις/ 25
 ἐπέταττε κ(αὶ) ἠρέμουν. ὡς δὲ/ ἄν(θρωπ)ος ἐπείνα κ(αὶ) ἐδίψα κ(αὶ) ἐ-

2 leg. ψευδωνύμων ed, 11 leg. διδόντα, 12 leg. πεινῶντες ed, leg. ἴδετε, 15 ἁγίου Πνεύματος
 ed

κο/πία καὶ ἐκάθευδεν. κ(αὶ) ὡς μὲν/ θε(ο)ς ἐκ πέντε ἄρτων εἰς κόρον/
 ἔτρεφεν χιλιάδας, νεκροὺς ἀνίστα, νοσοῦντας ἰᾶτο, δαίμονας
 ἐφυγάδευε. πάλιν ὡς ἄν(θρωπ)ος/ Πιλάτῳ παριστέκει κρινόμε(εν)ος,/
 στ(αυ)ρῶ προσεπήγνυτο, ὄξος ἐπο/τίζετο, λόγχη διεπείρετο, τάφῳ/ ὡς
 νεκρὸς κατετίθετο θέλων./ ἀλλ' ὡς θε(ο)ς ἀνέστη τριήμερος/ 5
 ἀφθάρτῳ τῷ σώματι. θυρῶν/ κεκλεισμένων μαθηταῖς ἐμφανίζεται
 κ(αὶ) μεθ' ἧς προελθὼν/ σαρκὸς εἰς οὐ(ρα)νοὺς ἀνελθὼν ἐκ/ δεξιῶν
 τοῦ θε(ο)ῦ κ(αὶ) π(ατ)ρ(ὸ)ς καθέ/ζεται. ὅθεν καὶ αὐθις 1162r ἐλεύσεται
 κρίσιν ζώντων κ(αὶ) νεκρῶ(ν)/ ποιησόμενος καὶ βεβιωμένων ἐκάστῳ
 ἀπόδοσιν ἀτελεύ/τητον ἔχων τὴν βασιλείαν κ(αὶ) τὸ/ κράτος τῆς 10
 θεϊκῆς ἐξουσίας ἀπέραντον. ἐὰν οὖν τινὸς ἀκού/σητε νέον τὸν θε(ο)ν
 λόγον κ(αὶ) πρόσφα/τον καὶ ἀπὸ Μαρίας ἀρχόμενον λέ/γοντος κ(αὶ)
 οὐχ ὁμολογοῦντος αὐτὸν ἄ/ναρχον οὐδὲ πάντων ποιητὴν/ τῶν αἰώνων
 κ(αὶ) πάσης κτίσεως/ κατὰ τὴν θεότητα προῦπάρ/χοντα μὴ
 πιστεύσητε. πλάνος/ ἐστὶν ἀπαταιῶν, ψυχῶν φθορεύς/ καὶ τῆς 15
 ἡμετέρας διδασκαλίας/ ἀντίθετος. ἐὰν δὲ πάλιν εἴποι/ τις αὐτὸν ψιλὸν
 ἄν(θρωπ)ον καὶ δοκῆσει/ παθόντα, ἡμεῖς τέλειον αὐτὸν θε(ο)ν/ κ(αὶ)
 τέλειον ἄν(θρωπ)ον ἐπιστάμενοι κ(αὶ) τὰ/ πάθη ἀληθεῖα κ(αὶ) οὐ
 φαντασίᾳ/ ὑπομεμενηκέναι πρὸς ἡμῶν/ διδαχθέντες τὸν τοιοῦτον
 ἐπι/στομήσατε. τοὺς δὲ κτίσμα τοῦ/τον λέγειν τολμῶντας ἢ τοῦ 20
 π(ατ)ρ(ὸ)ς/ ἐλάττω ἢ ἄψυχον ἢ ἀνόμοιον/ τολμήσουσι γὰρ ὅτι πολλοὶ
 πλά/νοι ἐξῆλθον εἰς τὸν κόσμον ἐξ ὑμῶ(ν)/ αὐτῶν ἀναστήσονται ὡς
 θεομά/χους κ(αὶ) ἐχθροὺς ἀποστράφητε./ εἰ γὰρ ἦν κτίσμα, οὐκ ἄν
 ἔλεγεν/ ἐγὼ κ(αὶ) ὁ π(ατ)ήρ ἐν ἐσμέν. τοῦτο δὲ εἰ(col.II)πῶν δείκνυσι
 τὴν πρὸς τὸν γε/ννήτορα συμφυῖαν. εἰ δὲ λέγει/ ὁ π(ατ)ήρ μου μείζων 25
 μου ἐστίν, οὐχ ὡς/ καταδεέστερος τοῦ π(ατ)ρὸς ἀλλ' ὡς/ παραχωρῶν
 4 leg. διεπείρατο, 7-8 κ(αὶ) μεθ' ἧς (...) καθέ/ζεται mancat ed, 10 leg. ἀπόδοσιν, 15 leg.
 ἀπατεῶν, 16 leg. εἶπη, 26 οὐκ ed

αὐτὸ τοῦτο, λέγει, κατὰ τὸ αἷτιον. ὅτι δὲ οὐχ ἄψυχος ἢ τοῦ/ κ(υρίο)ν
 σάρξ, τίνα ἂν εὐρωμεν αὐτοῦ ἀξι/οπιστότερον μάρτυρα τοῦτο
 πιστούμενον; αὐτὸς γὰρ φησὶ νῦν ἢ/ ψυχὴ μου τετάρακται κ(αὶ)
 ἐξουσίαν/ ἔχω θεῖναι τὴν ψυχὴν μου κ(αὶ) ἐξου/σίαν ἔχω πάλιν λαβεῖν
 αὐτήν./ εἰ δὲ τοῦ π(ατ)ρ(ὸ)ς ἀνόμοιος ἦν, οὐκ ἂν/ ἔλεγε πρὸς τὸν 5
 Φίλιππον ὁ ἐ/ώρακὼς ἐμὲ ἐώρακε κ(αὶ) τὸν π(ατέ)ρα./ οὐχ ὅτι
 ἀνθρωπόμορφον ἦν τὸ θεῖον/ καὶ ἀνθρωπίνης ὀφθαλμοῖς θεα/τὸν
 τοῦτο φησί. θε(ὸ)ν γὰρ οὐδεὶς ἐώ/ρακε πώποτε ἀλλὰ δεικνύς ὅτι/ τῆς
 αὐτῆς οὐσίας ἦν, εἰ κ(αὶ) τῷ τῆς/ σαρκὸς παραπετάσματι
 περιε/καλύπτετο. π(ατ)ρ(ὸ)ς γὰρ ἀπόδειξις/ σύντομος καὶ γνῶσις ὁ 10
 υἱός. υἱοῦ/ δὲ καὶ π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡ οὐσία μία. ὧν ἡ οὐ/σία μία καὶ ἡ θεότης
 κ(αὶ) ἡ δύνα/μις. ἡ βασιλεία κ(αὶ) ἡ προσκύνησις/ μία κ(αὶ) ἀνόμοιον
 οὐδαμοῦ, ὅτι/ δὲ γνῶσις κ(αὶ) ἀπόδειξις ὁ υἱός τοῦ/ π(ατ)ρ(ὸ)ς. ἄκουε
 τοῦ υἱοῦ λέγοντος:/ οὐδεὶς ἔρχεται πρὸς τὸν π(ατέ)ρα/ εἰ μὴ δι' ἐμοῦ.
 καὶ τὰ ἔργα δὲ/ ἃ ἐποίει ἰκανὴν γνωρίσαι ἡμῖν |162v τὴν ἐν αὐτῷ 15
 κεκρυμμένην θεό/τητα, τὰ γὰρ ἔργα, φησὶν, ἃ ἐγὼ/ ποιῶ. αὐτὰ
 μαρτυρεῖ περὶ ἐμοῦ. εἰ/ δὲ καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων φωνῶν πεί/θειν ὑμᾶς
 τινὲς δοκιμάζουσιν ὡς/ ὅτι ποιήμα ἐστίν, ἐν τῷ εἰπεῖν τὸν/ ἐμὸν
 ἀδελφόν, ἀσφαλῶς οὖν γί/νωσκέτω πᾶς οἶκος Ἰ(σρα)ήλ ὅτι κ(ύριο)ν
 καὶ/ Χ(ριστὸ)ν ἐποίησεν ὁ θε(ὸ)ς τοῦτον τὸν Ἰ(ησοῦ)ν, ὃν ὑμεῖς/ 20
 ἐστ(αυ)ρώσατε. καὶ Παῦλον πάλιν μετ' ἐ/κεῖνον, τὸ στόμα Χ(ριστο)ῦ.
 κατανοήσατε/ τὸν ἀπόστολον κ(αὶ) ἀρχιερέα τῆς ὁ/μολογίας ἡμῶν
 Ἰ(ησοῦ)ν πιστὸν ὄντα τῷ/ ποιήσαντι αὐτὸν. ὡς ἀσυνέτων καὶ ἀφρόνων
 κ(αὶ) ἀθλίων καταφρονή/σατε. οἱ γὰρ ταῦτα εἰπόντες οὐ πρὸς/ τὴν
 θεότητα ἀλλὰ πρὸς τὸ ἀν(θρώπ)ινον/ ἀπέβλεπον. καθ' ὃ μὲν γὰρ 25
 θε(ὸ)ς, γέ/νημα θε(ο)ῦ κ(αὶ) οὐ ποιήμα. καθ' ὃ δὲ/ ἄν(θρωπ)ος, ποιήμα

7 leg. ἀνθρωπίνους, 15 leg. ἰκανὰ, 20 Χριστὸν αὐτὸν ἐποίησεν ed

κ(αὶ) ἀπόστολος κ(αὶ) ἀρχιερεὺς καὶ τὰ τοιαῦτα προσαγορεύεται. ἐὰν
 εἴποι τις αὐτὸν ἀπαύγασμα δόξης κ(αὶ) χαρακτῆρα τῆς/ π(ατ)ρικῆς
 ὑποστάσεως, θε(ο)ν τε ἐκ θε(ο)ῦ/ κ(αὶ) φῶς ἐκ φωτός, υἱὸν τε καὶ
 εἰκόνα/ καὶ λόγον, ἀλήθειαν τε κ(αὶ) δύναμιν/ κ(αὶ) ζωὴν, ποιητὴν τε
 καὶ βασιλέα κ(αὶ) κεφαλὴν, ὁδὸν καὶ θύραν,/ θεμέλιον καὶ πέτραν, 5
 εἰρήνην κ(αὶ)/ δικαιοσύνην, ἁγιασμὸν καὶ ἀπολύτρωσιν, ἄν(θρωπ)ον
 κ(αὶ) δοῦλον, ποι/μένα κ(αὶ) ἄμνόν, ἀρχιερέα κ(αὶ) θῦ/μα, πρωτότοκον
 ἐκ νεκρῶν/ κ(αὶ) ἀνάστασιν, ἀποδέξασθαι. αἱ προ/σηγορίαι μὲν αὗται.
 αἱ μὲν εἰσὶν ὑψη(σολ.ΙΙ)λότεραι κ(αὶ) πρῶται. αἱ δὲ ταπεινότεραι δι'
 ἡμᾶς κ(αὶ) τελευταῖαι κ(αὶ)/ διὰ πασῶν τούτων ὀδεύειν χρή τοῦς/ τῆ 10
 ἀληθινῆ πίστει προσερχομένους./ Φύσιν δὲ τοῦ π(ατ)ρ(ο)ς κ(αὶ) αὐτοῦ
 τοῦ μονο/γενοῦς οὐσίωσιν καὶ πν(εύμ(ατο)ς ἁγίου δό/ξαν κ(αὶ) δύναμιν,
 τῆς μιᾶς ἐν τοῖς τρι/σὶ θεότητος καὶ λαμπρότητος/ καὶ ἀμερίστου
 φύσεως μὴ περι/εργάζασθαι. ταῦτα διδάσκον/τος Ἀνδρέου ὑπέκλυτον
 τύρα/ννοι, σοφοὶ ἐξίσταντο, ῥήτορες/ ἠττῶντο, βασιλεῖς 15
 κατεπλήττοντο. τότε, κατὰ τὸ προφητικὸν λόγιον, διήνοιξαν
 χαλινοῦς/ αὐτῶν λέγοντες τίς ἢ ἰσχύς τῶν/ λόγων τούτων κ(αὶ) ἡ
 ἐνέργεια;/ πόθεν ἡ δύναμις τῶν σημείων/ τῷ ἁλιεῖ; ἔθνη, ἃ πολλάκις
 βασι/λεῖς, οἱ μεγάλα τρόπαια στήσαν/τες κ(αὶ) τειχήρεις πόλεις
 ἐλόντες,/ ὑποτάξαι οὐκ ἴσχυσαν, πῶς/ ὑποτάσσει πένης ἀγράμματος/ 20
 οὐ στρατεύμα ἔχων οὐ δορυφόρους/ οὐ ξίφη παραδεικνὺς εὔ
 τεθηγμένα/ καὶ πρὸς τὸν ἥλιον ἀποστείλβον/τα ἀλλὰ γυμνός, ἄοπλος
 τὸν/ στ(αυ)ρὸν μόνον ἐπιφερόμενος; ἀλλ' οὐ/δὲ τῷ τῶν πλασμάτων
 κομψῶ/ κ(αὶ) τῷ λίχνῳ τῶν λέξεων καταγο/ητεύει τὴν ἀκοήν,
 ἀπλουστέρω/ δὲ τῷ ῥήματι θέλγει τὰς πάν/των ψυχὰς, ἕνα κηρύττει 25
 λόγον/ ἀντὶ πολλῶν, ἕνα δοξάζει θε(ο)ν/ οὐ μετὰ πολλῶν, τρεῖς ὑπο-

1 τοσαῦτα ed, 22 leg. ἀποστίλβον/τα ed, 26 ἕνα δοξάζει (...) πολλῶν mancat ed

στάσεις 1163r πρεσβεύειν διδάσκει κ(αί) πρόσωπα/, τρία δοξολογεῖν
ἐκπαιδεύει. οὐκ ἄλλον τὸν θεὸν παρὰ τὰ τρία. οὔτε/ δ' αὐτὰ τῆς
τριάδος ὁμοούσια πρόσωπα, ἕτερα παρὰ τὸν ἕνα θεὸν/ ἐπιστάμενος.
τί εἴπωμεν ἢ τί λα/λήσωμεν; ἕκστασις κατέχει πάν/τας. ποῦ σοφός;
ποῦ γραμμα/τεύς; ποῦ συζητητῆς τοῦ αἰῶνος/ τούτου; οὐχὶ ἐμώρανεν ὁ 5
θεὸς τὴν/ σοφίαν τοῦ κόσμου τούτου; οὐκ ἔστι/ ἄλλο τούτῳ ἰσχύς
ἄλλ' ἢ Χ(ριστὸς) θεοῦ δύνα/μις κ(αί) θεοῦ σοφία ἢ τὸν κόσμον
νική/σασα. ἐπεὶ δὲ τὴν διακονίαν ἐπλή/ρωσε κ(αί) τὸν δρόμον τετέλεκε
καί/ ἔδει λοιπὸν τοῦτον πρὸς τὸν διδάσ/καλον κ(αί) θεὸν πορευθῆναι
τὰ τῶν ἀ/γώνων γέρα ληψόμενον, κατα/λαμβάνει τὰς Πάτρας, 10
ἐπήνι/ον πόλισμα τοῦτο τῆς Ἀχαΐας./ Αἰγεάτης δὲ ἦν ὁ τοπαρχῶν/
τηνικαῦτα, ὃς μεταστειλάμενος/ τὸν ἀπόστολον κ(αί) προκαθίσας/ τὰς
πεύσεις πρὸς αὐτὸν ἐποιεῖτο,/τίς τε εἶη κ(αί) ὅθεν ὄρμητο.
προσ/απήτει δὲ φράζειν θρησκείαν,/ ἐπιτήδευμα, τύχην καὶ ὅπως/
ἔχοιε γνώμης περὶ τὸ τῶν λεγο/μένων θεῶν κ(αί) οὐκ ὄντων σέβας./ 15
πρὸς ὃν πραεῖα τῆ φωνῆ κ(αί) ἀ/ταράχῳ τῷ λογισμῷ κ(αί) διὰ τῆς
(col.II) φαινομένης ὄψεως ἐπισημαί/νων τὸ τῆς ψυχῆς ἀνδρικόν./ ἐμοὶ
μὲν, ἔφη, ὦ Αἰγεάτα, ἴν' ὡς/ ἐν βραχεῖ προσαπολογήσομαί/ σοι, πατρὶς
ἢ ἄνω Σιών, ἐν ἧ κ(αί)/ τὸ πολίτευμα κέκτημαι. συμ/πολίται δὲ οἱ
πρῶτοι νόες κ(αί)/ περὶ θεὸν ὄντες κ(αί) τὰ πρῶτα φῶ/τα δεχόμενοι 20
κ(αί), εἰ τί ἄλλο κατὰ/ τὴν ἄνω λῆξιν ἀκούομεν, ἐν ἀρ/χαῖς τε καὶ
δυνάμεσι κ(αί) θρόνοις/ καὶ ἐξουσίαις κ(αί) κυριότησιν. εἰ γὰρ/ καὶ
ἄνλοι ἀλλὰ διὰ τὸ καὶ αὐτοῦς/ ὑπὸ θεοῦ ἐκτίσθαι κ(αί) διὰ τὸ πρὸς/τὸ
θεῖον σέβας ὁμόζηλον, ὁμο/γενεῖς ἡμῖν κ(αί) ἴσοι. θρησκεία δὲ/ ἢ
εὐσέβεια κ(αί) τὸ μὴ τὴν κτήσιν/ ἀνταγώνιστον ἀφρόνως κατὰ τοῦ/ 25
κτίσαντος. μηδὲ μεταλλάττειν/ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀφθάρτου θεοῦ/ ἐν

ὁμοιώματι εἰκόνοσ φθαρτοῦ/ ἀν(θρώπου) καὶ πετεινῶν καὶ
 τετραπόδων κ(αὶ) ἐρπετῶν ἀλλ' αὐτὸν σέβειν/ καὶ δοξάζειν κ(αὶ)
 προσκυνεῖν κ(αὶ)/ τὸν μονογενῆ αὐτοῦ υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον πν(εῦ)μα, τὴν
 μίαν δόξαν καὶ/ βασιλείαν κ(αὶ) δύναμιν κ(αὶ) θεότη/τα. ἐπιτήδευμα δὲ
 φρόνη/σις, ἀνδρεία, δικαιοσύνη κ(αὶ) σω|163υφροσύνη. ταῦτα γὰρ τῆσ 5
 ἀρετῆσ/ τὰ κεφάλαια. περὶ δὲ τύχησ/ οὐκ ἔχω τι λέγειν, πλὴν τοῦτο
 μόνον/ ἐπίσταμαι ὅτι τῆσ αὐτῆσ ὑμῖν ἔ/λαχον καὶ γὰρ φύσεωσ, τοῦ αὐτοῦ/
 χοῶσ, τοῦ αὐτοῦ ἐμφυσήματος./ οὐκ ἐκ θελήματος σαρκὶ ὕστερον/
 οὐδὲ ἐκ θελήματος ἀνδρὶ/ ἀλλ' ἐκ θε(ο)ῦ ἐγεννήθην. παρ' οὗ κ(αὶ)/
 χριστιανὸσ εἶναι κ(αὶ) καλεῖσθαι/ κατηξιώθην, ὅπωσ δὲ ἔχω γνώ/μησ 10
 περὶ <τὴν> τῶν θεῶν σου προσ/κύνησιν, ὡσ εἰ τισ ἔχη περὶ τοῦσ/ ὄφεισ
 κ(αὶ) τὰ βλαβερά καὶ φθεί/ροντα τὰ σώματα φάρμακα./ ὁ Αἰγεάτ(ησ) -
 τὸνδε ταῦτα εἶπεῖν. ξένοισ/ ἡμῖν, ὧ ἀν(θρώπ)ε ξένε, κ(αὶ) ἀήθεσι
 λόγοισ/ καταπλήττειν ἐπιχειρεῖσ ὥρασ/ ἡμῖν χαριζόμενοσ ὡσ
 φιλόκαινο(σ)/ καὶ προπετήσ εἰσ τὸ καινολογεῖν./ λέγε οὖν ἡμῖν τέωσ 15
 ἄνω που τὴν/ δίκην ὀρῶν κ(αὶ) τὸν κίνδυνον ὑπὲρ/ κεφαλῆσ, ἔτι δὲ καὶ
 τὴν δικά/ζουσαν χεῖρα ἀνατεταμένην/ τε κ(αὶ) μετέωρον, εἰ οὐ
 προσέρχη/ τοῖσ καλλινίκοισ θεοῖσ προσκυν/ήσων. οὐκ ὀφείλομεν, ἔφη ὁ
 ἀ/πόστολοσ, νομίζειν χρυσῶ ἢ ἀρ/γύρω ἢ λίθω χαράγματι τέχνησ/ καὶ
 ἐνθυμήσεωσ ἀν(θρώπου) τὸ θεῖον (col.II) εἶναι ὁμοιον. μὴ σε γέρων 20
 ἀπα/τάτω ἢ ὕλη, φησὶν, ἢ ὁ σχηματισμὸσ/ τῶν ποικίλων μορφῶν. οὐ
 γὰρ ἐν/ χρυσῶ κ(αὶ) ἀργύρω καὶ χαλκῶ καὶ λίθω τὴν σ(ωτη)ρίαν
 ἐναποκλείομεν ἀλλ' ἔστι τισ ἀναγωγικὴ θεωρία πρὸσ/ ἣν
 ἀλληγορικῶσ τὸν νοῦν ἀπευθύ/ναντεσ τὸ ἀληθὲσ ἐξευρίσκομεν./ ἔστω
 ταῦτα, εἶπεν ὁ ἀπόστολοσ. καὶ/ κατὰ σε ἐν ὑπο νοίαισ καὶ τροπαῖσ/ οἱ 25
 ἀνθρωπόμορφοί σου θεοὶ ἀνα/γέτωσαν. πῶσ δὲ τοῦσ τραγοσκε/λεῖσ

12 ὁ Αἰγεάτ(ησ) in margine, 15 leg. φιλόκενο(σ), κενολογεῖν, 26 ed ἀναγεύστωσαν

καὶ κερασφόρους ἀλληγορήσεις ἢ Ὀσηρίδος τὸν φαλλόν; ποῦ/ ἀνάξεις ἀπὸ τούτων τὸν νοῦν;/ γελοίων ἄξια ταῦτα. ἀσεβές/ γὰρ καὶ πάντη ἄτοπον δι' αἰσ/χρῶν συμβόλων τὸ θεῖον χαρακ/τηρίζεσθαι καὶ κτηνώδεις μορ/φὰς τῇ πρώτῃ φύσει κ(αὶ) ἀλήπτω/ προσεφαρμόζεσθαι. ἀλλὰ στ(αυ)ρὸν/ δεῖ, φησὶ, προσκυνεῖν κ(αὶ) τὸ τιμω/ρίας ὄργανον 5 περιπτύσεσθαι/ ἢ αὖ ἐστ(αυ)ρωμένω προσανέχειν θ(ε)ῶ/ ὑπὸ Ἰουδαίων ὡς κακούργω/ κατακριθέντι; τίς ἐστὶν ἔξω φρε/νῶν, ὃς τὸ τοιοῦτον παραδέξη/ται σέβας; μᾶλλον διὰ τοῦ/το, εἶπεν ὁ ἀπόστολος, οἱ τοιοῦτοι 1164r ἄθλοι, ὅτι τῶν κατὰ φύσι<ν> φρε/νῶν ἐντὸς ὑπάρχοντες, οὐκ ἔγνω/σαν οὐδὲ συνῆκαν ἀλλ' ἐν σκότει/ διαπορεύονται καὶ οἰκείαις 10 ῥο/παῖς πρὸς τὸ χεῖρον συρόμενοι/ οὐκ ἀναβλέπουσιν εἰς τὸν οὐ(ρα)νὸν/ ἄνω οὐδὲ ἐννοῦσι τῆς περὶ ἡ/μᾶς τοῦ θ(εο)ῦ εὐεργεσίας τὸ μέγεθος/ κ(αὶ) τὸ ἄπειρον τῆς εὐσπλαγχνίας/ πέλαγος, ὅτι καθάπερ πρότε/ρον ἐν τῇ πλάσει τῆς φύσεως οὐ/χ ὑπουργόν τινα ὁ θ(εὸ)ς λόγος κ(αὶ) δη/μιουργὸς παρεστήσατο ἀλλ' αὐτὸς/ δι' ἑαυτοῦ τὸν κατ' εἰκόνα 15 ἐδημιούργησε κ(αὶ) ὁμοίωσιν. οὕτως οὔτε ἐν/ τῇ ἀναπλάσει τῆς φθαρείσης/ αὐτῆς εἰκόνας ὑπὸ τῆς ἀμαρτί(ας)/ φθόνω τοῦ πονηροῦ διαβόλου πρέ/πον ἦν ἐγχειρίσαι ταύτην ἐτέρω/ ἀλλὰ δι' ἑαυτοῦ ἀνανεώσασθαι/ καὶ εἰς τὸ πρῶτον ἀποκαταστήσαι/ ἀξίωμα. διὰ τοῦτο αὐτὸς ὁ θ(εὸ)ς λόγος τὸ ἡμέτερον χωρὶς ἀμαρτίας/ ἐνδυσάμενος ὄλον 20 οὐκ ἀπηξίω/σε κ(αὶ) μέχρι πάθους ἐκῶν καὶ/ στ(αυ)ροῦ καὶ ταφῆς ὑποκῦψαι, ἵνα/ λάθῃ τὸν ἀνθρωποκτόνον, κ(αὶ) τῇ/ ἀν(θρωπ)ίνῃ σαρκὶ τοῦτον ὡς θ(εὸ)ς χειρωσά(col.II)μενος ὡς βροτῶ προσβαλόντα/ καταλύσει καὶ δωρήσεται τῇ/ ἀσθενῇ τῶν ἀν(θρώπ)ων φύσει τὰ νικη/τήρια, διὰ δὲ τῆς αὐτοῦ ἐκ νε/κρῶν ἀναστάσεως πρὸς ἀφ/θαρσίαν 25 ἡμᾶς ἀνακλίνας θεί(ας) φύσεως κοινωνοὺς ἀπεργά/σεται. μέγα οὖν τὸ

1 ὁ σίδηρος ed, 6 leg. περιπτύσεσθαι, 8 παραδέξεται ed, 16 οὕτω ed, 23 leg. προσβαλόντι, 24 leg. καταλύση, καταλύσε ed, ἀσθενεῖ

μυστήριον/ τοῦ στ(αυ)ροῦ κ(αὶ) πολλῶν ἀγαθῶν τῶ/ ἀν(θρωπ)ίνω
 γένει πρόξενον γέγονεν./ εἶθε κ(αὶ) σε τοῦτο διὰ τῶν ἐμῶν γνω/ρῆσαι
 ῥημάτων. εὗρες ἄν τήν/ ἀλήθειαν καὶ ἐρρύσθης/ τοῦ σκότους τῆς
 εἰδωλομανίας κ(αὶ) ἐβδελύξω σέβειν θεοὺς παμ/φάγους κ(αὶ)
 κερασφόρους, κυνο/προσώπους τε καὶ μιξοθήρας,/ θεοὺς τεκνοφάγους, 5
 πατροκ/τόνους, χωλοὺς, μεθύσους,/ μοιχοὺς κ(αὶ) τὸ τῶν ἀσελγῶν/
 κασσορίδων χορῶν, τῶν ἀσεβῆ/ τῆ τοῦ θε(ο)ῦ παρ' ὑμῶν τεικομέν(ων)/
 προσηγορία. προσῆλθες/ θε(ε)ῶ ζῶντι κ(αὶ) ἀληθινῶ τῶ ἐξου/σίαν
 ἔχοντι ἐν οὐ(ρα)νῶ κ(αὶ) ἐπὶ γῆς/ καὶ κρατοῦντι πάσης πνοῆς./ ἐγώ σ',
 ἔφη τῶ θυμῶ ζέσας/ {ὁ τύρα(ννος)} ὁ τύραννος, εἰς τοσοῦτον |164v 10
 ἀρθῆναι παρεσκεύασα θράσος./ ἐγώ τῆς εἰς τοὺς θεοὺς ὕβρεως/ αἴτιος
 γέγονα τοσαύτης σοι πα/ρρησίας μεταδούς. ἀλλ', ἐπειδὴ/ χρηστότητι
 χάριν ἀνταμείβειν/ οὐκ ἔμαθες, ἐν τῶ στ(αυ)ρῶ, ἐν ᾧ καν/χόμενος
 μετεωρολεσχεῖς, ἐν/ αὐτῶ προσπαγήση. κ(αὶ) θᾶττον/ τῶ λόγῳ τὸ
 ἔργον ἐπηκολούθη/σε. προσπήγνυται τοίνυν/ Ἀνδρέας στ(αυ)ρῶ κ(αὶ) 15
 τοὺς τῆ πλάνη/ προσηλωμένους ἀποκαθηλεῖ./ προσπήγνυται στ(αυ)ρῶ
 κ(αὶ) κατα/λύει τὴν ἐπικρατοῦσαν τῆ χώ/ρα ἀσέβειαν. ἀπλοῖ τὰς
 χεῖρ(ας)/ Ἀνδρέας ἐν τῶ στ(αυ)ρῶ κ(αὶ) ἐναγκα/λίζεται τοὺς περὶ
 κύκλῳ. πῆ/γνυται στ(αυ)ρὸς παρὰ θάλασσαν κ(αὶ)/ τῆς ἀλμυρᾶς
 ἀπιστίας ἀνα/κύπτου σιν οἱ λαοί. πῆγνυται/ στ(αυ)ρὸς παρὰ θάλασσαν 20
 κ(αὶ) συνά/πτεται τὰ διεστῶτα, ἡπειρος/ κ(αὶ) νῆσοι, τῆ πίστει. ᾧ
 στ(αυ)ροῦ δύ/ναμις ἐνεργίς. ᾧ στ(αυ)ροῦ δύναμις/ ἐν μικρῶ ξύλῳ τὸν
 τετραπέρα/τον κόσμον περιλαβοῦσα. μᾶ/λλον δὲ Χ(ριστο)ῦ τοῦ κ(αὶ)
 ἀγιάσαντος τὸ ξύλον κ(αὶ) προσηλώσαντος τὴν (col.II) ἐμὴν ἁμαρτίαν
 κ(αὶ) τὸν ὄφιν ἐν αὐ/τῶ θριαμβεύσαντος. οὐ τοσοῦτον/ Ἀνδρέας 25
 διδάσκων ἐνήργησεν, ὅ/σον ὠφέλησε στ(αυ)ρωθεῖς. οἷς γὰρ οὐ/κ ἔπεισε

2 leg. γνῶναι, 7 leg. κασσωρίδων, ἀσεβεῖ, τιμωμένων, 10 ὁ τύρα(ννος) in margine, 16 leg.
 ἀποκαθηλοῖ, 18-19 περικύκλω ed, 22 leg. ἐνεργές

τῷ λόγῳ, ἔπεισε τῷ πάθει./ τὸ γὰρ οὕτω προθύμως προσελθεῖν τῷ διὰ
 στ(αυ)ροῦ θανάτῳ ἀπόδειξις ἐκάστῳ σαφῆς τῶν ὁρώντων/ ἐγένετο
 τοῦ τὴν διαμένουσιν/ ζῶν κ(αὶ) μηδέποτε διακοπτο/μένην θανάτῳ
 ἀντὶ τῆς προσκαιροῦ καὶ πολυστενάκτου ταύτης/ ἀλλάξασθαι.
 μακαρίζεται σου/ πρὸς ἡμῶν τὸ πάθος, Ἀνδρέα,/ ὅτι δι' αὐτοῦ πολλοὺς 5
 πρὸς τὸν/ δεσπότην ἐχειραγώγησας. μα/καρίζεται σου τὸ πάθος, δι' οὗ/
 μιμητῆς τοῦ διδασκάλου γενόμενος πολλοὺς πρὸς τὸν ὅμοιον/ ζῆλον
 διήγειρας. μεμακάρισται σου ὁ στ(αυ)ρός, δι' οὗ νενίκηκας τ(ὸν)/
 ἀντίπαλον, δι' οὗ τοὺς ἐκείνου/ συμμάχους κατήσχυνας. οὗτός/ σοι
 γέγονε κλίμαξ πρὸς οὐ(ρα)νόμ./ οὗτός σοι πρὸς τὴν ἀσώματον/ καὶ 10
 μακαρίαν ζῶν ἐχρημάτισε γέφυρα. μεμακάρισται/ καὶ τὸ φυτὸν, ἐν ᾧ
 προσεδέθης, 1165r κακεῖνο γὰρ χάριτος ἐγένετο μέτοχον/ τῆς σῆς
 εὐμοιρῆσαν ἀφῆς τοῦ σώ/ματος. μεμακάρισται σου καὶ ἡ τ(ῶν)/
 λειψάνων σωρός, ἐξ ἧς ἀναβλύζει τοῖς πιστῶς προσιοῦσιν ἰάμα/τα.
 τιμῶ ταύτην ὡς ἄλλην τινὰ κιβωτὸν, ἐν ἧ οὐ στάμνος χρυ/σῆ ἔχουσα 15
 τὸ μάννα κ(αὶ) ῥάβδος/ Ἀαρῶν ἢ βλαστήσασα καὶ αἱ πλά/κες τῆς
 διαθήκης, τὰ μαρτύρι/α τῶν προγεγονότων θαυμάτ(ων)/ κ(αὶ)
 προχαράγματα τῶν καινῶν κ(αὶ)/ μὴ γηρασκόντων ἀλλὰ κόνις
 λε/πτοτάτη παντοίων νοσημά/των ἀλεξιτήριον. μακαρία/ σου καὶ ἡ
 εἰκὼν καταστραπτομ(έν)η/ ταῖς τοῦ ἀγίου πν(εύματο)ς χάρισι. ταύ/την 20
 γὰρ βλέποντες σοί ὡς πα/ρόντι κ(αὶ) ζῶντι διαλεγόμεθα./ ζῆς γὰρ
 θ(ε)ῶ μᾶλλον νῦν ἢ πρότερον,/ ὅτε τῷ βίῳ ἐπεχωρίαζες. ζῆς/ τὴν
 ἀληθινὴν ζῶν συνῶν τῷ/ συγγόνῳ Πέτρῳ σὺν αὐτῷ σεμννόμενος τῷ
 διὰ στ(αυ)ροῦ πάθει. ἀμφό/τεροι γὰρ τοῦ δεσποτικοῦ πάθους/ κοινωνοὶ
 γεγονότες τὸ διὰ στ(αυ)ροῦ μα/κάριον τέλος ἐδέξασθε. ἄρον/ οὖν 25
 κύκλῳ τοὺς ὀφθαλμοὺς σου,/ τῶν τοῦ Χ(ριστο)ῦ μαθητῶν ὁ πρωτό-

2 ἐγένετο ed, 3 leg. διακοπτο/μένην, 14 leg. σωρός

κλη/τος, κ(αί) ἴδε συνηγμένα τὰ τέκνα (col.II) σου. ἰδοῦ γὰρ πάντες
ἤκαμεν/ πρὸς σε κ(αί) ὑπὸ τὰς σὰς ἀνα/παυόμεθα πτέρυγας, οἱ
ἀγιασθέν/τες καὶ φωτισθέντες διὰ τοῦ ἐν/ σοὶ λαλοῦντος Χ(ριστο)ῦ.
φθέγξαι κ(αί)/ αὐτὸς πρὸς ἡμᾶς. ἰδοῦ ἐγὼ καὶ/ τὰ παιδιά, ἃ μοι ἔδωκεν
ὁ θ(ε)ός./ πρόσθε κ(αί) τὴν τοῦ σοῦ διδασκά/λου φωνήν. οὗς δεδωκάς 5
μοι ἐφύλαξα κ(αί) οὐκ ἀπώλεσα/ ἐξ αὐτῶν οὐδὲ ἓνα. μὴ δὲ γε
ἀπό/λλυτο μηδεὶς ταῖς πρεσβείαις/ σου ἀλλὰ πάντες μένομεν ἐν ἐνί/
πν(εύματ)ι, μιᾶ ψυχῇ συναθλοῦντες/ τῇ πίστει τοῦ εὐαγγελίου,
σύμψυχοι/ τὸ ἐν φρονοῦντες, δοξάζοντες/ π(ατέ)ρα καὶ υἱὸν καὶ ἅγιον
πν(εύμ)α, τὸν ἓνα / θ(ε)όν, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος/ νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς 10
τοὺς αἰῶνας/ τῶν αἰῶ(νων). ἀμήν.

Σχόλια

Ο Αρσένιος ξεκινά το λόγο του με ένα Προοίμιο, που εκτείνεται έως τον στίχο 25 της δεύτερης σελίδας (του λόγου). Εδώ γίνεται μία έξυπνη αναφορά στην προσφορά προς τον άνθρωπο των ζωγράφων και των λογογράφων, οι οποίοι, σύμφωνα με την αρχαία ελληνική θεώρηση, θεραπεύουν την μνήμη του ανθρώπου (...*τὴν μνήμην ἐπὶ πλείστον ἀν/θουῶσαν φυλάττουσι*). Άλλωστε, σύμφωνα με την ελληνική μυθολογία οι προστάτιδες των τεχνών μούσες είναι κόρες του Δία και της Μνημοσύνης. Η παρέμβαση του Αρσενίου έγκειται στο γεγονός ότι, με τον Λόγο του προσπαθεί να προσφέρει στο ακροατήριό του και τα δύο μαζί: και το αποτέλεσμα της δουλειάς των ζωγράφων που είναι η εικόνα και γενικά η απεικόνιση και το αποτέλεσμα της δουλειάς των λογογράφων που είναι η εξιστόριση, ο λόγος. Συνεπώς, ο Αρσένιος, όπως ο ίδιος τονίζει, παραθέτει στο ακροατήριό του «...*διπλὴν/ τὴν τράπεζαν (...)/ διπλὴν τὴν εὐωχίαν*».

Ακολούθως, ο συγγραφέας τονίζει ότι αυτός που έχει καλέσει όλους τους παρευρισκόμενους στην πνευματική τράπεζα είναι ο απόστολος Ανδρέας, αφού ο λόγος εκφωνείται σε κάποια γιορτή του αγίου (...*ὁ τῆς πανηγύρεως ἡμῶν ταύτης/ ἔξαρχος κ(αὶ) καθηγεμών*). Το γεγονός αυτό, όμως, θα μπορούσε να θεωρηθεί ένας κοινός τόπος, καθώς αποτελούσε συνηθισμένη πρακτική ο εορταζόμενος άγιος να θεωρείται πρόξενος της συγκέντρωσης των πιστών, οι οποίοι, άλλωστε, έχουν συγκεντρωθεί για να γιορτάσουν την μνήμη του.¹

Στη συνέχεια ο Αρσένιος επικεντρώνεται στη διάκριση μεταξύ αισθητής και πνευματικής τροφής για να καταλήξει ότι η τελευταία σαφέστατα υπερέχει: *τῶν γὰρ αἰσθητῶν βρωμάτων/ ἐμφορηθείσα γαστήρ πολλήν/ ἠρεύζατο δυσωδίαν κ(αὶ) τοὺς*

¹ Για παράδειγμα, στο *Ἐγκώμιον εἰς τὴν παναγίαν Θεοτόκον Μαρίαν* ο συγγραφέας Πρόκλος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως και άγιος, αναφέρει ότι *Συνεκάλεσε γὰρ ἡμᾶς νῦν ἐνταῦθα ἡ ἁγία Θεοτόκος Παρθένος Μαρία...* ενώ, όπως ο Αρσένιος, τονίζει ότι ο λόγος του ...*τοῖς συνελθοῦσιν ὠφελείας γίνεται πρόξενος*. (Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν παναγίαν Θεοτόκον Μαρίαν*, PG 65, 679-821). Επίσης, ο άγιος Αθανάσιος, πατριάρχης Αλεξανδρίας, στο *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν ἀπόστολον* διερωτάται ρητορικά *Τίς ὁ τὴν περιφανῆ ταύτην ἀθροίσας πανήγυριν...* (Αθανασίου αρχιεπισκόπου Αλεξανδρίας, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν ἀπόστολον* (spuria), PG 28, σ. 1101-1108).

*προσ||58ῖπελάζοντας ἀηδίας ἐνέπλησε./ τῶν ἐκ τῶν λόγων δὲ νοημάτων ἐμ/πλησθείσα
ψυχὴ πολλὴν τὴν εὐω/δίαν ἀνέδωκε κ(αι) παντὶ τῷ παρα/τυχόντι τῆς ὠφελείας
μετέδωκε./ τὰ αἰσθητὰ βρώματα τίτκει τοῖς/ σώμασι τὰ ποικίλα νοσήματα./ τὰ ἐκ τῶν
λόγων νοήματα προξε/νεῖ ψυχαῖς τὴν ἀπάθειαν, τοῖς εὐ/δρομοῦσι τὴν εὐτονίαν, τοῖς
χαμαί/ κειμένοις ὀρίγει χεῖρα.¹*

Από το στίχο 19 της δεύτερης σελίδας του εγκωμιαστικού λόγου αρχίζει το κυρίως μέρος του, το οποίο εκτείνεται ως τον στίχο 6 της τελευταίας σελίδας. Το μέρος αυτό θα μπορούσαμε να το χωρίσουμε στις ακόλουθες ενότητες: Στην ενότητα 1 (2.19-10.12) ο Αρσένιος, ακολουθώντας τις αφηγήσεις των ευαγγελίων, αναφέρεται στην κλήση του Ανδρέα, ο οποίος, όντας μαθητής του Ιωάννη του Βαπτιστή, μαζί με τον αδελφό του, τον Πέτρο, ακολουθεί τον Ιησού. Παράλληλα, τονίζεται η υπεροχή του Ανδρέα έναντι των υπολοίπων μαθητών του Χριστού και ειδικότερα του Πέτρου. Στην ενότητα 2 (10.12-16.8) επιχειρείται μία προσέγγιση της διδασκαλίας του Ανδρέα. Αναφέρονται οι λαοί, στους οποίους, κατά την παράδοση, δίδαξε το ευαγγέλιο (Πόντιοι, Βηθουνοί, Θράκες κλπ). Με ρητορικό τρόπο αναπτύσσεται η υπεροχή του Ανδρέα, ο οποίος, ευαγγελιζόμενος, κατά τον Αρσένιο, τον αληθινό Θεό, νικά κατά κράτος τους αρχαίους έλληνες ρήτορες και συγγραφείς, καθώς εκείνοι εκπροσωπούν την ειδωλολατρεία. Το τέλος της ενότητας καλύπτεται από θεολογικές προσεγγίσεις με ομολογία πίστεως, όπου απαριθμούνται σχεδόν αυτολεξεί άρθρα του συμβόλου της πίστεως, και, παράλληλα, με υπαινιγμούς, κατά τους οποίους ο Αρσένιος, όπως τονίζουμε, καταφέρεται εναντίον της αίρεσης του Αρείου. Στην ενότητα 3 (16.8-20.6) αναφέρεται η δράση του αποστόλου στην Πάτρα, *ἐπίνι/ον πόλισμα τοῦτο τῆς Ἀχαΐας*, η ομολογία πίστεως που δίδει μπροστά στο διοικητή της πόλης Αιγεάτη και το μαρτύριό του στο σταυρό, όπου αποκαλύπτεται η ρητορική δεινότητα του Αρσενίου: *προσπῆγγνται τοίνυν/ Ἀνδρέας στ(αυ)ρῶ κ(αι) τοὺς τῆ πλάνη/ προσηλωμένους ἀποκαθηλεῖ./ προσπῆγγνται στ(αυ)ρῶ κ(αι) καταλύει τὴν ἐπικρατοῦσαν τῆ χά/ρα ἀσέβειαν. ἀπλοῖ τὰς χεῖρ(ας)/ Ἀνδρέας ἐν τῷ στ(αυ)ρῶ κ(αι) ἐναγκαλίζεται τοὺς περὶ κύκλω.* Στην ενότητα 4 (20.6-21.6) ο συγγραφέας, μεταβαίνοντας από το παρελθόν στο παρόν, μακαρίζει το μαρτύριο του αποστόλου και το όργανο του μαρτυρίου του, τον σταυρό. Επιπλέον, μακαρίζεται ἡ τ(ῶν)/

¹ 2.3-10

λειψάνων σωρός, η οποία συγκρίνεται με την κιβωτό της διαθήκης, καθώς και η εικόνα του αγίου, την οποία ο ομιλητής βλέπει (...ταύ/την γὰρ βλέποντες σοὶ ὡς πα/ρόντι κ(αὶ) ζῶντι διαλεγόμεθα). Μάλιστα, το γεγονός αυτό, αν συνδυαστεί με την αναφορά στη σωρό των λειψάνων, υποδηλώνει και τον τόπο εκφώνησης του λόγου, όπως αναφέρουμε στα σχόλιά μας. Στο τέλος της ενότητας αυτής ο Αρσένιος πάλι αναφέρεται στον Πέτρο για να τονίσει ότι και οι δύο είχαν εφάμιλλη σταυρική θυσία. Στον επίλογο (21.6-11) ο ομιλητής ζητεί από τον Ανδρέα τη μεσολάβησή του στο Θεό, τον οποίο, ως εἰθισται, δεν παραλείπει να δοξάσει.

1.15, *ὁ πρῶτος/ εὐρών τὸν Χ(ριστὸ)ν*: Μάρκ. Γ'18, Λουκ. Στ'14, Ιωάνν. Α'41. Η επισήμανση αυτή, που δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό του Ανδρέα ως «πρωτοκλήτου», είναι σημαντικότερη, καθώς η εκκλησία της Κωνσταντινούπολης, της οποίας ο Ανδρέας φέρεται ως ιδρυτής, μπορεί να στοιχειοθετήσει τα επιχειρήματά της στο πλαίσιο της αντιπαλότητας και της διαμάχης της, για τα πρωτεία, με την εκκλησία της Ρώμης, η οποία στηρίζει την αυθεντία και την πρωτοκαθεδρία της στον πρωτοκορυφαίο Πέτρο, την πέτρα της εκκλησίας. Μάλιστα, ο πατριάρχης Φώτιος (820-893) στην πέτρεια αποστολικότητα και αυθεντία της Ρώμης αντιπαραθέτει «...ναι, αλλά εμείς είμαστε η Εκκλησία που ίδρυσε ο πρωτόκλητος, ο πρωτόκλητος Ανδρέας, ο οποίος εκλήθη πρώτος από το Χριστό και επί πλέον ο Ανδρέας ήταν ο μεγάλος αδελφός του Πέτρου» (Ελένη Γλύκατζη – Αhrweiler, «Το Βυζάντιο και η Δύση», Πρακτικά *Ε' Συνάντησης Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου*, 3-5 Οκτωβρίου 2003, Κέρκυρα Ιόνιο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2005, σ. 32).

Αναπαράγει, με άλλα λόγια, ο Φώτιος μία παράδοση που είχε ήδη καταγράψει ο προκάτοχός του πατριάρχης Νικηφόρος Α' (806-815) στο έργο του *Χρονογραφικόν Σύντομον: Ανδρέας ὁ ἀπόστολος ἐν Βυζαντίῳ τὸν λόγον κηρύξας, ἐν κτήριον οἶκον πέραν ἐν Ἀργυρουπόλει δειμύμενος, χειροτονεῖ ἐπίσκοπον τῆς αὐτῆς πόλεως Στάχυν, οὗ μέμνηται ὁ Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Ρωμαίους Ἐπιστολῇ...* (Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, *Χρονογραφικόν σύντομον*, σ. 112, PG 100, 1041-1044, *Corpus Christianorum, Thesaurus partum Graecorum, Thesaurus Nicephori Constantinopolitani, Breviarium Historicum*, curantibus Bastien Kindt, Véronique Somers et Cental, Universitas Catholica Lovaniensis, Lovanii novi, Turuhout, Brepols Publishers 2007, Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, text, translation and commentary by C. Mango, Dumbarton Oaks, Research Library and Collection, Washington, D.C. 1990, βλ. σχετ. και Απόστολου Καρπόζηλου, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2002, τ. Β', σ. 539-544).

Η ίδια παράδοση, ωστόσο, υπάρχει και στην αρχαιότερη σωζόμενη ομιλία για τον άγιο Ανδρέα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Πρόκλου (434-446), που εκφωνήθηκε στη γιορτή της μνήμης του Αποστόλου στο ναό των Αγίων Αποστόλων (PG 65. 821-828). Και εδώ τονίζεται η αποστολικότητα του θρόνου της Κωνσταντινούπολης, όπως και στο εγκώμιο του Βασιλείου Σελευκείας (431-458), που περιλαμβάνεται στα *spuria* του αγίου Αθανασίου του Μεγάλου (PG 28.1101-

1108), όπου τονίζεται η υπεροχή του Ανδρέα, επειδή ήταν πρωτόκλητος, έναντι του αδελφού του Πέτρου και κατ' επέκταση η υπεροχή της Κωνσταντινούπολης έναντι της Ρώμης (βλ. σχετ. και Ελένη Γ. Σαράντη, «Ο Άγιος Ανδρέας και η Πάτρα: Ιστορία και παράδοση», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου *Ο Απόστολος Ανδρέας στην ιστορία και την τέχνη*, Πάτρα, 17-19 Νοεμβρίου 2006, επιμ. Ελένη Γ. Σαράντη - Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Πάτρα 2013, σ. 34).

Την παράδοση αυτή της ανδρείου αποστολικότητας του θρόνου της Κωνσταντινουπόλεως διασώζουν, επίσης, ο Νικήτας Παφλαγών (*Βίος Ανδρέα*, PG 105, 68-69) καθώς και τα *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* (III, 179, σ. 271) και βασική πηγή της είναι η συλλογή κειμένων που αποδίδονται στον Τύρου Δωρόθεο ή Ψευδοδωρόθεο και ανάγονται στον 5^ο αι. (Δωροθέου, *Σύγγραμμα*, σ. 132-160).

Οφείλουμε, ωστόσο, να τονίσουμε ότι αρχικά η αποστολική προέλευση της εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης στηριζόταν στον απόστολο Ιωάννη το Θεολόγο, καθώς η Πόλη, ως πρωτεύουσα της Ασίας, διαδέχτηκε την Έφεσο, η εκκλησία της οποίας είχε ιδρυθεί από τον Ιωάννη, και έτσι είχε κληρονομήσει τα εκκλησιαστικά της δικαιώματα. (Κ. Schatz, *Το πρωτείο του πάπα*, μετάφρ. Μ. Ρούσσοσ - Μηλιδώνης, εκδ. Ροές-Δοκίμια, Αθήνα 2005, σ. 82 και C. Mango, «Η Κωνσταντινούπολη ως Θεοτοκούπολη», *Μήτηρ Θεού*, επιμ. Μαρία Βασιλάκη, Μιλάνο 2000, σ. 23-24). Επιπλέον, ο Ιωάννης την Αποκάλυψή του την απευθύνει στις επτά εκκλησίες της Ασίας (Εφέσου, Σμύρνης, Περγάμου, Θυατείρων, Σάρδεων, Φιλαφελφείας και Λαοδικείας), οι οποίες ανήκουν στη δικαιοδοσία της Κωνσταντινούπολης (Κ. Γ. Πιτσάκης, «Η αποστολικότητα της εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως: Μία προσέγγιση από την άποψη του εκκλησιαστικού δικαίου», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου *Ο Απόστολος Ανδρέας στην ιστορία και την τέχνη*, Πάτρα, 17-19 Νοεμβρίου 2006, επιμ. Ελένη Γ. Σαράντη - Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Πάτρα 2013, σ. 76).

1.17-18, *ὁ τῆς ἰε/ρᾶς ταύτης ποιίμνης ἔφορος ἀεί/ κ(αι) προστάτης*: Όπως θα αποδείξουμε στη συνέχεια, ο Αρσένιος απευθύνεται στην Κωνσταντινούπολη, της οποίας ο Ανδρέας, καθώς φέρεται ιδρυτής, θεωρείται *ἔφορος* και *προστάτης*.

2.4-7, *αντίθεση*: γαστήρ - δυσωδία - ἀηδία
ψυχή - εὐωδία - ὠφέλεια

2.7-10, **αντίθεση**: *Τὰ αἰσθητὰ βρώματα τίτκει (...) τὰ ποικίλα νοσήματα - τὰ ἐκ τῶν λόγων νοήματα προξενεῖ ψυχαῖς τὴν ἀπάθειαν, τοῖς εὐδρομοῦσι τὴν εὐτονίαν, τοῖς χαμαὶ κειμένοις ὀρίγει χεῖρα.*

2.26-3.1, **Ἰωάννης ὁ μέγας ἐν/ γεννητοῖς γυναικῶν κατὰ τὴν δεσπό/του φωνήν**: [Ματθ. Γ'1-12, Μάρκ. Α'1-8, Λουκ. Γ'1-22 βλ. σχετ. και *Petit Dictionnaire Encyclopedique de la Bible*, publié sous la direction du Centre: Informatique et Bible (Maredsous), Brepols 1992, σ. 449-450].

3.7, ...**ἴδε ὁ ἀμνός/ τοῦ θεοῦ ὁ αἶρων τὴν ἀμαρτίαν τοῦ/ κόσμου**. Ἰωάνν. Α'29.

4.5-6, ...**τὰς/ γὰρ τῆς πίστεως ἀπαρχὰς Ἀνδρέας/ τῷ ἀδελφῷ προκατελάβετο Σίμωνι**. Μία ἀπὸ τις πολλὰς φράσεις, ὅπου τονίζεται τὸ προβάδισμα τοῦ Ἀνδρέα ἐναντι τοῦ Πέτρου (Ἰωάνν. Α'35-43).

4.19-20, ...**ἐγὼ φωνή/ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ, εὐθύνατε τὴν ὁδὸν τοῦ κυρίου**. **κ(αι)**. **ἐγὼ βαπτίζω ἐν ὕδατι...** (Ἰωάνν. Α'23-26).

4.24-26, ...**ὀπίσω/ μου ἔρχεται ἀνὴρ, ὃς ἔμπροσθέν μου [γέ]/γονεν ὅτι πρῶτος μου ἦν, οὗ οὐκ εἰμὶ ἱκανὸς λῦσαι τὸν ἱμάντα τῶν ὑποδημάτων αὐτοῦ** (Ἰωάνν. Α'27).

6.12-13, ...**εὐρήκαμεν/ τὸν μεσίαν** (Ἰωάνν. Α'42).

7.15-22, ...**ἐμβλέψας γὰρ τῷ Σίμωνι φησί/ σὺ εἶ Σίμων ὁ υἱὸς Ἰωνα. ἀπὸ τοῦ παρόντος τὸ μέλλον πιστοῦται./ ὁ γὰρ τὸ ὄνομα εἰπὼν μήπω/ τοῦτον ἔωρακώς, εὐδηλον ὅτι/ τὸ μέλλον προήδει. κ(αι) μετ' ἐγκωμίου ἢ προφητεία. οὐ γὰρ κολα/κεύοντος, ὡς ἂν εἴποι τις, ἀλλὰ/ τὸ μέλλον προλέγοντος, σὺ κληθήσῃ Κηφᾶς, ὃ ἐρμηνεύεται Πέτρος. οὕτως Ἀνδρέας ἀκούσας παρὰ τοῦ Ἰωάννου ἠκολούθησε τῷ Ἰησοῦ κ(αι) παρὰ τοῦ Ἀνδρέου ὁ Πέτρος** (Ἰωάνν. Α'41-43).

8.4, ... **ὁ υἱὸς τῆς βροντῆς Ἰωάννης** (Μαρκ. Γ'17).

8.13-14, ...**δεῦτε/ ὀπίσω μου κ(αι) ποιήσω ὑμᾶς ἀλιεῖς ἀνθρώπων** (Μαρκ. Α'17).

8.22-23, ...**ἀλλὰ τί φησιν ὁ εὐαγγελιστῆς Ματθαῖος; ἀφέντες ἅπαντα/ ἠκολούθησαν αὐτῷ** (Ματθ. Δ'20).

10.7-9, ...**Παῦλος (...)** **ὁ μέχρι τρίτου οὐρανοῦ φθάσας/ κ(αι) τοῦ παραδείσου θεατῆς γεγωνός** (Προς Κορινθίους Β', κεφ. ιβ', βλ. σχετ. και Jouette M. Bassler, «Paul and his Letters», *The Blackwell Companion to the New Testament*, Ed. by D. E.

Aune, εκδ. Wiley-Blackwell, Chichester West Sussex UK 2010, σ. 373-397 και C. J. Roetzel, «2 Corinthians», *The Blackwell Companion to the New Testament*, Ed. by D. E. Aune, εκδ. Wiley-Blackwell, Chichester West Sussex UK 2010, σ. 434-454).

10.9-12, *ὁρᾶτε οἷαν ἀρχὴν ὁ θεῖος Ἀνδρέας/ προκατελάβετο, οἷον τὸν θεμέλιον/ ἔπηξε, πῶς γέγονε τῶν λοιπῶν μαθητῶν πρὸς Χριστὸν ὁδηγός, πῶς καὶ/ πάντων τῶν εἰς Χριστὸν μελλόντων πιστεῦειν ἀρχηγός ἐχηρήματισεν* (Ο Αρσένιος εξακολουθεῖ να τονίζει το προβάδισμα του Ανδρέα έναντι όλων των άλλων αποστόλων).

10.17-21, *...ἢ ἄνωθεν/ πνοὴ κατὰ τὴν τοῦ σωτήρος ἐπαγγελίαν/ καταπάσα τοῦ πνεύματος ἐπλήρωσε τῶν/ ἀποστόλων τὸν οἶκον καὶ πυροειδῶς/ εἰς γλώσσας κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν/ δεξαμένων τὴν χάριν διμερίσθη/ καὶ ἐν ἐκάστοις ἐγένετο* (Αναφορά στην Πεντηκοστή, Ιωάνν. Β'1-13).

10.22-11.1, *...ἐξῆλθε καὶ Ἀνδρέας (...). ἐντεῦθεν Πόντιοι,/ Βηθουνοὶ, Θράκες, Μακεδόνες, Θετταλοὶ, Ἰλλυριοὶ, Ἑπειρῶται, Πελοπίδαι τε καὶ Σπάνιοι τοῦ λόγου διαδραμῶν/ ἐς τὴν πίστιν προσάγονται.* (Αναφορά στη δράση του αποστόλου μέχρι της ἀφίξεώς του στην Πάτρα. Βλ. σχετ. Π. Ν. Τρεμπέλας, *Ο Απόστολος Ἀνδρέας - Βίος, δράσεις και μαρτύριον αὐτοῦ ἐν Πάτραις*, ἐκδ. Ι. Ν. Αποστόλου Ἀνδρέου, Πάτραι 1956 και Ελένη Γ. Σαράντη, ὁ. π., σ. 17-19, Κ. Γ. Πιτσάκης, ὁ. π., σ. 75-76 και Δ. Β. Γόνης, «Ο Ἅγιος Ἀνδρέας και το ψευδοπρόβλημα της αποστολικότητος της Εκκλησίας της Ρωσίας», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου *Ο Απόστολος Ἀνδρέας στην ἱστορία και τὴν τέχνη*, Πάτρα, 17-19 Νοεμβρίου 2006, επιμ. Ελένη Γ. Σαράντη - Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Πάτρα 2013, σ. 63-70).

11.6-7, *...Ἀνδρέας ὁ πρῶτος τῶν ἀποστόλων στόλος* (Ακόμη ἓνα σημεῖο, ὅπου τονίζεται τὴν υπεροχὴν τοῦ Ἀνδρέα ἐναντι ὅλων τῶν ἀποστόλων. Ἀπώτερος στόχος ἡ υπεροχὴ ἐναντι τοῦ ἰδίου τοῦ Πέτρου).

11.11, *...τὸ φῶς τοῦ κόσμου* (Κατὰ τὸν Ἀρσένιο, ὁ Ἀνδρέας ἀκολουθεῖ τὸν Κύριό του και γίνεται ἔτσι κι αὐτός, ὅπως ἐκεῖνος, φῶς, Ιωάνν. Η'12).

11.13-19, *πλὴν καὶ τότε γυμνός εἰς βυθὸν καὶ νῦν ὡσαύτως πρὸς τὸν κόσμον γυμνός/ τότε κάλαμον εἶχεν ἀγρεύων καὶ νῦν/ τὸν στ(αυ)ρὸν βαστάζων ἀγρεύει. τότε τῷ σκόληκι τὸν ἰχθὺν ἐδελέαζε καὶ νῦν τῇ/ σαρκὶ τοῦ δεσπότη ζωγρεῖ τὰ ἔθνη/ τότε παρὰ τὰς ὄχθας ἐστῶς λιμένων/ κατέρραπτε τὰ δίκτυα καὶ*

κατάρτιζε κ(αι) νῦν διασπᾶ τὰς πλοκάς τῶν/ ῥητόρων. [Εκδηλη η ρητορική δεινότητα του Αρσενίου, όπου διακρίνουμε επιδράσεις από τον Ακάθιστο Ὑμνο (ιζ' οίκος): *Χαῖρε, τῶν Ἀθηναίων τὰς πλοκάς διασπῶσα...* Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινή υμνογραφία*, Ηράκλειο 1997², σ. 145].

12.8, *εὐρήκαμεν τὸν μεσίαν* (Ιωάνν. Α'42).

12.12, *γεύσασθε κ(αι) ἴδεται ὅτι χριστὸς ὁ κ(ύριος)* (Ψαλμ. ΛΓ', 9)

12.25, *ὡς μὲν θ(εὸς) ἐπὶ τῆς θαλάσσης ἐβάδιζε* (Ιωάνν. Στ'19, Μάρκ. Στ'45-52).

12.25-26, *τοῖς ἀνέμοις/ ἐπέτατε κ(αι) ἠρέμουν.* (Ματθ. Η'26-27, Μάρκ. 39-41).

13.1-2, *κ(αι) ὡς μὲν/ θ(εὸς) ἐκ πέντε ἄρτων εἰς κόρον/ ἔτρεφεν χιλιάδας* (Ματθ. ΙΔ'13-21, Μάρκ. Στ'30-44, Ιωάνν. Στ'1-15).

13.2, *...νεκροὺς ἀνίστα* (Ματθ. Θ'18-38, Μάρκ. Ε'21-43, Λουκ. Ζ'11-17, Η'40-56, Ιωάνν. ΙΑ'1-44).

13.2, *...νοσοῦντας ἰᾶτο* (Ματθ. Η'1-17, Θ'1-8, 18-38, ΙΒ'22-32, ΙΖ'14-21, Κ'29-34, Μάρκ. Α'21-45, Β'1-12, Γ'1-12, Ε'1-43, Ζ'24-37, Η'22-26, Θ'14-29, Ι'46-52, Λουκ. Δ'31-44, Ε'12-26, Ζ'1-10, Η'26-39, 40-56, Θ'37-43, ΙΑ'14-26, ΙΓ'10-17, ΙΔ'1-14, ΙΗ'35-43, Ιωάνν. Δ'43-54, Ε'1-13, Θ'1-7).

13.2-3, *...δαίμονας ἐφωγάδευε* (Ματθ. Η'28-34, Μάρκ. Ε'1-20, Λουκ. Δ'31-44, Η'26-39, ΙΑ'14-26).

13.3, *...ὡς ἄν(θρωπ)ος/ Πιλάτῳ παριστέικει κρινόμε(εν)ος* (Μαρκ. ΙΕ'1-15, Λουκ. ΚΓ'1-25, Ματθ. ΚΖ'1-26, Ιωάνν. ΙΗ'28-40)

13.4, *...στ(αυ)ρῶ προσεπήγνυτο* (Ματθ. ΚΖ'32-44, Μάρκ. ΙΕ'20-39, Λουκ. ΚΓ'26-38, Ιωάνν. ΙΘ'17-30).

13.4, *...ᾄξος ἐπο/τίζετο* (Ματθ. ΚΖ'48, Μάρκ. ΙΕ'36, Λουκ. ΚΓ'36, Ιωάνν. ΙΘ'29-30).

13.4, *...λόγη διεπίρευετο* (Ιωάνν. ΙΘ'34).

13.4-5, *...τάφῳ/ ὡς νεκρὸς κατετίθετο θέλων* (Ματθ. ΚΖ'57-66, Μάρκ. ΙΕ'40-47, Λουκ. ΚΓ'44-56, Ιωάνν. 31-42).

13.5-6, *...ἀλλ' ὡς θ(εὸς) ἀνέστη τριήμερος/ ἀφθάρτῳ τῷ σώματι* (Ματθ. ΚΗ'1-10, Μάρκ. ΙΣτ'1-8, Λουκ. ΚΔ'1-12, Ιωάνν. Κ'1-29).

13.6, *...θυρῶν/ κεκλεισμένων μαθηταῖς ἐμφανίζεται* (Ιωάνν. Κ'19).

13.8-9, ...*ὄθεν καὶ αὐθις ||62r ἐλεύσεται κρίσιν ζώντων κ(αι) νεκρῶ(ν)/ ποιησόμενος* (Σύμβολον της πίστεως: «...καὶ πάλιν ἐρχόμενον μετὰ δόξης κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς...»).

13.10, ...*ἀτελεύτητον ἔχων τὴν βασιλείαν...*(Σύμβολον της πίστεως: «...οὗ τῆς βασιλείας οὐκ ἔστιν τέλος»).

13.11-25, *ἐὰν οὖν τινὸς ἀκούσῃτε νέον τὸν θεὸν λόγον κ(αι) πρόσφατον καὶ ἀπὸ Μαρίας ἀρχόμενον λέγοντος κ(αι) οὐχ ὁμολογοῦντος αὐτὸν ἄναρχον οὐδὲ πάντων ποιητὴν/ τῶν αἰώνων κ(αι) πάσης κτίσεως/ κατὰ τὴν θεότητα προὑπάρχοντα μὴ πιστεύσῃτε. πλάνος/ ἐστὶν ἀπαταιῶν, ψυχῶν φθορεύς/ καὶ τῆς ἡμετέρας διδασκαλίας/ ἀντίθετος. (...) εἰ γὰρ ἦν κτίσμα, οὐκ ἂν ἔλεγεν/ ἐγὼ κ(αι) ὁ π(ατ)ήρ ἐν ἐσμέν. τοῦτο δὲ εἰ(col.II)πὼν δείκνυσι τὴν πρὸς τὸν γε/ννήτορα συμφυῖαν.* (Ο Αρσένιος ἐδῶ εἶναι φανερό ὅτι καταφέρεται ἐναντίον της αἰρέσεως του Αρείου, ο ὁποῖος θεωροῦσε ὅτι ὁ Χριστός δεν ἦταν θεός ἀλλὰ κτίσμα του θεοῦ, βλ σχετ. Β. Φειδάς, *Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Αθήνα 2002³, τ. Α΄, σ. 385-390. Επιπλέον, τα λόγια του Ἰησοῦ ...*ἐγὼ κ(αι) ὁ π(ατ)ήρ ἐν ἐσμέν* προέρχονται ἀπὸ τον Ἰωάννη, Κεφ. Γ΄ 30).

14.6, *ὁ ἐ/ωρακῶς ἐμὲ ἐώρακε κ(αι) τὸν π(ατέ)ρα* (Ἰωάνν. ΙΔ΄9).

14.14, *οὐδεὶς ἔρχεται πρὸς τὸν π(ατέ)ρα/ εἰ μὴ δι' ἐμοῦ* (Ἰωάνν. ΙΔ΄6).

14.16-17, *τὰ γὰρ ἔργα, φησὶν, ἃ ἐγὼ/ ποιῶ. αὐτὰ μαρτυρεῖ περὶ ἐμοῦ.* [Ἰωάνν. Γ΄25, βλ. σχετ. John Painter, «Johannine Literature: The Gospel and Letters of John», *The Blackwell Companion to the New Testament*, Ed. by D. E. Aune, εκδ. Wiley-Blackwell, Chichester West Sussex UK 2010, σ. 344-372 καὶ *Petit Dictionnaire Encyclopédique de la Bible*, publié sous la direction du Centre: Informatique et Bible (Maredsous), Brepols 1992, σ. 453-460].

15.6, ...*κ(αι)/ δικαιοσύνην, ἁγιασμόν καὶ ἀπολύτρωσιν* (Πρὸς Κορινθίους Α΄30, βλ. σχετ. Jouette M. Bassler, «Paul and his Letters», ὁ. π., σ. 373-397 καὶ J. Fotopoulos, 1 Corinthians, *The Blackwell Companion to the New Testament*, Ed. by D. E. Aune, εκδ. Wiley-Blackwell, Chichester West Sussex UK 2010, σ. 413-433).

15.16-17, ...*διήνοιξαν χαλινούς* (Αββακούμ Γ΄14)

16.17, ...*τὸ τῆς ψυχῆς ἀνδρικόν* (παρήχησι: Ἀνδρέας – ἀνδρικόν).

17.26-18.1, ...*τούς τραγοσκε/λείς και κερασφόρους* (Εδώ ο Αρσένιος υπαινίσσεται τον Πάνα και τον Μενδήσιο Τράγο ή τον ταυρόμορφο Άπι από το ελληνικό και αιγυπτιακό πάνθεο αντίστοιχα).

19.5-7, ...*κονο/προσώπους τε και μιζοθήρας/ θεούς τεκνοφάγους, πατροκ/τόνους, χολούς, μεθύσους,/ μοιχούς κ(αι) τὸ τῶν ἀσελγῶν/ κασσορίδων χορῶν...* [υπαινιγμοί αντίστοιχα σε Πάνα, Κρόνο, Δία, Ἡφαιστο, Διόνυσο και άσεμνες διονυσιακές τελετές με εταίρες (*Suidae Lexicon*, pars III, ed. Ada Adler, Editio Stereotypa editionis primae, MCMXXXIII, σ. 39 και *Μέγα Ετυμολογικόν*, εκδ. Κάκτος, τ. 3, σ. 204)].

20.13-21, *μεμακάρισταί σου και ή τ(ῶν)/ λειψάνων σωρός, (...)* *ώς πα/ρόντι κ(αι) ζῶντι διαλεγόμεθα* [Υστερα από το μαρτυρικό θάνατο του Ανδρέα στην Πάτρα, μεγάλο μέρος των λειψάνων του μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη από τον αυτοκράτορα Μ. Κωνσταντίνο (306-337) ή τον γιο του Κωνσταντίνο (337-361) και κατετέθη στο ναό των Αγίων Αποστόλων. Από τα λείψανα αυτά, κατά πάσα πιθανότητα, η κάρα παρέμεινε στην Πάτρα ενώ υπάρχει η άποψη ότι η κάρα στάλθηκε στην Πάτρα από τον αυτοκράτορα Βασίλειο Α΄ τον Μακεδόνα (867-884), ύστερα από παράκληση της πλούσιας ευνοούμενης του Δανιηλίδος, αρχόντισσας της Πάτρας, ως δώρο στο ναό του Πρωτοκλήτου. Λέγεται ότι αιτία αυτής της προσφοράς ήταν το γεγονός ότι ο Βασίλειος Α΄ είχε συνοδεύσει στην Πάτρα τον αυτοκράτορα Θεόφιλο, ως στρατιώτης και ιπποκόμος, όπου και προσκύνησε στον τάφο του αποστόλου. Τότε λέγεται ότι άκουσε από κάποιον μοναχό του ναού ότι επρόκειτο να ανέλθει στον αυτοκρατορικό θρόνο (Π. Ν. Τρεμπέλας, *Ο Απόστολος Ανδρέας - Βίος, δράσις και μαρτύριον αυτού εν Πάτραις*, έκδ. Ι. Ν. Αποστόλου Ανδρέου, Πάτραι 1956, Π. Ι. Σπυρόπουλος, *Ο Απόστολος Ανδρέας*, Πάτρα 1989², σ. 41-44, Ι. Α. Παναγιωτόπουλος, «Ο απόστολος Ανδρέας – μαρτύριο και παράδοση», *Πρωτοκλήτεια 2003*, Αθήναι 2004, σ. 120-134 και Ελένη Γ. Σαράντη, ό. π., σ. 33-34).

Κατά την Δ΄ σταυροφορία τα λείψανα του Αγίου Ανδρέα εκλάπησαν από τον ναό των Αγίων Αποστόλων από τους Λατίνους και συγκεκριμένα από τον καρδινάλιο του Αγίου Μαρκέλλου Pietro Caruano, ο οποίος τα απέστειλε στο Αμάλφι της Ιταλίας, όπου το 1208 κατετέθησαν στον εκεί ναό του Αγίου Ανδρέα. Αναφορικά με την κάρα, κι αυτή μεταφέρθηκε στην Ιταλία από το Δεσπότη του Μορέως Θωμά Παλαιολόγο το 1460, όταν έπεσε η Πελοπόννησος στους Τούρκους, και δωρήθηκε στον πάπα Πίο Β΄, ο οποίος την τοποθέτησε στον ναό του Αγίου Πέτρου (Σ.

Λάμπρος, «Η εκ Πατρών εις Ρώμην ανακομιδή της κάρας του Αγίου Ανδρέου», *Νέος Ελληνομνήμων*, τ. Ι', σ. 33-79).

Ο Αρσένιος, αφού μακαρίζει το μαρτύριο του αγίου, μακαρίζει και τα λείψανά του, μεγάλο μέρος των οποίων είχαν αποτεθεί, όπως είδαμε, στον ναό των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη. Μάλιστα, η λάρνακα (*σορός*) θεωρείται θαυματουργική (*ἐξ ἧς ἀναβλύζει τοῖς πιστῶς προσιοῦσιν ἰάμα/τα*) και παραλληλίζεται με την κιβωτό της διαθήκης παραφράζοντας το σχετικό χωρίο από την *Προς Εβραίους* επιστολή του Αποστόλου Παύλου (κεφ. Θ', 4). Τέλος, ο Αρσένιος μακαρίζει και την εικόνα του αγίου, την οποία φαίνεται ότι έχει μπροστά του. Επομένως, είναι φανερό ότι ο λόγος εκφωνήθηκε στο χώρο, όπου φυλάσσονταν η λάρνακα με τα λείψανα του αγίου και η εικόνα του δηλαδή στον ναό των Αγίων Αποστόλων Κωνσταντινουπόλεως, αφού γνωρίζουμε την παρουσία του Αρσενίου εκεί ως *ἄρχοντος τῶν Ἐκκλησιῶν* επί πατριάρχου Τρύφωνος (927-931) ενώ δεν τεκμαίρεται τυχόν παρουσία του στην Πάτρα.

20.25-21.2, *ἄρον/ οὖν κύκλω τοὺς ὀφθαλμοὺς σου,/ τῶν τοῦ Χ(ριστο)ῦ μαθητῶν ὁ πρωτόκλη/τος, κ(αι) ἴδε συνηγμένα τὰ τέκνα (col.II) σου. ἰδοῦ γὰρ πάντες ἤκαμεν/ πρὸς σε κ(αι) ὑπὸ τὰς σὰς ἀνα/πανόμεθα πτέρυγας* [Ο λόγος φαίνεται ότι εκφωνείται σε κάποια γιορτή του Αγίου. Στις 30 Νοεμβρίου, την ημέρα της μνήμης του, ή στις 20 Ιουνίου που είναι η εορτή της καταθέσεως των λειψάνων του στον νέο ναό των Αγίων Αποστόλων που κτίστηκε από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό το 550 μΧ. (Π. Ν. Τρεμπέλας, *Ο Απόστολος Ανδρέας*, Πάτραι 1956)]. Σύμφωνα, δε, με το *Πασχάλιον Χρονικόν* η ανακομιδή των λειψάνων των Αποστόλων στο ναό των Αγίων Αποστόλων γιορταζόταν στις 3 Μαρτίου (Θεώνη Κολλυροπούλου, «Υμνογραφικά για την εορτή του πρωτόκλητου αποστόλου Ανδρέα», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου *Ο Απόστολος Ανδρέας στην ιστορία και την τέχνη*, Πάτρα, 17-19 Νοεμβρίου 2006, επιμ. Ελένη Γ. Σαράντη - Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Πάτρα 2013, σ. 88).

21.4-5, *ἰδοῦ ἐγὼ και/ τὰ παιδιά, ἃ μοι ἔδωκεν ὁ θ(ε)ός* (Αν θεωρήσουμε ότι στη φράση αυτή υπάρχει υπαινιγμός στο ποίμνιο που του έχει ανατεθεί, αυτό σημαίνει ότι ο Αρσένιος εκφώνησε το λόγο αφότου χειροτονήθηκε επίσκοπος. Επειδή, δε, χειροτονήθηκε από τον πατριάρχη Θεοφύλακτο, ο οποίος ανέβηκε στην θρόνο του το 933 μΧ., το έτος αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως *terminus post quem* αναφορικά με την εκφώνηση του λόγου).

1.14-15, *Ἀνδρέας ὁ μέγας ἀπόστολος/ (...) ὁ πρῶτος/ εὐρών τὸν Χ(ριστὸ)ν*
 4.5-6, *τὰς/ γὰρ τῆς πίστεως ἀπαρχὰς Ἀνδρέας/ τῷ ἀδελφῷ προκατελάβετο Σίμωνι*
 7.20-22, *οὕτως Ἀνδρέας ἀκούσας παρὰ τοῦ Ἰωάννου ἠκολούθησε τῷ Ἰ(ησο)ῦ*
κ(αι) παρὰ τοῦ Ἀνδρέου ὁ Πέτρος.
 10.9-12, *ὁρᾶτε οἷαν ἀρχὴν ὁ θεῖος Ἀνδρέας/ προκατελάβετο, οἷον τὸν θεμέλιον/*
ἔπηξε, πῶς γέγονε τῶν λοιπῶν μαθητῶν πρὸς Χ(ριστὸ)ν ὁδηγός, πῶς καί/
πάντων τῶν εἰς Χ(ριστὸ)ν μελλόντων πι/στεύειν ἀρχηγός ἐχρημάτισεν.
 11.6-10, *Ἀνδρέας ὁ πρῶτος τῶν ἀποστόλων στύλος μεθ' ὧν/ βαστάζει τῆς σοφίας*
τὸν οἶ(col.II)κον. Ἀνδρέας, ὁ χρυσὸς ὄντως κρα/τῆρ κ(αι) ἀκένωτος, ὃν ἐπὶ χεῖρας
λαβοῦσα ἢ τοῦ θ(εο)ῦ σοφία ἐπότισε τὰ ἔθνη/ τὴν ἀληθῆ κ(αι) σ(ωτή)ριον
γνώσιν. ὁ λύχνος/ τῶν ἐν τῷ σκότει ψυχῶν.

Στα ανωτέρω χωρία τονίζονται εκείνες οι ιδιότητες του Ανδρέα που τον ξεχωρίζουν και τον διαφοροποιούν από τους υπολοίπους αποστόλους. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στο *πρωτόκλητον* του αποστόλου, γεγονός που, κατά τον Αρσένιο, του εξασφαλίζει την υπεροχή έναντι όλων των αποστόλων και ιδιαίτερος του Πέτρου. Ο Ανδρέας χαρακτηρίζεται, λοιπόν, μέγας απόστολος, πρώτος στύλος των αποστόλων και οδηγός, και τελικά αρχηγός όλων ὅσων πιστεύουν στο Θεό. Τονίζεται ρητά ότι ο Ανδρέας πρώτος ακολούθησε τον Ιησού ακούγοντας τη διδασκαλία του Ιωάννη του Βαπτιστή και, στη συνέχεια, ο Πέτρος ακούγοντας τον Ανδρέα. Επομένως, συνάγεται ότι ὅλοι οι ἀπόστολοι συμπεριλαμβανομένου και του Πέτρου, θα πρέπει να ἔχουν ιδιαίτερο σεβασμὸ πρὸς τον Ανδρέα.

Οφείλουμε, ωστόσο, να παρατηρήσουμε ὅτι ο Ιησὺς στην πίστη του Πέτρου, που την παρομοίασε με πέτρα, αποφάσισε να στηρίξει το οικοδόμημα της εκκλησίας και σ' αυτόν παρέδωσε συμβολικά τα κλειδιά της βασιλείας των ουρανῶν και ὄχι στον Ανδρέα, γεγονός που αποσιωπά, ὄχι ακούσια, ο Αρσένιος (*καὶ γὰρ δέ σοι λέγω ὅτι σὺ εἶ Πέτρος, καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν, καὶ πύλαι ᾧδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς. καὶ δώσω σοι τὰς κλεῖς τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν...*, Ματθ. Ιστ', 18-19). Τέλος, στην παράδοση της εκκλησίας κορυφαῖοι ἀπόστολοι θεωροῦνται ο Πέτρος και ο Παῦλος και ὄχι ο Ανδρέας, ο οποίος εἶναι απλῶς *πρωτόκλητος* και ἀδελφός του κορυφαίου Πέτρου (*Ὡς τῶν ἀποστόλων πρωτόκλητος καὶ τοῦ κ ο ρ υ φ α ἰ ο υ ἀυτάδελφος...*, απολυτίκιο αἰγίου Ανδρέα).

Ο συλλογισμός, λοιπόν, που προβάλλεται από τον Αρσένιο, καθώς φαίνεται, ακολουθεί και αναπαράγει σκέψεις του Φωτίου, όπως είδαμε. Αποκτά, δε, ιδιαίτερη βαρύτητα, αν τον δούμε ενταγμένο στο πλαίσιο της αντιπαλότητας και των διενέξεων των θρόνων της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης, που αναζωπυρώνονται επί Φωτίου για να καταλήξουν στο σχίσμα του 1054. Συγκεκριμένα, σαν απάντηση στη γνωστή θέση της πετρείου αποστολικότητας της εκκλησίας της Ρώμης η εκκλησία της Κωνσταντινούπολης αντιτάσσει την παράδοση που τη θέλει ιδρυμένη από τον απόστολο Ανδρέα. Ο πολύπλαγκτος απόστολος είτε πηγαίνοντας είτε επιστρέφοντας από τη Μαύρη Θάλασσα και τη Σκυθία υπάρχει η παράδοση ότι είχε σταματήσει στο Βυζάντιο. Σύμφωνα με μία άλλη εκδοχή δεν μπόρεσε τελικώς να εισέλθει στην πόλη γιατί ο κυβερνήτης της, που ονομαζόταν Ζεύξιππος, κατεδίωκε τους χριστιανούς και τους πετούσε στην θάλασσα. Ο Ανδρέας, λοιπόν, αναγκάστηκε να μείνει στη γειτονική Αργυρούπολη, το σημερινό Tophane, όπου προσηλύτισε δύο χιλιάδες κατοίκους και χειροτόνησε τον Στάχυ ως επίσκοπό της. Η ίδια ιστορία, τροποποιημένη, μοιραία ετεροχρονισμένη και συνεπώς αίολη, θέλει τον Ανδρέα τελικώς να μπαίνει στο Βυζάντιο και να κτίζει, μάλιστα, παρεκκλήσιο αφιερωμένο στην Παναγία κοντά στην ακρόπολη σε μία περιοχή που αργότερα ονομάστηκε «τα Αρμασίου» (C. Mango, *ό. π.*, σ. 23-24 και Ελένη Γ. Σαράντη, *ό. π.*, σ. 34).

Επίσης, όπως τονίσαμε, η αποστολικότητα του θρόνου της Κωνσταντινουπόλεως είχε στηριχθεί αρχικά στον άγιο Ιωάννη το Θεολόγο, καθώς, ως πρωτεύουσα της επαρχίας της Ασίας, διαδέχθηκε την Έφεσο κληρονομώντας τα εκκλησιαστικά της δικαιώματα ως ιδρυθείσα από τον Ιωάννη (K. Schatz, *ό. π.*, σ. 82-83 και Κ. Γ. Πιτσάκης, *ό. π.*, σ. 76).

Ο Αρσένιος, λοιπόν, επιχειρηματολογεί υπέρ του Ανδρέα τονίζοντας έτσι τα προνόμια και δικαιώματα (τα «πρεσβεία» καλύτερα) του θρόνου της Κωνσταντινούπολης και εμμέσως του ίδιου του Πατριάρχη που τον χειροτόνησε επίσκοπο, του Θεοφύλακτου. Μάλιστα, την ίδια εποχή κυκλοφορούσε στη Δύση η παράδοση ότι ο θρόνος της Κωνσταντινούπολης υπαγόταν στην Ρώμη και ότι σε ένδειξη της υποταγής αυτής ο πατριάρχης δεχόταν από τον πάπα το ωμοφόριο (*pallium*) μέχρι τις αρχές του 10^{ου} αι. Η παράδοση αυτή, άλλωστε, ήταν εξαιρετικά χρήσιμη για τις παπικές διεκδικήσεις και αξιώσεις στην νότια Ιταλία, οι οποίες αυτόν τον καιρό αναζωπυρώνονται [Βλασίου Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 1995, τ. Β', σ. 160, βλ. σχετ. και Theodora Antonopoulou, «A survey of tenth-century homiletic literature», *Parekbolai*, 1 (2011), σ. 16-18].

Όταν, λοιπόν, ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο ο Θεοφύλακτος (933), γιος του αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄ του Λεκαπηνού, καθώς ο προκάτοχός του όσιος Τρύφων είχε οδηγηθεί δολίως σε παραίτηση, ενημέρωσε με επιστολές για την εκλογή του τους πατριάρχες της Ανατολής και τον πάπα της Ρώμης. Αυτό το κανονικό έθος αγνοώντας και παρερμηνεύοντας αργότερα ο γνωστός επίσκοπος Κρεμόνας Λιουτπράνδος, υποστήριξε ότι ο βυζαντινός αυτοκράτορας απέσπασε από τη Ρώμη την ανεξαρτησία του θρόνου της Κωνσταντινούπολης με την παπική αναγνώριση στο Θεοφύλακτο να φέρει ωμοφόριο χωρίς την άδεια των παπών: «Γνωρίζουμε ή μάλλον διαπιστώνουμε ότι ο επίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως δεν φορά ωμοφόριο χωρίς την άδεια του δικού μας αγίου πατέρα. Επειδή, όμως, ο ασεβέστατος Αλβέρικος (...) σφετερίστηκε την πόλη της Ρώμης και κρατούσε τον αποστολικό κύριο σχεδόν σαν δούλο του έγκλειστο στο παλάτι, ο αυτοκράτορας Ρωμανός χειροτόνησε πατριάρχη τον ευνούχο γιο του Θεοφύλακτο. Κι επειδή δεν αγνοούσε την πλεονεξία του Αλβερίκου, του έστειλε πολλά δώρα και τον έπεισε να στείλει στο όνομα του πάπα επιστολές στον πατριάρχη Θεοφύλακτο με την εξής άδεια: και ο ίδιος και οι διάδοχοί του να φορούν ωμοφόριο χωρίς τη συναίνεση του πάπα. Χάρη σε αυτή τη χυδαία συναλλαγή εδραιώθηκε η καταδικαστέα συνήθεια όχι μόνον οι πατριάρχες παρά και οι επίσκοποι όλης της Ελλάδας να φορούν ωμοφόριο» (Βλασίου Φειδά, ό. π., σ. 160 και Λιουτπράνδος της Κρεμόνας, *Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη του Νικηφόρου Φωκά*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1998, σ. 65-66).

Εγκώμιον εἰς τὸν Ἅγιον Θερίνο τὸν Μάρτυρα

Το εγκώμιο αυτό βρίσκεται στον υπ' αριθμόν 189 κώδικα της Ιεράς Μονῆς Κουτλουμουσίου του Αγίου Όρους. Ο κώδικας είναι χαρτώος σχήματος ογδού. Σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Λάμπρο, ο οποίος προέβη στην πρώτη έκδοση του λόγου, ο εν λόγω κώδικας, που περιλαμβάνει 120 φύλλα, αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτο, που περιλαμβάνει τα φύλλα 1 – 106, γράφτηκε κατά τον 15^ο αιώνα, ενώ το υπόλοιπο ανάγεται στον 14^ο αιώνα.¹ Περιέχονται, δε, στον κώδικα διάφοροι εγκωμιαστικοί λόγοι του αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου (*εἰς τοὺς Μακκαβαίους, εἰς τὸν ἅγιον ἱερομάρτυρα Μαρκιανό, εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης κλπ*), μία διήγησις θαυμάτων μερικῆ τοῦ παμμεγίστου ἀρχαγγέλου Μιχαήλ ενός Παντολέοντος, διακόνου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, καθώς και ἓνα *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Θερίνου ἐν πόλει Βοτρωτῶ μαρτυρίσαντος*.² Το γεγονός αυτό, να ἔχουμε ἓνα λόγο του Ἀρσενίου Κερκύρας δίπλα σε ἄλλους του Γρηγορίου του Θεολόγου δείχνει και την αναγνωρισιμότητα του πρώτου ἀπὸ το κοινό. Ἡ γραφόμενη επιφάνεια του κώδικα αντιστοιχεί σε μία στήλη, της οποίας οἱ στίχοι εἶναι εικοσιπέντε. Στο ἐξῆς μεταγράφουμε το κείμενο του εγκωμίου ἀπὸ τον κώδικα που το παραδίδει, σημειώνοντας σε ὑπόμνημα τις ἀντίστοιχες διαφοροποιήσεις ἀπὸ την προαναφερθεῖσα έκδοση.

¹ Σ. Λάμπρος, *Κερκυραϊκά Ἀνέκδοτα ἐκ χειρογράφων Αγίου Όρους, Κανταβριγίας καὶ Κερκύρας*, Ἀθήνα 1882, σ. 9-22 καὶ του ἰδίου, «Κερκυραϊκά Ἀνέκδοτα», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 16(1922), σ. 231-232.

² Σ. Λάμπρος, ὁ. π., σ. 6-7 καὶ S. P. Lambros, *Catalogue of the greek manuscripts on Mount Athos*, Cambridge 1895, v. I, p. 294-295.

Σῶσον Ἰησοῦ ταῖς πρ(εσ)βείαις Θερίνου.

Ἀρσενίου ἀρχ(ι)επισκόπου Κερκύ/ρας ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον/
Θερίνον τὸν μάρτυρα./ ἐμέλλομεν, ὦ φίλοι καὶ τὸν ὑμέτερο/ν
ἀναδέξασθαι πόλεμον. ἐμέλλομεν/ καὶ τὴν ὑμετέραν ὑπενεγκεῖν
τυραν/νίδα. προκείμεθα γὰρ καθ' ἐκάστην/ πανήγυριν εὐχειρώτοι 5
καὶ ὑπόχρεοι καὶ οὐκ ἔστι τις ὁ συγγινώσκων ἡμῶν/ οὔτε τῆς
ἀσθενείας οὔτε τῆς ἀπειρίας,/ ἀλλὰ τοῦτό ἐστιν ἐκάστῳ σπουδῆ, τὸ
ἀεὶ νι/κᾶν ἡμᾶς καὶ ὑπὸ χεῖρα ἔχειν καὶ πρὸς τὸ ἰε/ρὸν τοῦτο στάδιον,
ὄτε βούλεται, τῶν λόγων/ ἄγειν. οὐκοῦν ἐπειδὴ τῇ ἐπαινετῇ ὑμῶν/
ἐνστάσει καὶ νῦν νενικήμεθα, ποιήσωμεν/ καὶ ἡμεῖς προθυμότατα τὴν 10
ἐπίδωσιν/ κ(αὶ) εἴθε γένοιτο τὸ ὄφελος ἄξιον καὶ τῆς/ φιλονεικίας
ὑμῖν καὶ ἐμοὶ τῆς ἐπιδό/σεως ἴσον. φθεγξόμεθα γὰρ τι πρὸς ὑμᾶς,/ ὃ
καὶ τῷ μάρτυρι φίλον καὶ ὑμῖν εἰς/ ψυχὴν ἀνακομίζον τὸ κέρδος.
ἀγαθὸν πανήγυρις, ἀδελφοί, ὅταν ἦ ἐν φόβῳ θε(εο)ῦ || 107v καὶ πρὸς
θε(ε)ὸν φέρει καὶ τῶν ἀτόπων ἀπανιστᾶ./ ἀγαθὸν πανήγυρις, ὅταν 15
ἐμπορίαν ἔχη/ τὴν ἐλεημοσύνην καὶ τὴν φιλαδελφίαν/ δι' ἀγάπης
ἐμπολιτενομένην. ἀγαθὸν/ σχολή, ὅταν λόγῳ θε(εο)ῦ ἀνοίγωμεν
στόμα/ καὶ τὰς ὑψώσεις αὐτοῦ φέρομεν ἐν τῷ λά/ρυγγι καὶ
μελετῶμεν ἐν τῷ νόμῳ αὐτοῦ/ ἡμέρας καὶ νυκτός. ἀγαθὸν σχολή, ἐν
ἧ'/ προσευχῇ ἀπερίσπαστος καὶ ὕμνοι πνε(υματι)/κοὶ καὶ θείων 20
λογίων ἀκρόασις καὶ βου/λεύματα εἰς σ(ωτη)ρίαν συντείνοντα. ἐν ἧ/
σωφρονίζεται γέλως καὶ θυμὸς χαλινοῦ/ται καὶ ὀφθαλμὸς
παιδαγωγεῖται πρ(ε)πόντως καὶ νοῦς ἀπλανῆς τηρεῖται κ(αὶ)/ πρὸς
θε(ε)ὸν αἴρεται. πονηρὰ σχολή, ἐν ἧ κατεσθίωμεν ἀλλήλους ταῖς
συκο/φαντίαις καὶ κραιπάλης ἀφορμὴν/ κ(αὶ) ἀσμάτων πορνικῶν καὶ 25

παιγνίων/ αἰσχυρῶν τὰς μαρτυρικὰς πανηγύρεις/ ποιούμεν. πονηρὰ
 σχολή, ἐν ἣ εἰς ἄλλο/ τι οὐδέν εὐκαιροῦμεν ἢ λέγειν τι καὶ ἀκούειν
 καινότερον. Σχολάσατε γὰρ καὶ γνῶτε,/ φησὶν ὁ θεῖος ψαλμὸς, ὅτι
 ἐγὼ εἰμὶ ὁ θεός./ καὶ πῶς δυνάμεθα χωρῆσαι γνῶσιν θεοῦ/
 μεριμνῶντες ἀεὶ τὰ τοῦ κόσμου καὶ τοῖς ||108r περισπασμοῖς τῆς 5
 σαρκὸς ἐμβραδύνοντες;/ πῶς δυνατὸν εἰς ψυχὴν στενωχωρουμένην/
 ὑπὸ πονηρῶν διαλογισμῶν τὴν περὶ θεοῦ/ ἔννοιαν εἰσελθεῖν; τὴν οὖν
 τοιαύτην σχολήν οὐ δεῖ καλεῖν σχολήν ἀλλὰ πονηρίας/ διδάσκαλον.
 τί γὰρ τὰ ξύλα καὶ ὁ χόρ/τος καὶ ἡ καλάμη πρὸς τὸ χρυσόν; τί δὲ
 χορὸς μεθύντων καὶ σχολὴν ἀγόντων εἰς/ τὸ κακοποιεῖν πρὸς 10
 παλαίσματα κ(αὶ)/ ἀγῶνας μαρτύρων; μὴ τὰ τῶν ἀκολά/στων, ᾧ
 φιλομάρτυρες, ἀλλὰ τὰ τῶν σω/φρονοῦντων, μηδὲ τὰ τῶν θεάτρων,
 ἀ/λλὰ τὰ τῶν ἐκκλησιῶν, μηδὲ τὰ τῶν φιλο/λοιδороῦντων, ἀλλὰ τὰ
 τῶν φιλολογούντων/ διώκειν ἐθίσωμεν ἑαυτοὺς καὶ καταν/τήσωμεν
 θεὸν συνεργὸν ἔχοντες εἰς ἀρετῶν/ τελειότητα. ταῦτα γὰρ 15
 διώκοντες ὡς/ συναγωνιστὰι τῶν μαρτύρων τοῖς τῆς δι/καισύνης
 στεφάνοις δοξασθησόμεθα./ ἐπεὶ οὖν κατηρτίσαμεν ὑμᾶς τοῖς
 βραχυ/τάτοις ῥήμασι τούτοις καὶ προοιμίοις/ τοῦ λόγου καὶ πρὸς τὴν
 πανήγυριν ἠὔτρε/πίσαμεν, φέρε δὴ καὶ τὰ τοῦ μάρτυρος ἀ/γωνίσματα
 ταῖς φιλοθέοις ὑμῶν ἐνη/χῆσωμεν ἀκοαῖς, εἰ καὶ τῆς ἀξίας ἦττον 20
 {ἦττον} ||108v ἀλλ' οὖν τῆς προθυμίας ἐλλεῖπον οὐδέν./ τὸν μέγαν
 τοῦτον τῆς ἀληθείας ἀθλοφόρον/ καὶ μάρτυρα τὸν συγκροτήσαντα
 τὸν/ ἱερὸν τοῦτον σύλλογον καὶ πάντας θε/ατάς τῶν ἑαυτοῦ ἀγῶνων
 παραστησάμε/νον πῶς ἂν ἀξίως θαυμάσωμεν ἢ/ πόθεν αὐτῶ τοὺς
 τῶν ἐπαίνων στεφάνου/ ὡς οἶόν τε πλέξωμεν; ἄρα κατὰ τοὺς/ 25
 νόμους τῶν ἔξωθεν ἐγκωμίων ἐκ γένου/ς, ὃ διαιρεῖται εἰς π(ατ)ρίδα,
 προγόνων τε καὶ/ π(ατέ)ρων; ἄρα πάλιν ἐκ κάλους ἢ ῥώμης/ ἢ τάχους
 9 τὸ ed τὸν, 10 κακοποιεῖν ed καινοποιεῖν, 20 {ἦττον} in margine, 27 leg. προγόνους τε καὶ/
 π(ατέ)ρας, leg. κάλλους

σώματος; ἄρα ἐξ ἀνατροφῆς/ ἢ πράξεως ἢ συγκρίσεως; οὐ μὲν οὖν./ ᾧ
 γὰρ ταῦτα πάντα καταπεφρόνηται./ πῶς δυνατόν τι τούτων αὐτῶ
 ἀφορμὴν/ παρέξειν εἰς εὐφημίαν; αὐτὸς οὖν ἑαυ/τῶ ἐκ τῶν οἰκείων
 ἀγώνων πλέκει τὸν/ στέφανον ἀμιγῆ τῶν ἕξωθεν ὠραῖσ/μάτων
 τοῦτον τηρῶν καὶ ἡμῖν αὐτὸ/ τοῦτο ποιεῖν προτρέπεται, ἐκ τῶν 5
 οἰ/κείων πόνων τῆς ἀρετῆς τηρεῖν ἑαυτοῦς/ κ(αὶ) μὴ τοῖς ἕξωθεν
 κόσμοις ἐγκαλωπίζε/σθαι, ὃ καὶ ζῶσιν ἡμῖν κτήμα τίμιον/ κ(αὶ)
 ἀπελθοῦσι μέγιστον ἐγκωμίων κεφάλαι/ον. καὶ εἰκότως. ποία γὰρ ἐκ
 τούτ||109r του ἡμῖν σεμνότης προσγίνεται, εἰ ἢ πόλις ἡμῶν τείχεσι
 μακροῖς περιείληπται ἐκ λίθου τετραπέδου καὶ θαυμαστοῦ κ(αὶ)/ εἰς 10
 τρίχα συνηρμοσμένου; εἰ ναῶν μεγέθει/ καὶ κάλλει κεκοσμημένων
 λαμπρύνεται/ ἀλλὰ καὶ παντοίοις δένδροις φυτῶν ὡς πα/ράδεισος
 ὠραῖζεται ἐκάστῳ καιρῶ τὸν πρό/σφορον καρπὸν ἀπονέμουσιν; τὸ δὲ
 μεῖ/ζον, πηγαὶ πολλαὶ αὐτῇ καὶ ἀείρρυτοι δι/ηδεστάτων ναμάτων καὶ
 μάλα ψυχρῶν/ τοῖς ἀντλεῖν ἐθέλουσιν ἐμπιπλάσαι./ τί τούτων ἡμᾶς, 15
 εἰ μὴ ἀρετὴ ἡμῶν τὸν βίον,/ κοσμεῖ, βελτίους ποιῆσαι δύναται; εἰ που/
 καὶ τὰ περὶ γείτονα πόλιν διηγούμενοι/ τὴν ὑμετέραν, λέγω ὡς
 πολλῆς ἐστὶν εὐ/παθείας ἀνάμεστος. ἰχθύες γὰρ ἐν αὐ/τῇ ὅτι
 μάλιστα πλεῖστοι καὶ ὀστρέων/ γένη πολλὰ τοῖς τε κτήνεσιν ὁ νομὸς/
 ἀμύθητος κ(αὶ) αὐτοφυῆ τὰ κηπεύματα./ οὐδὲν ἕτερον ποιήσωμεν ἢ 20
 ἑαυτοῦς ἀπα/τήσωμεν, ὡς διὰ τῶν τῆς γαστρὸς ἐμφορη/μάτων τοῖς
 ἀνδράσιν ἐκπληροῦντες τ(ὸ)ν/ ἔπαινον. γινῶμεν οὖν ὡς οὐδὲν τούτων/
 ἡμᾶς βελτίους ποιῆσαι δύναται ἢ ἀρετῇ/ μόνη, ἢ καὶ ζῶσι συνηῖν κ(αὶ)
 τελευτήσασι ||109v παραμένει. εἰκότως καὶ τὸν μάρτυ/ρα ταῦτα
 πρὸς ἡμᾶς εἰπεῖν σήμερον: «ἄνδρες, οἱ τῶν ἐμῶν ἀγώνων ἐκ πίστεως/ 25
 θεαταί, πόθεν ἐγὼ τοιαύτην ἐκτησάμην/ τὴν δόξαν, ὡς οὐ μόνον τὰς
 ἐτησίους ταύ/τας εὐφημίας δέχεσθαι καὶ τιμὰς ἀλλὰ/ γε καὶ τῶν
 1-2 ᾧ γὰρ ταῦτα πάντα καταπεφρόνηται *manca* ed, 7 leg. ἐγκαλωπίζε/σθαι, 14
 διειδεστάτων ed, 16 Ἦπου ed, 20 leg. ποιήσομεν, 21 leg. ἀπα/τήσομεν ed

καθ' ἐκάστην ἀφικνουμένων τὸ σέβας; οἱ μὲν γὰρ τῷ τάφῳ
προσπίπτον/τες καὶ ταῖς πλαξὶ τὸ μέτωπον προσαρά/σσοντες ὡς
εὐλογίαν κ(αὶ) ἀγιασμὸν τὴν ἐ/παφήν εἶναι πιστεύουσιν. ἕτεροι
θερμοτέ/ρω τῷ πόθῳ προσκαλινδούμενοι ὡς πό/νων ἀπαλλαγὴν
τοῦτο λογίζονται καὶ μέν/τοι καὶ λαμβάνουσι κατὰ τὸ μέτρον τῆς/ 5
πίστεως. ἄλλοι καὶ τὸν ἐπικείμενον/ χοῦν τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς
ἀναπαύσεως ὡς/ δῶρον κομίζονται καὶ γίνεται αὐτοῖς δι/ὰ τὴν
ἐκπεμπομένην ἐξ αὐτοῦ χάριν χρυ/σοῦ τιμιώτερος. πόθεν οὖν ταῦτα
ἀπο/λαμβάνετε, οἱ τῆς χριστιανῶν πίστεως ὑ/πηρέται καὶ
φιλομάρτυρες; οὐκ ἐκ προ/γόνων ἄνωθεν εὐπατρίδων, οὐδ' ἐκ 10
π(ατέ)ρων/ περιφανείας καὶ πολιτικῆς τινος δυνα/στείας αἱ τιμαὶ
αὐταὶ μοι καὶ δωρεαὶ. πέ/νης γὰρ ἤμην τῷ ὄντι, κἂν ἐν ἀνταρκείᾳ
| | 110r πάλαι διετέλουν τοῦ βίου, εἰ καὶ τὰ νῦν εἰ/μι πλούσιος καὶ τῶν
ἐνδόξων περιφανέστερος./ ἀλλ' οὐδὲ πόλις ἀνδρῶν εὐφορος καὶ
βοσκημά/των παντοδαπῶν ἀντάρκης τροφός, στοῶν/ κάλλεσι καὶ 15
μαρμάρων πολυτελείας, λοε/τρῶν τε χαριεστάτων λαμπρότησι
καλλυνο/μένη καὶ ἐρκίοις ἐρυμνοτάτοις ἠσφαλισ/μένη, ἃ οὐδὲ τοὺς
ἐγείραντας ὄνησε, τῆσδε/ με τῆς δόξης ἐγένετο πρόξενος. ἐξ αὐτῆς
γὰρ/ ἤμην τῆς μικρᾶς, ἣν ζῶν παρώκησα καὶ/ θανῶν τάφον
ἐκτησάμην. ἀλλὰ πίστις δι' ἔρ/γων βεβαιουμένη καὶ ἡ πρὸς τὸ παθεῖν 20
δι/ὰ τὸν ἔκουσίως παθόντα Χ(ριστὸ)ν ἐπίδοσις. τ/αῦτὰ μοι γέγονεν
ὁδὸς σύντομος πρὸς τὴν/ ἄνω Σιών, τὴν τοῦ θεοῦ μητρόπολιν.
ταῦτὰ/ μοι θύρα καὶ εἴσοδος τῆς βασιλείας τῶν/ οὐ(ραν)ῶν
ἐχρημάτισε. μηδεὶς οὖν ἐαντὸν ἀ/πατάτω περιφανείας γένους καὶ
πλούτῳ/ ῥέοντι καὶ ταῖς ἄλλαις εὐημερίαις ἐνα(ν)βρυνόμενο(ς). 25
ταῦτα γὰρ πάντα παρέρχεται κ(αὶ)/ μετ' ὀλίγον ἄλλοις γενήσεται,
τυχὸν καὶ οἷς/ οὐκ ἐλπίζομεν. ἐκ τῶν οἰκείων πόνων συ/γκομιεῖται

12 αὐταὶ ed, 18 leg. ὤνησε ed, με ed μοι,

τοὺς καρποὺς ἕκαστος, τοσοῦτον θερίσας, ὅσον καὶ ἔσπειρεν, καὶ
 τοσοῦτ(ο)ν/ ἀποληψόμενος, ὅσον καὶ ἐδάνεισεν, ὅτι πόνοι, ||110v φησὶ,
 γεννώσι δόξαν καὶ ἀγῶνες νόμιμοι/ προξενούσι στεφάνους. ἀλλ'
 ἐπαινετέον ὅθεν/ ἐξήλθομεν τὰ ἐξαίρετα τοῦ μάρτυρος
 σα/φηνίζοντες δι' ὧν ἑαυτῶ τοὺς στεφάνους ἐπλέξατο. οὗτος τοίνυν ὁ 5
 τῆς εὐσεβεί(ας)/ γενναῖος ἀγωνιστῆς, ὁ εὐγενῆς διὰ τὴν τῆς/ εἰκόνας
 συντήρησιν καὶ πρὸς τὸ ἀρχέτυπον/ ἐξομοίωσιν καὶ τῶν ἀφ' ἡλίου
 ἀνατολῶν/ εὐγενέστερος καὶ ὧν καὶ καλούμενος, θείω/ ζήλω
 πυρποληθεὶς τὴν διάνοιαν καὶ τοῖς/ τῆς πίστεως ὅπλοις καὶ τῆς
 ἐλπίδος θωρα/κισθεὶς παρατάττεται τῷ πολεμίῳ. ὁ δὲ/ πόλεμος οὐκ 10
 ἐξ ἐφόδου βαρβαρικῆς συγ/κροτούμενος ἦν ἀλλ' ἐξ ἐπινοίας
 σατα/νικῆς καὶ θεομάχων βουλευμάτων καὶ προσταγμάτων. ἐμαίνετο
 γὰρ κατὰ τῶν/ εὐσεβῶν Δέκιος καὶ πᾶς χριστιανὸς ἠλαύ/νετο καὶ
 συναλαμβάνετο καὶ πρὸς θάνα/τον ἤγετο καὶ τὰ πονηρὰ δικαστήρια
 κα/τὰ πόλιν καὶ οἱ κριταὶ τῆς ἀδικίας πρὸς/ τὰ τοιαῦτα ὀξεῖς. τὸ πῦρ 15
 ἔτοιμον, τὰ ξί/φη ἠκονι<σ>μένα, αἱ ῥάβδοι πρὸ τοῦ βήματος,/
 πεπηγμένον τὸ ξύλον. ἐνθεν ἢ σιδηρᾶ/ κλίνη, ἐκεῖθεν ὁ ἀλυσιδωτὸς
 χιτωνίσκος./ κ(αὶ) οἱ μὲν τὸ πῦρ ἀνῆπτον, οἱ δὲ τοὺς
 ὀβε||111rλίσκους ἐκόμιζον. ἕτεροι τὸν τροχὸν κατεσκε/ύαζον καὶ
 ἄλλοι τὰς μᾶστιγας ἔφερον καὶ/ πάντα καταπλήξεως καὶ φόβου 20
 μεστὰ οὐ/ μόνον τότε τοῖς ὀρώσι καὶ πάσχουσιν ἀλλὰ/ καὶ νῦν τοῖς
 ἀκούουσι. πρὸ τῆς πείρας ὁ/ κίνδυνος, πρὸ τῆς ζάλης τὸ ναυάγιον,
 πρὸ/ τῆς τομῆς τοῦ ξίφους ὁ τῆς ψυχῆς θάνατος./ ἢ ποικίλη τῶν
 βασανιστηρίων ὀργάνων/ κατασκευὴ χαλεπότερον ἐνεποίει πρὸ/ τῆς
 πείρας τοῦ πάθους τοῖς ἀνάνδροις τὸν/ φόβον. ἀλλ' ὁ στερρὸς οὗτος 25
 ἀδάμας καὶ ῥωμα/λέος τὸ φρόνημα μηδὲν ὑποπτήξας τῶν/ ὀρωμένων
 προθύμως ἔφη πρὸς τὸν δικά/ζοντα. καὶ τί φησι πρὸς αὐτὸν; εὐρέθην

τοῖς/ ἐμὲ μὴ ζητοῦσι, ἐμφανῆς ἐγενόμην τοῖς ἐμὲ μὴ/ ἐπερωτῶσιν. μὴ
 οὖν οἴου με ἄλλως, ὧ ἄρχον,/ ἐνταῦθα παρεῖναι ἢ ἵνα κρείττον'
 ἔμαντὸν τ(οῦ)/ σοῦ φρονήματος παραστήσω καὶ ἐλέγξω παρρησία
 τὴν σὴν ἀθεότητα, δείξω σου τὰ σε/βάσματα εἰδῶλα ὄντα κωφά,
 τέχνης ἔργα/ καὶ χειρῶν πλάσματα καὶ δαιμονίων ἀ/καθάρτων 5
 κατοικητήρια, τῶν ἀπατώντων/ τοὺς θεομάχους, οἷς μένει τὸ πῦρ τὸ
 ἄσβεστ(ον)/ σὺν πᾶσι τοῖς πειθομένοις αὐτοῖς. ὡς οὖν/ εἶδε τὴν
 παρρησίαν καὶ τὸ εὐτολμον ὁ ἀγ(ός) ||111v τοῦ ἀνδρός, ἐνεγκῶν ὡς
 πανοῦργ(ος) μικρὸν/ καὶ τὸν ἔλεγχον, ὡς ἂν μὴ πρὸς ὀργὴν
 ὀξύρ/ροπος τοῖς παροῦσι φανῆ, ἀπείρως, ἔφη,/ τῶν δικαστηρίων 10
 ἔχεις, ὧ ἄν(θρωπ)ε, καὶ τῶν βασι/νων. διὰ τοῦτο πρὸς ἀθυροστομίαν
 ἐχώρη/σας καὶ τὰ θεῖα ἐνύβρισας καὶ τὸ ὑψηλὸν τ(οῦ)/ δικαστηρίου
 κατεφρόνησας. ἀλλ', ὅταν ἀμφο/τέρων τὴν πείραν λάβης, τότε καὶ τὸν
 ὄγκον/ τῆς μανίας σου κατευνάσης καὶ λογισμῶ/ σώφρονι ποιήσεις
 τὰς ἀνθυποφοράς. ἀ/λλὰ πρὸ τῆς πείρας πειθήνιος τῶν βασι/λεικῶν 15
 γενοῦ προσταγμάτων, πρόσελθε τῶ/ Διὶ καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς καὶ
 τὰς νενομισ/μένας θυσίας τούτοις ἀναντιρρήτως προσά/γαγε, ἵνα καὶ
 τοῖς λοιποῖς ὁδὸς φανεῖς πρὸς/ τοῦτο καὶ θύρα καὶ τὰς παρὰ
 βασιλέως καὶ/ ἡμῶν ἀπολήψη τιμᾶς. πολὺς γὰρ ὁ ἀγῶν/ τῶ βασιλεῖ
 καὶ ἡμῖν τὸ παραστήσασθαι πάν/τα ἄν(θρωπ)ον τοῖς θεοῖς ἐν 20
 φρόνημα καὶ μίαν πρὸ/ αὐτοὺς γνώμην ἔχοντας. εἰ δὲ μικρὸν
 ἀνα/νεύσειας, ἴσθι ὅτι πρὸς τῇ ἀπειθείᾳ καὶ/ τῶν τετολμημένων
 εἰσπραχθήσῃ τὰς δί/κας. ὁ μὲν δὴ ταῦτα εἰπὼν ἐσιώπα. ὁ/ <δ>ὲ
 μάρτυς, ἦν τε εἰπεῖν οὐκ ἀδύνατος πρὸς/ τὰς ἀποκρίσεις, θεοὺς μὲν,
 ἔφη, πολλοὺς ἐγὼ ||112r οὔτε ἔγνω, οὔτε δὲ γνώσομαι. πῶς γὰρ 25
 θεοὶ οἱ/ παντὸς ἀγαθοῦ ἔρημοι καὶ πάσης κακίας/ δημιουργοί; ἀπα-

1 μὴ secunda manus supra lineam, 14 leg. κατευνάσεις, 15 leg. βασιλικῶν, 18 lege φανῆς, 21
 lege πρὸς ed, ἔχοντα ed,

τεώνων δὲ δαιμόνων καὶ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ὑπ' ἐκείνων
 ἐνεργουμένων εἰκόνας στήσαντες σέβασθε καὶ τιμᾶ/τε. ἀλλ' ἐμοὶ
 θεὸς ὁ πάντα ἐξ οὐκ ὄντων θείω/ λόγῳ παραγαγὼν εἰς τὸ εἶναι
 συνεργία τοῦ/ ἁγίου πνεύματος. τιμῶ τὸν λόγον ὃν ὁ θεὸς καὶ
 πα(ατ)ήρ/ ἀρεύστως καὶ ἀπαθῶς πρὸ τῶν αἰώνων ἐγέννη/σεν ἐπὶ 5
 σ(ωτη)ρία τοῦ γένους τῶν ἀν(θρώπ)ων καὶ εἰς τὸν/ κόσμον
 ἀπέστειλεν ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν./ ὅς σκηνώσας ἐν παρθένῳ ἁγία
 προκαθαρ/θείση τῷ θείῳ πνεύματι προῆλθεν ἐξ αὐτῆς ἄν(θρωπος
 τέλειος μὴ ἐκστάς τῆς θεότητος./ αὐτὴν τὴν κυήσασαν παρθένον ὡς
 πρὸ τοῦ/ τόκου καταλιπὼν καὶ τοσοῦτον ἑαυτὸν ἐ/ταπεινώσεν ἵνα 10
 λάθῃ τὸν πάλαι τὸν ἀν(θρώπ)ον/ ἀπατήσαντα ἀποστάτην δαίμονα,
 ὥστε καὶ/ στ(αυ)ρὸν ὑπομεῖναι ἐκουσίως καὶ θάνατον./ κ(αὶ) ἔλαθε
 καὶ ἐδελέασεν αὐτὸν τῆς σαρκὸς τῷ/ προσλήμματι. καὶ τούτῳ ὡς
 βροτῷ προσβαλλόντα συνήθως ὡς θεὸς) ἐχειρώσατο/ καὶ
 κατέβαλεν ὀλέσας αὐτοῦ πᾶσαν τὴν/ δύναμιν τῷ τιμίῳ αὐτοῦ καὶ 15
 σ(ωτη)ρίῳ πάθει./ διὰ δὲ τῆς ἐκ νεκρῶν αὐτοῦ ζωοποιῶ
 ἀναστά||112|σεως ἀνεκαίνισε πᾶσαν τὴν ἀνθρωπότητα
 δω/ρησάμε(ν)ο(ς) τοῖς εἰς αὐτὸν πιστεύουσιν τὴν κατ' ἐκείνου νίκη.ν.
 διὰ τοῦτο τὴν δεισιδαίμονα ταύτην/ πλάνην τῆς εἰδωλομανίας ὡς
 ἐκείνου καθ' ἡμῶν εὖρημα φεύγωμεν καὶ τὰς μυσσὰς ὑ/μῶν 20
 σπονδὰς καὶ θυσίας ἐκείνῳ προσαναφερομένας ἀποστρεφόμενοι
 θυσίαν ζῶ/σαν, ἁγίαν, εὐάρεστον, τὴν λογικὴν ἡμῶν ἐν/τευξιν καὶ
 λατρείαν κ(υρί)ῳ τῷ θεῷ ἡμῶν καὶ σω/τήρι προσαναφέρωμεν.
 ἐάσας, ἔφησεν/ ὁ δικάζων, τὸ ἐν τρισὶ καὶ μόνοις θεοῖς συγ/κλείεσθαι,
 καινῶς ἀναπλαττομένοις ὑπό/ σοῦ καὶ συντιθεμένοις, τῇ ἀφθονία 25
 πρόσελ/θε τῶν θεῶν, ὑφ' ὧν τὸ πᾶν συνέχεται καὶ κρα/τεῖται καὶ
 περισώζεται, ἐπεὶ τὴν πείραν/ τῶν προκειμένων κολαστηρίων ὀργά-

5 leg. ἀρεύστως ed, 14 leg. προσβαλλόντα ed, 20 leg. εὖρημα, 27 τὴν προκειμένην ed

των σὺ/ μόνος ὡς ἀπειθῆς ἀναδέξῃ. τίς γὰρ οὐκ οἶδε/ τὴν καθ' ἡμᾶς
θρησκείαν καὶ χρόνῳ βεβαιουμένην καὶ νόμῳ καὶ ποιητῶν
μαρτυρίαις συνισταμένην; Ὅμηρος αὐτὸς, ἢ τῶν ποιητῶν
κορυφαιωτάτη ἀκρότης, δι' ὅλης αὐτοῦ/ τῆς ποιήσεως καὶ
προπολεμοῦντας εἰσάγει τοὺς θεοὺς καὶ συμμαχοῦντας καὶ 5
συνευωχουμένους καὶ συνδιέποντας καὶ κοινῇ/ περὶ τῶν πρακτέων
βουλευομένοις ||113r καὶ τοῦ παντὸς πρόνοιαν ποιουμένους.
ἔρρε/σθαι οὖν φράσας τὴν ἀπίθανον ταύτην λέσχην καὶ τὴν
πολυρρήμονα γλώτταν σιωπῇ/ χαλινώσας, ὃ προσετάχθης, τοῦτο
ποίησον/ τάχιον. ὁρᾶς πῶς ἀνέχομαί σου τῆς κενολογίας; ἔτι γὰρ σου 10
φείδομαι καὶ τῆς ἀνοίας/ οἰκτείρω. διὸ καὶ ἐπιεικῶς σοὶ πως
διαλέγομαι, παιδαγωγοῦ τρόπον παιδεύειν σε πρὸς/ τὸ συμφέρον
ἐκβιαζόμενος). μὴ προστίθῃ, φησὶν, τοῖς λόγοις, ὃ μάρτυς, τὰς
ἀπειλάς./ τοῦτο γὰρ ποιῶν, ᾧ δικαστὰ, εἰς μακρὸν σοὶ/ παρεκτείνεται
τὸ ἀνήνυτον. ἀλλὰ μάλλον,/ εἰ βούλει, τοῖς ἔργοις δεῖξον τὴν 15
γενναιότη/τα. τότε γὰρ γνώση σαφέστερον τὴν σὴν ἦπταν/ κ(αὶ) τὴν
ἐμὴν πρὸς τὰ δεινὰ καρτερίαν, ὁπό/ταν τοὺς λόγους ἔασας πρὸς τὰ
ἔργα χωρήσεις./ προτίθιμί σοι τὸ σῶμα, ποίει ὃ βούλει, παῖε τὰς
γνάθους, τέμνε τὰ μέλη, ξέε τὰς σάρ/κας, πυρὶ κατάφλεγε, ἐπίχεε
ταύταις καὶ/ τὴν ἄλμην ὄξει συγκεκραμένην. δίδου καὶ/ τὰς κατὰ 20
νώτου πληγὰς. ἕκαστον γὰρ μέλος/ χρεωστεῖ τῷ δεσπότη τὴν
ὀλοκάρπωσιν. ἔχει/ τοίνυν με τοῦ λοιποῦ μήτε κολακεύοντί σοι/
πειθόμενον μήτε κολάζοντι ἐξιστάμενον./ ἐπλήγει τούτοις τοῖς
λόγοις ὁ τύραννος. ἀφό||113υρητος ἐγένετο τῷ θυμῷ, ὥσπερ οὖν και
εἰκός./ πεῦσις γὰρ καὶ ἀπόκρισις δύο συγγενεῖς ἀντι/θέσεις. θυγάτηρ 25
ἢ ἀπόκρισις τῆς πεύσεως/ καὶ ἔστιν ἢ μὲν πεῦσις προσεοικυῖα ὕδατι
πο/ρευομένη, ἢ δὲ ἀπόκρισις γῆ ποτιζομένη. ἐ/πὴν δὲ τραχυτέρα τῆς
4 κορυφαιωτάτη ed, 7 leg. βουλευομένους ed, 11 leg. ἀνοίας ed, 18 χωρήσης ed, leg. βούλη,
23 leg. ἐπλήγη ed πεπλήγει

πεύσεως ἢ ἀπόκρισις γέ/νηται, τὸ τηνικαῦτα μεταποιοῦνται αἱ δύο/
 καὶ γίνεται ἢ μὲν ἀπόκρισις εἰς ὕλην, ἢ δὲ πεῦ/σις εἰς πῦρ καὶ εἰς
 ὕψος αἴρεται καὶ ἀκατά/σχετον γίνεται καὶ κατὰ τῆς ὕλης
 ἐκμαί/νεται. καὶ, λοιπὸν, λόγου ταχύτερον τὸ ἔργον/ ἠνύετο καὶ ὁ
 δήμιος τον προστάττοντα τῆ/ προθυμία προέφθανεν καὶ θροῦς τις ἦν/ 5
 περὶ τὸ δικαστήριον ἄσημος καὶ ψόφος μα/στίγων ἠκούετο. Θερίνος
 δὲ τὸν ἀγῶνα προθύ/μωσ διήνυεν καὶ τῆς σαρκὸς ἀνδρείωσ τὰ/
 ἐπίπονα φέρων τὴν ἐπὶ πᾶσιν εὐχαριστί/αν τῷ δεσπότη τῶν ὄλων
 ἀνέπεμπεν. ἢ γὰρ/ τῶν ἀποκειμένων τοῖς ἀθληταῖς ἐλπίς ἀγα/θῶν
 κοῦφον ἐνεποίει τούτῳ τῶν βασάνων/ τὸ δυσαχθές. ὥσ, δὲ, ἑώρα 10
 μηδὲ ὡς ὑφίεν/τα τὸν ἀθλητὴν ἀλλὰ μᾶλλον ἑαυτὸν τῆ ἐ/κείνου
 ἐνστάσει νικώμενον, ἀνῆκε μὲν τῶν/ βασάνων ὁ δικαστής, ἀπήτει, δὲ,
 τὴν ὑπακοήν/ καὶ αὐθις αὐτῷ. πρὸς ὃν οὐ τοσοῦτον, εἶπεν ὁ ||114r
 μάρτυς, καταγελῶ σου τῆς ἀπονοίας ὅσον κα/ταγινώσκω τῆς
 εὐηθείας. εἰ, ὡς προστάπτεις, θύ/σω τῷ Διὶ καὶ τῆς ἐκ Διὸς καὶ τῆ 15
 μ(ητ)ρι τῶν θεῶν/ σου, οὐ μάχην παρεισφέρεις τοῖς ἄλλοις θεοῖς;/
 ποίοις, ὁ ἄρχων ἔφη, θεοῖς; τοῖς κροκοδήλοις,/ φησὶ, τοῖς ἐλούροις, τῷ
 Ἴβι, τῷ πιθή<κω>/ καὶ τοῖς τιθασενομένοις ἔρπετοῖς, προσέ/τι δὲ τῷ
 μυκομένῳ Ἄπη καὶ ποηφάγω, τῷ ζῶν/τι μὲν τιμωμένῳ, θανόντι δὲ
 θρηγουμένῳ;/ τί δὲ ὁ Μενδήσιος τράγος; οὐκ ἀγανακτήσει τι/μωμένων 20
 τῶν ἀνθρωπομόρφων θεῶν σου;/ τί δὲ τὸ νειλῶον ρεῖθρον; οὐ
 παύσεται τῆς/ ἐπιρροῆς, παρωρόμενον; ὦ τῆς πωρώσε(ως),/ ὦ τῆς
 πηρώσεως. ἀμφότερα γὰρ καὶ πόρω/σις καὶ πήρωσίς σε περιέσχον,
 ὅτι λογικῆς/ ὧν φύσεως καὶ ἐπ' ἔργοις ἀγαθοῖς πεπονημένος εἰς
 δόξαν καὶ ἔπαινον τοῦ πεπονηκό/τος θε(ο)ῦ, προτιμᾶς τὴν ἄλογον 25
 φύσιν αὐτοῦ/ καὶ σέβη θεοῦσ καθ' ἑαυτοῦσ φιλονεικοῦντας/ καὶ μα-

12 leg. νικώμενον, 15 τῆς leg. τοῖς ed, 17 leg. κροκοδείλοις, αἰλούροις, 19 leg. μυκωμένῳ,
 Ἄπει, 22 leg. παύσεται, παρορώμενον, 23 leg. πώρωσις

χομένους καὶ στασιάζοντας καὶ τοὺς/ μὲν τυραννοῦντας, τοὺς δὲ
 τυραννουμένους./ πάντως οὐκ ἀπιστήσεις ἐνθυμηθεὶς τὰς κρο/νικὰς
 τεκνοφαγίας καὶ πατρελασίας Διὸς,/ τὰ τε δεσμὰ καὶ τιτανικὰ πάθη
 καὶ τὰς ἐν/ Ἰλίῳ θεομαχίας. ἀνάβλεψον εἰς τὸν οὐ(ρα)νὸν | 114v ἄνω.
 περίβλεψε δὲ καὶ τὴν γῆν κάτω καὶ κύ/κλοθεν κύκλω κατάμαθε τὴν 5
 θάλασσαν κ/αὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς κατανοήσας, γνῶθι τίς/ ὁ ποιήσας
 αὐτὰ καὶ μὴ θεοποιεῖ τὰ κτίσμα/τα ἀλλὰ προσκύνει τὸν κτίσαντα.
 πρόκει/ται γὰρ σοι ὁ κόσμος οὗτος, ὁ μέγας οὗτος καὶ τῶ/ ὄντι τῆς τοῦ
 ποιητοῦ μεγαλειότητος κῆρυξ,/ οἶωνεὶ διδασκαλεῖον καὶ
 παιδευτήριον, ἴν' ἐκ/ τῶν ὀρωμένων κατανοεῖς τὸν ἀόρατον καί/ ἐκ 10
 τῶν περιγραφτῶν καὶ αἰσθητῶν τούτων/ σωμάτων κατανοεῖς τὸν
 ἀόρατον,/ τὸν ἄπειρον καὶ ὑπερμεγέθη καὶ πάντων/ τῶν ὄντων
 ὑπεροχικῶς ἐξηρημένον γινώσκων/ δοξάζεις καὶ ἀνυμνεῖς ὡς θ(εὸ)ν
 καὶ τῶν ὄλων/ ποιητὴν παντοδύναμον. διὰ τοῦτο τοί/νυν θαυμαστὰ τὰ
 ποιήματα, ἵνα θαυμάζη/ται καὶ προσκυνεῖται ὁ ποιήσας αὐτὰ. σὺ δὲ/ 15
 θαυμάζεις μὲν τὸν ποταμὸν τὸν τὴν Αἴγυπτον/ πελαγίζοντα, οὐ
 δοξάζεις δὲ τὸν ἀρρήτω/ σοφία τὴν αὔξησιν αὐτῶ παρεχόμενον εἰς/
 εὐεργεσίαν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ἀλλὰ σε/βῆ τὸ ρεῖθρον ὡς θ(εὸ)ν
 καὶ τιμὰς αὐτῶ προσ/φέρεις καὶ εὐφημίας ὡς ἰδίᾳ καὶ πλημμυ/ροῦν
 δυνάμει καὶ συστελλόμενον. φασὶ δὲ ὅ/τι ὅταν ὁ Νεῖλος τοῖς ἐτησίοις 20
 καιροῖς πλη| 115r μμυροῖ τὴν Αἴγυπτον, τότε <ὁ> Τίγρης καὶ ὁ
 Εὐφράτης(ς)/ κινουῦνται. ὅτε δὲ ἀποβαίνει τῆς Αἰγύπτου ὁ/ Νεῖλος,
 πάλιν ἐκεῖνοι πλημμυροῦντες ἀνα/πληροῦνται. ὡς ἐκ τούτου
 ὑπονοεῖν ἐστὶν ὅ/τι περ οἱ ποταμοὶ οὗτοι δι' ὑπονόμων πόρων/ εἰς τὸν
 Νεῖλον ὑπερρ<έ>ουσι καὶ ὄν πρὸς ὑπηρε/σίαν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς 25
 ἔταξεν ὁ θ(εὸ)ς, οἱ/ ἄφρονες προσανέχουσιν ὡς θ(ε)ῶ
 ἀπονέ/μον{στ}ιν}ες χάριν ὡς εὐεργέτη. μία οὖν ἐστὶν/ ἀρχὴ πάντων

10 leg. κατανοῆς ed, 11 leg. κατανοῆς mancat ed, 13 leg. δοξάζης, ἀνυμνης, 15 προσκυνῆται
 ed, 19 εὐφημεις ed, 21 πλημμυροῆ ed, 25 leg. ὑπορρέουσιν

καὶ πρόνοια ἢ τὸ πᾶν συνέ/χουσα καὶ κυβερνῶσα καὶ περιέπουσα
 κ(αί)/ οὐδαμῶς οἰητέον ἑτέρους θεοὺς τινὰς ἐπι/στατεῖν τοῖς οὖσιν ἢ
 ἐπαμύνειν ἢ ἐπιτίθεσθαι,/ ἀλλὰ μίαν ἀρχὴν εἶναι πίστευε τὴν πάσης
 ἀρ/χῆς ἐπέκεινα καὶ πάσης ἀρχῆς φύσεως/ ἀνωκισμένην καὶ
 ἰδρυμένην, τὴν ἐν π(ατ)ρί/ κ(αί) υἰῶ καὶ ἀγίῳ πν(εύματι) 5
 θεωρουμένην τε καί/ γνωριζομένην. μία γάρ ἐστι φύσις ἐν τρισίν/
 ἰδιότησι νοεραῖς, τελείαις καθ' ἑαυτὰς ὑ/φεστῶσαις, ἀριθμῶ
 διαιρεταῖς, οὐ θεότη/τι. ταῦτα πάλιν τὸν δικαστὴν εἰς μείζονα καὶ
 ἀγριωτέραν μανίαν ἐξήγειρεν./ καὶ τί ποιεῖ; κατασκευάζει κάμινον
 ἐκ/καύσας τε ταύτην ὑπὲρ ἐκ περισσοῦ καί/ ἐν αὐτῇ βληθῆναι 10
 προστάττει τὸν δίκαιον. ||115v ὁ δὲ τῶ τύπῳ τοῦ στ(αυ)ροῦ ἑαυτὸν
 καθοπλί/σας καὶ τοὺς ἐμβάλλειν τοῦτον προσταχ/θέντας προλαβὼν
 σὺν τοῖς ἱματίοις/ εἰσήλατο οὐχ ὡς εἰς κάμινον καιομένην,/ ἀλλ' ὡς
 εἰς θάλαμον ἔνδροσον καὶ τερπνόν./ οἱ δὲ συνελθόντες εἰς τὴν
 θεωρίαν ὀρῶν/τες τὸν μάρτυρα ἐν μέσῳ τῆς καμίνου ἄ/φλεκτον 15
 διαμένοντα καὶ αἰνοῦντα τὸν/ Κ(ύριον), αἶνον ἔδωκαν τῶ πρυτάνει
 τῶν ὄλων/ θ(ε)ῶ. ὡσαύτως δὲ καὶ ὁ τύραννος μεταβα/λῶν εἰς θαῦμα
 τὴν ἀγανάκτησιν, ἔληξε μὲν/ τοῦ θυμοῦ. τοῦ γὰρ θαύματος τὸ
 παρά/δοξον εἰς ἔκπληξιν καὶ φόβον τοῦτον ἐ/νέβαλε. κελεύσας δὲ
 αὐτὸν ἐξελθεῖν καί/ καλέσας πλησίον, κατενόει ἐρευνῶν/ εἰ 20
 ἐκυρίευσεν αὐτοῦ τῶν ἐνδυμάτων τὸ/ πῦρ ἢ κᾶν αὐτῆς τῆς τριχός. ὡς
 δὲ πάν/τα εὗρεν ἀλώβητα, ἠπόρει, ἐθαύμαζε,/ ἠνιάτο, ἔσχαλε,
 ἠττάσθαι ἠσχύνετο καί/ βιάζεσθαι οὐκ ἠβούλετο. ἐδεδίη γὰρ/ μήπως
 εἰς πλείστας βασάνους ἐρχόμ(ε)νο(ς)/ πλείστα ἐνδείξεται καὶ τὰ
 θαύματα./ καὶ ἓνα μόνον διὰ τῶν βασάνων πείθειν/ οἰόμενος 25
 ἀποστήσει πάντα τῆς τῶν/ εἰδώλων θρησκείας. ὅμως {ο} τῇ λύττη
 τοῦ ||116r βασιλέως δουλεύων θηρίοις τοῦτον ἐκδί/δωσι καὶ τὸ θέα-
 4 leg. ἀνωκισμένην ed ἀνωκισμένην, 9 leg. ἀγριωτέραν ed, 22 ἐθαύμαζεν ed, ἠσχαλλεν
 ed, 26 ἀποστατήση ed

τρον ἦν πλήρης τῶν θεα/τῶν. οὐκ ἀνήρ οὐ γυνή τῆς θεᾶς ἀπέλιπεν/
 οὐ δοῦλος, οὐ χειροτέχνης, οὐ μικρός, οὐ μέγας, ἀλλὰ καὶ παῖδες
 διδασκάλων ὑπεριδόντες καὶ παρθένοι τὴν αἰδῶ ἀπορρίψα/σαι ἐπὶ τὸ
 στάδιον ἔτρεχον. ὁ δὲ μάρτυς/ πρὸς τὸν ἀγωνοθέτην ἀνατεταμένον
 ἔ/χων τὸ ὄμμα καὶ τὴν διάνοιαν, ἐν μέσῳ/ τοῦ θεάτρου ἀπτόητος 5
 ἔστηκεν. τί οὖν/ γίνεται καὶ τί πρὸς ταῦτα θε(ε)ὸς ἐνήργησε;/
 <π>ροσπίπτουσιν αὐτῷ τὰ θηρία, προστρέχου/σιν ἐκατέρωθεν,
 ἄπτονται τοῦ χρωτὸς αὐ/τοῦ, φιλονικοῦσι ποῖον αὐτοῦ πρῶτον/
 ἄψηται. τέλος, τὰ ὄσια, ὥσπερ πάλαι/ τῷ προφητικοτάτῳ Δανιήλ τῷ
 ἁγίῳ ἐ/πιτελέσαντα, ἀπ' αὐτοῦ μακρὰν ἀπῆλ/θον ὡς κοιμησόμενα. ὦ 10
 σώματος ἱε/ροῦ δυνατοτέρου πυρὸς. ὦ σαρκῶν ὀσί/ων ὑπὸ θηρῶν
 σεβομένων ἀγρίων, ὦ/ ἀνδρὸς ἀπτόητον τὸ φρόνημα ἐν μέσῳ
 συ/νεδρίου παρανόμου ἔχοντος. ταῦτα/ ὁ θε(ε)ὸς ἡμῶν ὁ ποιῶν
 θαυμάσια, ὁ καὶ πάλαι δροσίσας ἐν καμίνῳ νεανίας τὴν εἰς/ αὐτὸν
 τηροῦντας πίστιν ἀκήρατον κ(αὶ) ||116v προφήτην ἐν λάκκῳ λέουσι 15
 δοθέντα βορᾶ/ φυλάξας ἀπήμονα κ(αὶ) ἄλλον φυγάδα ῥυ/σάμενος
 ὑπὸ κήτους καταποθέντα./ <τ>ί δὲ μετὰ τηλικούτων θαυμάτων
 ἐπίδειξιν;/ ἐσχάρα κομίζεται καὶ πῦρ ὑποστρώννεται/ καὶ λύσση
 τυραννικῆ ὁ ἅγιος ἐπ' αὐτῆς ἀ/νακλιθῆναι προστάττεται. ὁ δὲ, τὸν
 Χ(ριστὸ)ν/ ὀνομάσας αὐτομολεῖ πρὸς τὴν βάσανον./ οὐ γὰρ ἀνέμενε 20
 τοὺς ἄγοντας, ἵνα μηδὲ χεῖ/ρες ψεύσωσιν ἀναγνοὶ ἀγνοῦ καὶ
 γενναίου/ σώματος. καὶ ἦν ἐπὶ τῆς πεπυρακτωμέ/νης ἀνακείμενος
 ἐσχάρας ὡς ἐπὶ κλίνης/ μαλακοῖς στρώμασι καὶ καθαραῖς σινδόσι/
 κεκοσμημένοις. ἔλεγε, δὲ, πρὸς τὸν τύραν/νον τί κοπιᾶς, μάταιε,
 διασπώμενος τὴν/ ψυχὴν; ἰδοὺ τὸ πῦρ σου ψυχρὸν ἐστιν, αἰ/δεῖται γὰρ 25
 τοὺς εἰδώλων καταφρονοῦντας./ <ἐ>πινόει μοι καινοτέρα
 κολαστήρια, ἵνα κ(αὶ)/ μείζονας τοῦ ἐμοῦ Χ(ριστο)ῦ τὰς δυνάμεις θε-

1 leg. πλήρης ed, 20 ἀνέμεινε ed, 24 leg. κεκοσμημένης

άση,/ και γνούς εκ τούτων τών σεβασμάτων σου/ τήν ασθένειαν κᾶν
 ὀψέποτε τῆς ἀληθείας/ εἰς ἐπίγνωσιν ἤξεις. και ἅμα τῷ λόγῳ/ και
 βρονταὶ πρηστήριοι και σεισμοὶ φοβε/ροὶ, τούς θεομάχους
 ἐκδειματοῦντες. δεί/σας δὲ τὴν ἀπειλὴν τοῦ θεοῦ ὁ ἐπίληπτος
 ||117r δικαστῆς και ὡς ἐκμανῆς καταστάς, τί ποι/εῖ; προσπίπτει τοῖς 5
 ποσὶ τοῦ ἀγίου, ἐξο/μολογεῖται τὰς ἁμαρτίας, αἰτεῖ συγνώμ(ην)/ τῶν
 τετολμημένων, ἀσφάλειαν τῶν με/λλόντων προστρέχειν τῇ
 μετανοία, ὁμολο/γεῖ τὴν ἀλήθειαν και, ὡ τοῦ θαύματος, ἴστησι τὴν
 ὀργὴν ἢ μετάνοια. και ὁ ἅγιος εὐ/χαριστεῖ τῷ θεῷ ἐπὶ τοῖς παθήμασιν
 αὐτοῦ/ και τῇ μετανοία τοῦ πρὶν διώκτου. και/ γίνεται τοῖς πᾶσι 10
 διδάσκαλο(ς) ἀφεθεὶς τὰ στί/γματα τοῦ Χ(ριστο)ῦ ἐν τῷ σώματι
 περιφέρων./ κήρυγμα ζῶν, ἔμπνους στήλη, ἀνδρείας ὑπό/δειγμα,
 σωφροσύνης ὑπογραμμὸς, κα/κίας ἐκριζωτῆς ἀρετῆς φυτουργὸς,
 ὀδηγὸς/ πλανωμένων, στηριγμὸς σωζομένων, τῆς/ πλάνης
 στηλιτευτῆς, νομοθέτης εὐσεβείας,/ τῷ λόγῳ παιδεύων, τοῖς ἔργοις 15
 βεβαιῶν/ τὸν λόγον, ἀπάγων ἀπὸ τῶν εἰδώλων, προ/σάγων τῷ πάντας
 καλοῦντι πρὸς σ(ωτη)ρίαν,/ νεότητος παιδαγωγὸς, πολιᾶς
 σύμβουλος/ ἀγαθὸς, παρθενίας συνήγορος, συζυγίας/ συναρμοστῆς,
 πινόντων τροφεὺς, γυμνῶν/ σκεπαστῆς, θλιβομένων παρηγορία,
 πε/νθούτων παράκλησις, ἰητῆρ νοσοῦντων,/ πασχόντων θεραπευτῆς 20
 και ὅσαι τῶν ||117v παθημάτων αἰ προσβολαὶ, τοσαύτας και/ τῶν
 ἰαμάτων παρεῖχε τὰς δωρεὰς. ταῦ/τα χρόνοις μετὰ τὸ πάθος τρισὶ
 και ἄλλο/ τι πρὸς. τοσοῦτον γὰρ ἐχαρίσθη πρὸς θεοῦ/ τοῖς
 συμπολίταις πρὸς καταρτισμὸν/ και ὀφέλειαν ὁ ἅγιος μάρτυς.
 ἔπειτα/ ἐν καλῷ ὕπνῳ καταλύει τὸν βίον/ και τὸ μὲν πν(εῦμ)α χειρὶ 25
 θεοῦ παρέθετο, ἐπεὶ/ ψυχαὶ δικαίων ἐν χειρὶ θεοῦ κατὰ τὸ θεῖον/
 λόγιον, τὸ δὲ σῶμα τοῖς συμπολίταις/ ὑμῖν ὡς ἀδελφοῖς και οἰκείοις

1 σοῦ ed, 19 leg. πεινώντων ed, 23 ἄλλῳ ed, 24 leg. ὀφέλειαν ed

κατέλιπεν,/ ὃ καὶ περιστείλαντες ἐντίμως κατέχετε/ καὶ τιμᾶτε αἰεὶ
καὶ ταῖς δι' ἔτους γεραίρε/τε πανηγύρεσι. ὅθεν καὶ μᾶλλον ἐστὶν
ὑμῖν/ ποθητὸς, ὅτι τῆς θρεψαμένης ὑμᾶς ὁ καρ/πὸς. οἰκεῖος ὁ κόσμος,
οἰκεῖον τὸ ἀγαθὸν,/ συγγενῆς ὁ πρόμαχος, ἀδελφὸς ὁ προστάτης./
χαίρετε οὖν κ(αὶ) ἀγαλλιᾶσθε, ἀθροίζοντες ἀν/τῷ τὴν πανήγυριν, τὸν 5
ἱερὸν καὶ πιστὸν κ(αὶ)/ φιλομάρτυρα σύλλογον, τὸν τε κοινὸν/
δοξολογοῦντες/ δεσπότην καὶ/ τὴν ἐπινίκιον/ τῶν ἐκείνου θείων
ἀγώνων πληροῦντες ὑ/πόμνησιν ἐν Χ(ριστῷ) Ἰ(ησοῦ) τῷ Κ(υρίῳ)
ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα/ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν.

Σχόλια

Το εγκώμιο αρχίζει με μία εισαγωγή (1.1-13), όπου ο Αρσένιος αναφέρει ότι πρόκειται να εκφωνήσει το λόγο ύστερα από την επίμονη πίεση των πιστών που τιμούσαν τη μνήμη του μάρτυρα.

Ακολούθως, σειρά έχει το προΐμιο (1.13-2.21). Εδώ ο συγγραφέας, στην αρχή, επιχειρεί να δώσει το σωστό νόημα σε τέτοιου είδους πανηγύρεις και εορτασμούς. Όπως τονίζει, μία εορτή έχει αξία όταν *ἦ ἐν φόβῳ θεοῦ καὶ πρὸς θεὸν φέρη καὶ τῶν ἀτόπων ἀπανιστᾶ*. Όταν δηλαδή γίνεται με φόβο Θεού και, φέρνοντας τον άνθρωπο κοντά στο Θεό, συμβάλει στην απομάκρυνσή του από τα ατοπήματα. Στόχοι της τονίζει πως είναι η ελεημοσύνη, η αγάπη και κυρίως η προσευχή. Έτσι, καταλήγει, τα πάθη χαλιναγωγούνται και ο νους στρέφεται προς το Θεό.

Ακολούθως, αναλύει τις περιπτώσεις εκείνες, κατά τις οποίες μία γιορτή είναι *πονηρὰ*: Όταν τη θέση της προσευχής, όπως λέει, έχει πάρει η συκοφαντία, η κραιπάλη, τα «πορνικά άσματα», οι πονηρές σκέψεις και οι σαρκικές περισπάσεις. Μάλιστα, στο σημείο αυτό επικαλείται το σχετικό χωρίο από τους *Ψαλμούς* *Σχολάσατε γὰρ καὶ γνῶτε ὅτι ἐγὼ εἰμί ὁ Θεός¹* για να ρωτήσει ρητορικά πώς γίνεται να εφαρμοστεί η επιταγή του προφήτη Δαβίδ και ταυτόχρονα να υπάρχουν οι σαρκικές απολαύσεις. Πώς είναι δυνατόν, όπως επισημαίνει, *εἰς ψυχὴν στενοχωρουμένην ὑπὸ πονηρῶν διαλογισμῶν τὴν περὶ θεοῦ ἔννοιαν εἰσελθεῖν*. Και καταλήγει να αποκαλέσει τέτοιου είδους αργία ως *πονηρίας διδάσκαλον* αντιπαραβάλλοντας, στην ακολασία, τα θέατρα και την λαιμοδεία, τη σωφροσύνη, την εκκλησία και την αγάπη του λόγου του Θεού. Τελικός στόχος η τελειοποίηση των αρετῶν των πιστών.

Στη συνέχεια, μας εισάγει στον κυρίως λόγο που είναι *τὰ τοῦ μάρτυρος ἀγωνίσματα*, το μαρτύριο δηλαδή του Θερίνου. Ταυτόχρονα, δεν παραλείπει να βάλει τη συνήθη δικλείδα ασφαλείας πως *ὅτι κι αν πει δεν θα είναι ποτέ αντάξιο των άθλων του μάρτυρα*. Με αυτόν τον τρόπο και ο μάρτυρας εξυψώνεται ακόμη περισσότερο και ο ομιλητής εξασφαλίζεται να μην κατηγορηθεί ότι δεν μίλησε με αντάξια λόγια.

¹ Παλαιά Διαθήκη, *Ψαλμοί*, 45, στ. 11

Ο κυρίως λόγος εκτείνεται από 2.21 έως 14.4. Εδώ ο ομιλητής κατ' αρχήν το πρώτο πράγμα που θα κάνει είναι να δηλώσει ότι θα ασχοληθεί με τους άθλους του μάρτυρα, σε αντίθεση με τους κανόνες των εγκοσμίων επαίνων, σύμφωνα με τους οποίους έπρεπε να γίνει αναφορά στην καταγωγή, την ομορφιά, τη δύναμη, την ταχύτητα, την ανατροφή και τις πράξεις. Όλα αυτά τα θεωρεί ανούσια πράγματα που δεν οδηγούν στην αρετή και τη σεμνότητα, προς την οποία, συνεχίζοντας, αντιπαραβάλλει, ως δείγματα ματαιοδοξίας, τις οχυρώσεις και τα κτήρια της πόλης της Κέρκυρας το 10^ο αιώνα καθώς και την τρυφηλή ζωή του γειτονικού Βουθρωτού της Ηπείρου.

Ακολουθώς, ονοματίζει την πηγή των άθλων του Θερίνου που δεν είναι τίποτε άλλο από την πίστη. Αυτή, όπως λέει, τον οδήγησε στους άθλους, που συνεπάγονται το στέφανο του μαρτυρίου, τη δόξα και τη μετά θάνατον τιμή και προσκύνηση του τάφου του. Έτσι, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ένδοξη καταγωγή και ο πλούτος, καθώς παρέρχονται, δεν έχουν καμία αξία.

Στη συνέχεια, ο Αρσένιος αναφέρεται πλέον συγκεκριμένα στα μαρτύρια του αγίου πληροφορώντας μας, ταυτόχρονα, ότι αυτά λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκεια του διωγμού κατά των χριστιανών που ξεκίνησε ο ρωμαίος αυτοκράτορας Δέκιος. Αρχικά περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα την κατάσταση και τα όργανα του μαρτυρίου, τα οποία θα έκαναν να λιποψυχήσει και ο πιο δυνατός σε ψυχικό σθένος, ώστε να θυσιάσει στους θεούς ή τον αυτοκράτορα. Μπροστά σ' αυτήν την κατάσταση παρουσιάζεται ο Θερίνος στις αρχές, προκειμένου, με παρρησία, να ομολογήσει την πίστη του και, ακολούθως, μας περιγράφεται η πρώτη αντίδραση του ηγεμόνα, ο οποίος, με απειλές, καλεί το μάρτυρα να θυσιάσει στους θεούς. Αντιθέτως, αυτός καταθέτει ομολογία πίστεως.

Ακολουθεί διάλογος, όπου οι δύο πλευρές χρησιμοποιώντας δικανικά επιχειρήματα προσπαθούν, χωρίς αποτέλεσμα, να πείσουν για την ορθότητα των θέσεών τους. Έτσι, μοιραία λαμβάνει χώρα η πρώτη φάση του μαρτυρίου, που περιλαμβάνει τη μαστίγωση, από την οποία ο μάρτυρας καθόλου δεν κάμπτεται και εξέρχεται νικητής.

Μάλιστα, στη συνέχεια, ο Θερίνος βρίσκει το ψυχικό σθένος να ειρωνευτεί τον ηγεμόνα λέγοντάς του ότι αν θα θυσιάσει στο Δία ή την Ήρα θα προκαλέσει τη διχόνοια άλλων ζωόμορφων θεών της αιγυπτιακής μυθολογίας, όπως του Ίβι, του Άπι κλπ. ενώ τον κατηγορεί για πάρωση και ψυχική αναπηρία, γιατί, αντί να επαινεί το

Θεό που τον δημιούργησε, λατρεύει *τὴν ἄλογον φύσιν αὐτοῦ*, δηλαδή θεούς που, καθώς είναι δημιουργήματα ανθρώπων, έχουν και ανθρώπινες αδυναμίες. Για του λόγου το αληθές αναφέρει σαν παραδείγματα τον Κρόνο, που έτρωγε τα παιδιά του, το Δία, που τα έδωχνε, τα πάθη των τιτάνων και τις αδυναμίες των θεών κατά τη διάρκεια του τρωικού πολέμου. Έτσι, αφού τον συμβουλεύει να κοιτάξει ό,τι έχει δημιουργηθεί στη γη, τον καλεί να μη θεοποιεί τα δημιουργήματα αλλά να προσκυνήσει το δημιουργό, φέρνοντας, σαν παράδειγμα, τον ποταμό Νείλο, για τον οποίο παρατηρεί ότι γίνεται αντικείμενο λατρείας ενώ δεν λατρεύεται αυτός που τον δημιούργησε. Αυτός, κατά τον ομιλητή, με σοφία παρέχει στο ποτάμι την ποθητή υπερχειλίση ώστε να ευεργετούνται οι άνθρωποι. Έτσι, καταλήγει ότι ο τριαδικός Θεός είναι αυτός που κυβερνά και συνέχει τα πάντα.

Ακολουθεί η δεύτερη φάση του μαρτυρίου που είναι η κάμινος, μέσα στη οποία ρίχτηκε ο μάρτυρας, όπως στην Παλαιά Διαθήκη οι Τρεις Παίδες. Και από αυτό, όμως, το «αγώνισμα» ο Θερίνος εξήλθε νικητής, καθώς, όπως μας παραδίδεται, παρέμεινε άφλεκτος, γεγονός που συγκλόνησε και τάραξε τον ηγεμόνα.

Τότε αυτός, χωρίς τη θέλησή του, υπακούοντας απλώς στις διαταγές του αυτοκράτορα, έριξε το μάρτυρα στα θηρία, γεγονός που σηματοδοτεί το τρίτο μαρτύριο αλλά και την τρίτη νίκη, αφού τα θηρία, όπως αναφέρεται, τον σεβάστηκαν και δεν τον κατασπάραξαν, όπως συνέβη και στον προφήτη Δανιήλ.

Στη συνέχεια λαμβάνει χώρα ο τέταρτος και τελευταίος άθλος που αφορά την τοποθέτηση του αγίου σε πυρακτωμένη εσχάρα, γεγονός που φέρνει στο νου μας το μαρτύριο του αγίου Λαυρεντίου. Και εκεί, όμως, ο μάρτυρας δε λιγοψυχά αλλά, όπως λέγεται, *ἦν ἐπὶ τῆς πυρακτωμένης ἀνακείμενος ἐσχάρας ὡς ἐπὶ κλίνης μαλακοῖς στρώμασι καὶ καθαραῖς σινδόσι κεκοσμημένης*.

Συγχρόνως, καθώς ο Θερίνος ελέγχει για όλα αυτά τον ηγεμόνα, αναφέρεται η οργή του Θεού υπό μορφήν βροντών, κεραυνών και σεισμών που θα σταματήσουν μόνο όταν ο ηγεμόνας ζητήσει συγνώμη και μετάνοια και ομολογήσει την αλήθεια. Έτσι, ο άγιος ελευθερώνεται για να καταστεί πια, όπως τονίζει ο Αρσένιος, ζωντανό κήρυγμα *τὰ στίγματα τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ σώματι περιφέρων*.

Το κύριο μέρος του λόγου τελειώνει με τον ήσυχο θάνατο του αγίου τρία έτη περίπου μετά από το μαρτύριό του. Έτσι, ο Αρσένιος σημειώνει ότι το πνεύμα του μάρτυρα παραδίδεται στα χέρια του Θεού, στηριζόμενος στο σχετικό χωρίο από τη

Σοφία Σολομώντος, ενώ το σώμα του ενταφιάζεται με τιμές στο Βουθρωτό και γίνεται αντικείμενο ετήσιων τιμών και πανηγύρεων.

Κλείνοντας το λόγο του ο ομιλητής καλεί τους πιστούς να χαρούν και να ευφρανθούν καθώς έχουν συγκεντρωθεί για να τιμήσουν τη μνήμη του αγίου.

1.3-12, Ο Αρσένιος, παρόλο που κάθε χρόνο συμμετέχει στην εορτή του μάρτυρα Θερίνου (*προκειμένα γὰρ καθ' ἑκάστην/ πανήγυριν*), πιέζεται επίμονα και τώρα να συμμετάσχει και να εκφωνήσει λόγο και τελικώς κάμπτεται. Εδώ υπονοείται η αρχική του άρνηση, η οποία έχει ως αιτία πιθανότατα την προχωρημένη του ηλικία, γεγονός που υποδηλώνεται ίσως από τη λέξη *ἀσθένεια*, και την ικανή απόσταση, που έπρεπε να διασχίσει, αν υποθέσουμε ότι ο Λόγος εκφωνείται στον τόπο, όπου μαρτύρησε ο άγιος, στο Βουθρωτό.

2.1-15, Σαφέστατη αναφορά του Αρσενίου για παρεκτροπές και κάθε είδους κραιπάλη στις θρησκευτικές γιορτές. Ειδικότερα, από τις παρεκτροπές που συνέβαιναν στα θέατρα, η ομώνυμη λέξη ταυτίστηκε με την «άτιμον πομπήν» (Κ. Ν. Σάθας, *Ιστορικόν δοκίμιον περί του θεάτρου και της μουσικής των Βυζαντινών*, Βενετία 1878, σ. κ').

2.3-4, Παλαιά Διαθήκη, *Ψαλμοί* 45, στ. 11.

3.8-15, Από τις ελάχιστες πληροφορίες που έχουμε για τη βυζαντινή πόλη της Κέρκυρας, καθώς ο Αρσένιος, όπως φαίνεται, μιλάει κυριολεκτικά και όχι μεταφορικά:

...ή πόλις ἡμῶν τείχεσι μακροῖς περιείληπται...

Ολόκληρη η πόλη είναι οχυρωμένη με μακρά τείχη. Είναι μία πόλη – κάστρο. Έτσι είναι ακόμη περισσότερο προστατευμένη, αν λάβει κανείς υπόψη του και τη φυσική οχυρή της θέση στη δικόρυφη χερσόνησο που σήμερα καταλαμβάνει το λεγόμενο Παλαιό Φρούριο. Πάντως δε γνωρίζουμε ποιον ακριβώς χώρο καταλάμβανε αυτή η πόλη τον καιρό του Αρσενίου. Εδώ, ίσως, μας βοηθήσει η ονομασία των δύο οχυρώσεων στις κορυφές των δύο βράχων της χερσονήσου κατά την Ανδηγαυϊκή περίοδο: Το δυτικό κάστρο ονομάζεται *Castrum vetus* (παλαιό κάστρο) ενώ το ανατολικό ονομάζεται *Castrum novum* (νέο κάστρο), πράγμα που σημαίνει ότι δεν χτίστηκαν ταυτόχρονα και ότι ο αρχικός πυρήνας της πόλης – κάστρου ήταν ο δυτικός βράχος (Σ. Ν. Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια στα τέλη του Μεσαίωνα (1386-1462)*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 78-79).

Πιθανότατα, λείψανα του τείχους του *Castrum Vetus* να σώζονταν τον 15^ο αιώνα καθώς σε συμβόλαιο εποχής αναφέρεται ως όριο ιδιοκτησίας *muris civitatis antique Corphoy* (Σ. Ν. Ασωνίτης, *Ανδηγαυϊκή Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1999, σ. 44). Μάλιστα, αυτή η *civitas antique* ίσως αντιστοιχούσε με τη λεγόμενη «Άνω Περιφραξη» της βενετικής περιόδου στο πλαίσιο του «Piano detto la cittadela» (Ε.

Κοντσίνα, *Η βυζαντινή πόλη*, μετάφρ. Κατερίνα Δασκαλάκη, εκδ. Εστία, Αθήνα 2009, σ. 188).

...έκ λίθου τετραπέδου καὶ θαυμαστοῦ κ(αι)/ εἰς τρίχα συνηρμοσμένου...

Οι τετράγωνες αυτές πέτρες, που είναι «συνηρμοσμένες» στην τρίχα, θεωρείται ότι μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για πρωτοβυζαντινή κατασκευή με οικοδομικό υλικό από την αρχαία πόλη (Δ. Τσουγκαράκης, «Η βυζαντινή Κορυφώ: Κάστρον ἢ πόλις;», *Κέρκυρα, μία μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16^{ος}-19^{ος} αι., Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κέρκυρα 22-25 Μαΐου 1996*, Κέρκυρα 1998, σ. 219). Όπως και να ήταν, όμως, κτισμένα τα τείχη, η πόλη ήταν «οχυρωτάτη», κατά την Άννα Κομνηνή [*Αλεξιάς* (Leib), II, 57 (13-15)]. Επιπλέον, για «fortissimum castrum» μιλάει ο γερμανός ιστορικός του 12^{ου} αι. Otho Frisign (στου Δ. Τσουγκαράκη, ό. π., σ. 222) ενώ ο Νικήτας Χωνιάτης, περιγράφοντας την κατάληψη της Κέρκυρας από τους Νορμανδούς του Ρογήρου Β΄, το 1147 - 1149, αναφέρει για την πόλη τα εξής: *Τείχη δὲ ἀρραγῆ τὴν πόλιν περιείληφε πᾶσαν καὶ πύργων περιστᾶσιν ὑψώματα, ἃ καὶ ποιοῦσι τὴν ταύτης παραλογωτέραν ἄλωσιν* (N. Χωνιάτης, εκδ. Van Dieten, σ. 78).

...εἰ ναῶν μεγέθει/ καὶ κάλλει κεκοσμημένων λαμπρύνεται/...

Η πόλη – κάστρο των Κερκυραίων, η Κορυφώ, περιλαμβάνει ναούς μεγάλους και λαμπρούς. Ο Αρσένιος εδώ υπαινίσσεται φυσικά τον καθεδρικό ναό, ο οποίος βρισκόταν στην ακρόπολη της μεσαιωνικής πολιτείας. Η πληροφορία αυτή είναι και η μοναδική για το μέγεθος και τον πλούτο του ναού. Εκεί ενταφιάστηκε ο Αρσένιος (A. Mustoxidis, *Delle Cose Corciresi*, Corfu' 1848, βιβλίο 7, σ. 410, Γ. Σ. Λινάρδος, «Μεσαιωνική πόλη Κερκύρας», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 19 (1974), σ. 99, Γ. Τόλιας, *Τα νησολόγια*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 2002, όπου στη σελ. 134 δημοσιεύεται χαλκογραφία του 1573 του Simon Pinargentí με το φρούριο της Κέρκυρας, ανάμεσα στις δύο κορυφές του οποίου βρίσκεται ο καθεδρικός ναός («il domo»), W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα*, μετάφρ. Ά. Φουριώτη, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1990², σ. 590, 591, Αφροδίτη Αγοροπούλου – Μπιρμπίλη, *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*, Αθήνα 1976, σ. 35 και σ. 68 εικ. 42, I. Πάρτς, *Η νήσος Κέρκυρα – γεωγραφική μονογραφία*, μετάφρ. Π. Βέγια, Κέρκυρα 1892, Α. Τσίτσας, «Μία περιγραφή των Κορφών καμωμένη το 1630 από το Στέφανο Μάστρακα», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, Κέρκυρα 1974, έτος 11, αρ. 11, σ. 80-81, Σ. Ν. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, ό. π., σ. 47 και 236, Π.

Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου*, Ζάκυνθος 1887, τ. 6, σ. 11 και 84 και Σ. Κ. Παπαγεώργιος, *Περί του Αγίου Αρσενίου Μητροπολίτου Κέρκυρας, 876 – 953*» (Διατριβή αναγνωσθείσα εν τω εν Αθήναις φιλολογικώ Συλλόγω «Παρνασσώ» τον Οκτώβριον του έτους 1871), Κέρκυρα 1872, σ. 16). Ο ναός αυτός ήταν μία τρίκλιτη βασιλική. Τα μοναδικά λείψανα του ναού αυτού πιθανότατα είναι οι μαρμάρيني κορμοί κιόνων που συγκρατούσαν τον εξώστη για το όργανο του σημερινού καθολικού καθεδρικού ναού των Αγίου Ιακώβου και Χριστοφόρου (Αφροδίτη Αγοροπούλου – Μπιρμπίλη, «Η αρχιτεκτονική των λατινικών εκκλησιών της Κέρκυρας και η θέση τους στον ιστό της πόλης κατά τη βενετοκρατία», *Ο χώρος και τα δημογραφικά μορφώματα, κύριοι συντελεστές της οικονομίας, Πρακτικά Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου*, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002, σ. 227, υποσ. 11, και σ. 245).

Επίσης, πιθανότατα γίνεται υπαινιγμός για το ναό του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, καθώς πηγές της ανδηγαυικής περιόδου αναφέρουν τέτοιο ναό (Σ. Ν. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, ό. π., σ. 47), και για την κατοικία του επισκόπου, το *ἐπισκοπεῖο*, για το οποίο υπάρχει αναφορά ήδη από τα τέλη του 9^{ου} αι. στο Βίο του Αγίου Ηλία του Νέου. Ο άγιος, το 882 περίπου, αναχωρώντας από το Βουθρωτό μαζί με το συνοδό του, όπως λέει ο βιογράφος του, *διέβησαν εις τὴν Κέρκυραν. Καταλύσαντες δὲ ἐν τῷ ἐπισκοπείῳ, ἦσαν ἐν ἐνὶ τῶν ἐκεῖσε μελάθρων κρυπτόμενοι* (Ανωνύμου μοναχού, *Βίος και Πολιτεία του οσίου πατρός ημών Ηλία του Νέου (του Σικελιώτη)*, εκδ. Ακρίτας - Giuseppe Pontari Editore, Αθήνα 1993, σ. 100). Το επισκοπείο αυτό, σύμφωνα με τα κελεύσματα της Συνόδου της Καρθαγένης (418 ή 419 μΧ), θα πρέπει να βρισκόταν δίπλα στον επισκοπικό ναό (Α. Γ. Πασπάτης, *Τα βυζαντινά ανάκτορα*, Αθήνα 1885, σ. 79). Κατεδαφίστηκε, δε, για λόγους αμυντικούς στα χρόνια του Φίλιππου του Κινάρδου (1258 – 1266). Εδώ αξίζει να σταθούμε και στον όρο *μέλαθρον*, ο οποίος ενισχύει το χαρακτηρισμό του Αρσενίου (Ασωνίτης, ό. π., σ. 47 και 224, Τσουγκαράκης, ό. π., σ. 218). Σε πηγές της ανδηγαυικής περιόδου αναφέρεται ως *archiepiscopale palatium* (Σ. Ν. Ασωνίτης, «Έγγραφα αναφερόμενα στην εκκλησιαστική περιουσία στην Παλαιόπολη της Κέρκυρας κατά το 14^ο και 15^ο αι.», *Εώα και Εσπέρια*, 3 (1996-1997), σ. 16, και του ίδιου, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια...*, ό. π., σ. 556). Τέλος, στον ίδιο χώρο πιθανότατα να υπήρχε και ναός του Αγίου Ισιδώρου (Αφροδίτη Αγοροπούλου – Μπιρμπίλη, «Η αρχιτεκτονική των λατινικών εκκλησιών ...», ό. π., σ. 227, υποσ. 11).

...ἀλλὰ καὶ παντοίοις δένδροις φυτῶν ὡς πα/ράδεισος ὠραΐζεται...

Η πληροφορία αυτή είναι φανερό πως δεν αναφέρεται στην τειχισμένη πόλη αλλά στην κερκυραϊκή ύπαιθρο. Η στενότητα του χώρου στη μικρή βραχώδη χερσόνησο δεν επέτρεπε στην Κορυφή τον εξωραϊσμό της *παντοίοις δένδροις φυτῶν*. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται από το Μητροπολίτη Κερκύρας Βασίλειο Πεδιάδίτη, οποίος σε επιστολή του στις αρχές του 13^{ου} αι., αναφερόμενος στην πόλη, κάνει λόγο για *κελλύδρια (...) πνιγηρά τε καὶ καλυβοπρεπῆ* (Σ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, Κέρκυρα 1920, σ. 34, και Σ. Ασωνίτης, *Ανθηγαυική Κέρκυρα*, ό. π., σ. 45). Η κατάσταση τους επόμενους αιώνες δεν αλλάζει. Το επιβεβαιώνουν τα ακόλουθα οδοιπορικά: Κάποιος Friedrich Steigerwalder ταξιδεύοντας για τους Αγίους Τόπους στις 20 Ιουνίου 1470 φτάνει στην Κέρκυρα, για την οποία αναφέρει, μεταξύ των άλλων, ότι υπάρχουν πολύ στενοί δρόμοι (Π. Βοτοκόπουλος, «Η Κέρκυρα σε ένα οδοιπορικό του 1470 και η Παναγία η Δημοσιάνα», *Δελτίον της Ιονίου Ακαδημίας*, Β' 1986, σ. 352). Επιπλέον, το 1494 ο ιταλός προσκυνητής και κληρικός Pietro Casola, αναφερόμενος στην Κέρκυρα, γράφει *...τα κτίρια της πολιτείας είναι πολυάριθμα και τόσο κοντά το ένα στο άλλο ώστε εγγίζουν οι στέγες τους (...). Είναι πυκνοκατοικημένη πολιτεία (...). Οι δρόμοι είναι τόσο στενοί και σκοτεινοί που, καθώς περιδιάβαινα μοναχός μου, φοβήθηκα στην αρχή...* (Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, Αθήνα 1999, τ. Α', σ. 339).

...πηγαί πολλαὶ αὐτῇ καὶ ἀείρρῳτοι δι'ηδεστάτων ναμάτων καὶ μάλα ψυχρῶν...

Μοναδική επιβεβαίωση αυτής της πληροφορίας είναι η ύπαρξη πηγής μέσα σε μία μικρή σπηλιά, κοντά στον καθεδρικό ναό, όπου ο Αρσένιος συνήθιζε να απομονώνεται για προσευχή (Α. Mustoxidis, ό. π., σ. 410).

3.16-20 και 4.14-18, Τα πλούσια ιχθυοτροφεία και οι εύφορες πεδιάδες του Βουθρωτού ήδη από τους αρχαίους χρόνους εξασφάλιζαν στους κατοίκους του μία άνετη και τρυφή ζωή. Η μεγάλη οικονομική ακμή του ήταν εμφανής καθώς υπήρχαν πολυτελή δημόσια κτήρια, στοές και λουτρά. Η πόλη, επίσης, ήταν παρτειχισμένη από οχυρωμένα τείχη. Σημαντική είναι, άλλωστε, η πληροφορία ότι το 1320 «...τα ιχθυοτροφεία απέφερον κατ' έτος εισόδημα 1500 λιτρών...» [βλ. σχετ. Ι. Α. Ρωμανός, «Περί Βουθρωτού», *Κερκυραϊκά Χρονικά* («Ιωάννου Ρωμανού Ιστορικά Έργα»), 7 (1959), σ. 107-115]. Στον Βουθρωτό υπήρχε και παραγωγή αλατιού (Σ. Ν. Ασωνίτης, *Ανθηγαυική Κέρκυρα*, ό. π., σ. 157).

4.7-14, Τα λείψανα των αγίων από πολύ νωρίς έγιναν αντικείμενο σεβασμού και λατρείας από τους χριστιανούς, γιατί, όπως πίστευαν, είχαν θαυματουργικές

ιδιότητες. ...και απέθανεν Ἐλισαιέ, και ἔθαψαν αὐτὸν και μονόζωνοι Μωάβ ἦλθον ἐν τῇ γῇ ἐλθόντος τοῦ ἐνιαυτοῦ. Και ἐγένετο αὐτῶν θαπτόντων τὸν ἄνδρα ἐν τῷ τάφῳ Ἐλισαιέ, και ἐπορεύθη και ἤψατο τῶν ὀστέων Ἐλισαιέ και ἔζησε και ἀνέστη ἐπὶ τοὺς πόδας αὐτοῦ (Παλαιά Διαθήκη, Βασιλειῶν Δ΄ κεφ. ιγ΄, 20-21). και τοῖς αἰσθητοῖς οὕτω φιλοτεχνήμασιν ἐντρυφήσας τὴν ὄψιν, ἐπιθυμεῖ λοιπὸν και αὐτῇ πλησιάσαι τῇ θήκῃ ἁγιασμὸν και εὐλογίαν τὴν ἐπαφὴν εἶναι πιστεύων. Εἰ δὲ και κόνιν τις δοίη φέρειν τὴν ἐπικειμένην τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς ἀναπαύσεως, δῶρον ὁ χοῦς λαμβάνεται και ὡς κειμήλιον ἢ γῆ θησαυρίζεται. Τὸ γὰρ αὐτοῦ τοῦ λειψάνου προσάψασθαι εἰ ποτὲ τις ἐπιτυχία τοιαύτη παράσχοι τὴν ἐξουσίαν, ὅπως ἐστὶ πολυπόθητον και εὐχῆς τῆς ἀνωτάτω τὸ δῶρον ἴσασιν οἱ πεπειραμένοι και τῆς τοιαύτης ἐπιθυμίας ἐμφορηθέντες... (Γρηγορίου Νύσσης, ἐγκώμιον εἰς τὸν μέγαν μάρτυρα Θεόδωρο, Migne, Patrologia Graeca, 46, σ. 737). και τὰ λείψανα τῶν ἁγίων προσκυνῶ και τιμῶ και ἀσπάζομαι, ὡς ἀθλησάντων ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ και λαβόντων χάριν παρ' αὐτοῦ, ἰάσεις ἐπιτελεῖν και νόσους θεραπεύειν και δαίμονας ἐκβάλλειν, καθὼς ἡ Ἐκκλησία τῶν Χριστιανῶν παρέλαβε ἐκ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων και Πατέρων ἡμῶν» (Πρακτικά Ζ΄ Οικουμενικῆς Συνόδου, Πράξις η΄).

4.18-20, Πληροφορία για το θάνατο και την ταφή του Θερίνου στο Βουθρωτό.

5.1, Παρήχηση: θερίσας, Θερίνος,

5.12-25, Ο ρωμαῖος αυτοκράτορας Δέκιος (248-251 μ.Χ.) ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας του προσπάθησε να ἀποκαταστήσει τις ἀρχαῖες ρωμαϊκὲς παραδόσεις και να ἐνισχύσει και να ἀναζωογονήσει τὴν ἐπίσημη θρησκεία του κράτους, ὡς παράγοντα ἐνότητος τῆς αυτοκρατορίας. Στὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἐπεδίωξε να ἀποκαταστήσει τὸ ἀξίωμα του *τιμητῆ* για τὴν ἐποπτεία τῶν ἠθῶν που εἶχε καταργηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν αυτοκρατόρων Κλαυδίου και Δομιτιανού. Ο Δέκιος ἐτσι, με τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀρχαίων ἠθῶν, πίστευε ὅτι θα ἔδινε νέα πνοὴ στὴν αυτοκρατορία και θα προλάβαινε τὴν παραλυσία τῆς. Με διάταγμα, λοιπὸν, τὸ 249 ἢ τὸ 250 μ.Χ. υποχρέωνε κάθε ρωμαῖο πολίτη και εἰδικὰ τοὺς χριστιανούς να συμμετάσχουν δημόσια στὴν ἐθνικὴ λατρεία. Ορίστηκε, μάλιστα, συγκεκριμένη ἡμέρα, κατὰ τὴν ὁποία οἱ χριστιανοὶ ὀφείλαν να ἐμφανισθοῦν μπροστὰ σε πενταμελεῖς ἐπιτροπὲς και να δηλώσουν εἴαν ἐμμένουν στὸν χριστιανισμό ἢ ἐπιθυμοῦν να ἐπανέλθουν στὴ ρωμαϊκὴ θρησκεία. Κρατικοὶ υπάλληλοι με ἀστυνομικά καθήκοντα, οἱ *φρουμεντάριοι*, ἀναζητοῦσαν τοὺς

χριστιανούς όχι μόνο σε μεγάλες πόλεις αλλά και σε χωριά προκειμένου να προσφέρουν θυσία ή θυμίαμα στον αυτοκράτορα και να δώσουν έγγραφη ομολογία ότι ...καὶ αὐτὴ θύων διετέλεσα καὶ νῦν ἐπὶ παροῦσιν ὑμῖν κατὰ τὰ προστεταγμένα ἔθυσσα καὶ τῶν ἱερείων ἐγευσάμην καὶ ἀξιώ ὑμᾶς ὑποσημειώσασθαι... Ακολουθώντας, η επιτροπή εφοδίαζε τον αρνηθέντα τον χριστιανισμό με σχετική βεβαίωση. Η επίμονη άρνηση των χριστιανών να υπακούσουν στάθηκε αφορμή να καταδικαστεί ο χριστιανισμός ως *religio illicita* και να ξεκινήσει εναντίον τους απηνής διωγμός, ο οποίος σταμάτησε το Μάρτιο του 251 μ.Χ. εξαιτίας επιθέσεων εξωτερικών εχθρών εναντίον της αυτοκρατορίας. Για όσους δείλιασαν μπροστά στα βασανιστήρια και αρνήθηκαν τον χριστιανισμό (*lapsi*) προκλήθηκαν σφοδρές συζητήσεις σχετικά με την επάνοδό τους στην εκκλησία. Άλλοι την αρνούνταν οριστικά ενώ άλλοι την δεχόταν κατόπιν μετανοίας. Οι *πεπτωκότες* (*lapsi*) αυτοί διακρίθηκαν σε δύο κατηγορίες: Οι *thurificati et sacrificati*, όσοι δηλαδή προσέφεραν θυσία με τη θέλησή τους, και οι *libellatici et acta facientes*, δηλαδή, εκείνοι που με διάφορα μέσα γράφτηκαν στον κατάλογο όσων προσέφεραν θυσία. Από το διωγμό αυτό η εκκλησία εμπλουτίστηκε με νέφος μαρτύρων όπως ο επίσκοπος Ρώμης Φαβιανός, ο επίσκοπος Τολώσης Σατουρνίνος, στην Αλεξάνδρεια ο Ιουλιανός, ο Μάκαρ, ο Επίμαχος, ο Αλέξανδρος, ο Νεμεσίων, ο Βησάς, η Μερκουρία, η Διονυσία, ο πρεσβύτερος Πιέριος, ο διδάσκαλος της εκκλησίας Ωριγένης κ.α. στα Ιεροσόλυμα ο επίσκοπος Αλέξανδρος, στην Αντιόχεια ο επίσκοπος Βαβύλας, στην Αθήνα ο Ηράκλειος, ο Παυλίνος και ο Βενέδημος, που κάηκαν ζωντανοί, στην Κόρινθο ο Κοδράτος, ο Διονύσιος, ο Λεωνίδας, στην Κρήτη ο επίσκοπος Γορτύνης Κύριλλος και οι λεγόμενοι άγιοι Δέκα κλπ. (Χ. Παπαδόπουλος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, «Οι μάρτυρες του επί Δεκίου διωγμού», *Θεολογία*, 5 (1927), τεύχος 1, σ. 5-18 και Β. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 1992, τ. Α', σ. 124- 125).

5.27, Σύμφωνα με το ελληνικό *μαρτύριον* του Θερίνου, που φιλοξενείται στον ίδιο κώδικα με τον εγκωμιαστικό Λόγο του Αρσενίου, ο δικαστής ή διοικητής της περιοχής ονομάζεται Φίλιππος. Επιπλέον, στο Λόγο του Αρσενίου παρατηρούμε ότι απουσιάζει τόσο το όνομα του μάρτυρα όσο και αυτής της πόλης του Βουθρωτού, γεγονός που εξηγείται αν σκεφτούμε ότι ο Αρσένιος εκεί ακριβώς εκφωνεί το Λόγο του και δεν έχει νόημα η επανάληψη ονομάτων σε ένα κοινό που γνωρίζει επακριβώς πρόσωπα και πράγματα. Σε κάθε περίπτωση, όμως, το *μαρτύριον* πρέπει να είναι γνωστό στον Αρσένιο αφού παρατηρούμε σύμπτωση στο αριθμό και τη σειρά των

βασανιστηρίων του μάρτυρα (βλ. σχετ. M. Aubineau, «La passion grecque inedite de saint Therinos, martyrise a Buthrote en Epire», *BHG* 1798z, σ. 63-78, S. P. Lambros, *Catalogue of the greek manuscripts on Mount Athos*, Cambridge 1895, v. I, p. 294-295, A. Ehrhard, *Überlieferung und bestand der hagiographischen und homiletischen lliteratur der griechischen kirche*, Berlin 1952, σ. 902-903 και λήμμα *Therinus*, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, Bruxelles 1957, v. 1, σ. 296).

7.2-18, Αναχρονισμός: Ο Θερίνος διατυπώνει τα δόγματα της πίστης του, τα οποία, όμως, καθορίστηκαν επακριβώς πολύ αργότερα με τις οικουμενικές συνόδους.

9.17-2, **κροκοδήλοις**: Στους παλαιότερους θεούς του αιγυπτιακού πάνθεου συγκαταλέγεται ο κροκοδειλόμορφος θεός Sebek, στον οποίο ήταν αφιερωμένοι ναοί στην πόλη Αρσινόη (Fayûm) και στο Kom Ombo. Αρκετές φορές τον συνέχεαν με το θεό του κακού Set (M. Brodrick - A. Morton, *A concise dictionary of Egyptian archaeology*, London 1924³, σ. 154, A. Grimm, *Knaurs Lexikon der ägyptischen Kultur*, München/Zürich 1960, 1978, σ. 171-173, T. Wilkinson, *The Thames & Hudson Dictionary of Ancient Egypt*, εκδ. Thames & Hudson world of art, London 2005 and 2008, σ. 58, βλ. σχετ. και Emily Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 2011, σ. 91).

έλουροις: Η γάτα ήταν ιερό ζώο για τους αρχαίους Αιγυπτίους καθώς θεωρούνταν το σύμβολο της θεάς Μπαστέτ, που αντιπροσώπευε τη χρήσιμη θερμότητα του ήλιου. Η θεά εικονιζόταν με ανθρώπινο σώμα αλλά με κεφαλή γάτας. Κρατούσε στο ένα χέρι σίστρο και στο άλλο ένα καλάθι - ασπίδα. Το σημαντικότερο κέντρο της λατρείας της ήταν η πόλη Βούβαστις, το σημερινό Tell Basta, όπου υπήρχε μεγάλος ναός (M. Brodrick - A. Morton, ό. π. σ. 31, Alfred Grimm, ό. π., σ. 152-154, Toby Wilkinson, ό. π., σ. 39, 40 και 48 και Emily Teeter, ό. π., σ. 91).

Ίβις: Αναφέρεται από τους αρχαίους συγγραφείς ως ιερό πτηνό των Αιγυπτίων αφιερωμένο στο θεό της σοφίας Θωθ, ο οποίος συνήθως παριστάνεται με κεφάλι πτηνού, του *ibis aethiopicus* (M. Brodrick - A. Morton, ό. π. σ. 76-77, Alfred Grimm, ό. π., σ. 136-137, Toby Wilkinson, ό. π., σ. 112, 245 και Emily Teeter, ό. π., σ. 91).

Άπις: Θεός των αρχαίων Αιγυπτίων που λατρευόταν στη Μέμφιδα με τη μορφή ταύρου και θεωρούνταν η ενσάρκωση του Φθα, του θεού της Μέμφιδος. Υποτίθεται ότι γεννήθηκε από μία αγελάδα, στην οποία η θεότητα κατέβηκε με τη μορφή αστραπής ή ακτίνας του σεληνόφωτος (M. Brodrick - A. Morton, ό. π. σ. 22-23,

Alfred Grimm, ό. π., σ. 28-29, Toby Wilkinson, ό. π., σ. 30 και Emily Teeter, ό. π., σ. 91).

Μενδήσιος Τράγος (ή Μένδης): Θεότητα του αιγυπτιακού πάνθεου, η οποία παριστάνεται με κεφάλι τράγου ή κριού και λατρευόταν κυρίως στο Δέλτα του Νείλου. Πίστευαν, μάλιστα, ότι η 29^η φαραωνική δυναστεία καταγόταν από τον Μένδητα (D. Bruce, «Mendes», *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, edited by Donald Bruce Redford, Oxford University Press and The American University in Cairo Press, Oxford, New York, and Cairo 2001, τ. 2, σ. 376-377 και Toby Wilkinson, ό. π., σ. 149).

νειλῶον ρεῖθρον (Νεῖλος): Ο ποταμός αυτός λατρευόταν από τους αρχαίους Αιγυπτίους ως θεός. Το όνομά του ήταν Hārī και τον απεικόνιζαν με ανθρώπινη μορφή στολισμένο με άνθη λωτού (M. Brodrick - A. Morton, ό. π. σ. 62, Alfred Grimm, ό. π., σ. 222-226 και Toby Wilkinson, ό. π., σ. 172).

10.20-27, Πολλοί χριστιανοί συγγραφείς (Προκόπιος, Κοσμάς Ινδικοπλεύστης, φιλοστόργιος) πίστευαν ότι ο Νεῖλος, ο οποίος στην Αγία γραφή ονομάζεται Γαιών, ακολουθεί μία υπόγεια διαδρομή και, μαζί με τον «Φεισώνα» της Ινδίας, τον Τίγρη και τον Εφράτη πηγάζει από τον Παράδεισο, ο οποίος τοποθετείται στην Ανατολή (M. Σ. Κορδώσης, *Ιστοριογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων*, Αθήνα 1996, σ. 33, 34). Για την πλημμύρα του Νείλου, κατά τον Καισαρείας Ευσέβιο, διοργανώνονταν ετήσιες εορταστικές εκδηλώσεις (Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 1997, τ. Α', σ. 177).

12.9-17, Παλαιά Διαθήκη, Δανιήλ Γ', Δανιήλ ΣΤ', Ιωνάς Α' και Β'

13.26-27, Παλαιά Διαθήκη, Σοφία Σολομώντος Γ', 1

13.27-14.6, ...ὁ καὶ περιστείλαντες ἐντίμως κατέχετε/ καὶ τιμᾶτε ἀεὶ καὶ ταῖς δι' ἔτους γεραίρε/τε πανηγύρεσι (...) χαίρετε οὖν κ(αὶ) ἀγαλλιᾶσθε, ἀθροίζοντες αὐ/τῶ τὴν πανήγυριν... Από τις φράσεις αυτές πληροφορούμαστε για μία μεγάλη γιορτή που κατά πάσα πιθανότητα τελείται με επίκεντρο τον τάφο του αγίου που βρίσκεται στο Βουθρωτό. Σε διαφορετική περίπτωση δεν θα δικαιολογείτο ούτε ο στόμφος, με τον οποίο μιλάει ο Αρσένιος, ούτε ο πληθυντικός (πανηγύρεσι). Εκεί, λοιπόν, προφανώς, εκφωνείται ο Λόγος και όχι στην Κέρκυρα, όπως έχει υποστηριχθεί (Μ. Κοντοστάνας, *Ο Αρχιεπίσκοπος Κερκύρας Αρσένιος*, Αθήνα 1923, σ. 57). Ο τάφος του Θερίνου είναι, λοιπόν, το επίκεντρο των κατ' έτος πανηγύρεων. Ως τάφος μάρτυρος,

ονομαζόταν *μαρτύριον* και θα ήταν ένα απλό μνήμα (*memorium*) υπερυψωμένο και καλυμένο από ένα *κιβώριο*. Είναι πολύ πιθανό, δε, να χρησίμευε ως αγία Τράπεζα για την τέλεση της θείας λειτουργίας κατά τη διάρκεια των πανηγύρεων. Επίσης, μετά την επικράτηση του χριστιανισμού, ενδέχεται να είχε κτιστεί γύρω από τον τάφο ναός που ονομαζόταν κι αυτός *μαρτύριον* (*confessio*) (Γ. Σωτηρίου, «Οι τάφοι των μαρτύρων της πίστεως ή τα μαρτύρια», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 4 (1936-1938), περίοδος Γ', σ. 39-40). Τέλος, για τις πάνδημες κατ' έτος πανηγύρεις αξίζει να σταθούμε στο Λόγο του Αστερίου Αμασειάς εις την πανεύφημον *μάρτυρα Εύφημιαν*: οί δὲ δὴ πολῖται καὶ κοινωνοὶ τῆς θρησκείας, ὑπὲρ ἧς ἐτελεύτησε, ὡς ἀνδρείαν ὁμοῦ καὶ ἱερὰν τὴν παρθένον θαυμάσαντες, πλησίον τοῦ ἱεροῦ τὴν θήκην δειμάμενοι, καταθέμενοί τε τὴν λάρνακα, τιμὰς τελοῦσιν αὐτῇ, τὴν ἐτήσιον ἑορτήν, καινὴν καὶ πάνδημον ποιοῦντες πανήγυριν (Migne, *Patrologia Graeca*, 40, σ. 336).

Εκτός από τους ανωτέρω εγκωμιαστικούς λόγους ο Αρσένιος, όπως αποδείξαμε στο κεφάλαιο σχετικά με το βίο και την ασματική ακολουθία του, συνέγραψε την ασματική ακολουθία και το βίο των αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου, εισάγοντας στην Κέρκυρα, για τους αναφερόμενους λόγους, την ευλάβεια προς τον άγιο Ανδρέα τον απόστολο.

Επιπλέον, αρκετά έργα έχουν αποδοθεί κατά καιρούς στον Αρσένιο Κερκύρας από τους μελετητές του: Ο Αρχιμανδρίτης Μεθόδιος Κοντοστάνας, μετέπειτα μητροπολίτης Κερκύρας, υποστηρίζει ότι οι ανακρεόντιοι στίχοι που δημοσιεύει ο P. Matranga στο έργο του *Anecdota Graeca*¹ υπό τον τίτλο: *ΑΡΣΕΝΙΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ Στίχοι εις τὴν λαμπρὰν Κυριακὴν: Ἴτε μοι ζῦμπαντες παῖδες, ἴτε φιλάτη χορεία, ἴτε μουσόθρεπτα τέκνα, γλυκερὰν ὄπα λαλεῦντες, λιγυρὸν μέλος φωνεῦντες...* είναι έργο του Αρσενίου Κερκύρας.² Όπως, όμως, αναφέρεται στην *Patrologia Graeca* του Migne, οι στίχοι αυτοί δεν ανήκουν στον άγιο Αρσένιο Κερκύρας αλλά στον άγιο Αρσένιο Αυτωρειανό, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (1254-1260 και 1261-1265).³

¹ P. Matranga, *Anecdota Graeca*, Romae 1850, σ. 670-675.

² Μ. Κοντοστάνας, *Ο αρχιεπίσκοπος Κερκύρας Αρσένιος*, Αθήνα 1923, σ. 59-63.

³ Migne, *Patrologia Graeca*, τ. 140, στ. 937-940.

Ο Σπυρίδων Παπαγεώργιος, πάλι, μεταφέρει στις σχετικές μελέτες του, χωρίς να αποδεικνύεται τίποτε, την άποψη του θεολόγου Νικόλαου Παπαδόπουλου του Κομνηνού (17^{ος} αι.) ότι γενικά ο Αρσένιος *scripsit homilias multas, quarum aliquas vidimus, praesertim de Eucharistia tres, de Penitentia quatuor, de Eleemosyna duo, de laudibus S. S. Petri et Pauli, de laudibus S. Andreae, de laudibus Deiparae, de Jejuniis quinque, de Nativitate Christi, de Incarnatione duo et de Virginitate quatuor*.¹ Άλλωτε, έχει γραφτεί ότι είναι ο συγγραφέας μερικών στιχηρών προς τους Αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ, τους αγίους αποστόλους Πέτρο και Παύλο, τον προφήτη Ηλία κλπ.² ενώ του αποδίδονται τέσσερις Κανόνες, του Ευχελαίου, του Ψυχοσάββατου προ της Πεντηκοστής, της Θεοτόκου και του αγίου Τιμοθέου Προύσσης.³ Κοινός παρανομαστής και στους τέσσερις κανόνες είναι απλώς η αναφορά του ονόματος του Αρσενίου στην ακροστιχίδα τους και τίποτε άλλο. Έτσι ο μητροπολίτης Κερκύρας Ευστάθιος Βουλισμάς δέχεται ως συγγραφέα του κανόνα του Ευχελαίου τον άγιο Αρσένιο Αυτωριανό και όχι τον Κερκύρας Αρσένιο⁴.

Ας δούμε, όμως, τους κανόνες αυτούς και ας επισημάνουμε τη σχέση μεταξύ τους λόγω της ίδιας περίπου ακροστιχίδας που υπάρχει σε όλους. Συγκεκριμένα στον κανόνα του Ευχελαίου υπάρχει η ακροστιχίδα *Έυχῆς ἐλαίου ψαλμὸς ἐξ Ἀρσενίου*⁵, στον κανόνα της Θεοτόκου η ακροστιχίδα *Τρίτος Πάναγνε ψαλμὸς ἐξ Ἀρσενίου*⁶ και στον κανόνα του αγίου Τιμοθέου Προύσσης *Αἶνος Τιμοθέῳ λόγων Ἀρσενίου*⁷. Από όλους αυτούς μπορούμε να σταθούμε στον κανόνα του αγίου Τιμοθέου Προύσσης, ο οποίος μας οδηγεί σε πιο ασφαλή συμπεράσματα.

¹ Σ. Κ. Παπαγεώργιος, *Περί του Αγίου Αρσενίου Μητροπολίτου Κερκύρας*, Τυπογραφείον «Αθηνά» Αρσενίου Κάου, Κέρκυρα 1872, σ. 25-26 και του ίδιου, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, χρωμοτυπολιθογραφείον Αδελφ. Γ. Ασπιώτη, Κέρκυρα 1920, σ. 17-18.

² Γ. Ι. Παπαδόπουλος, *Συμβολαί εις την ιστορίαν της παρ' ημῖν εκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, Αθήνα 1890, σ. 254-255.

³ Δ. Ζ. Σοφιανός, «Ανέκδοτος κανὼν του μάρτυρος Αρμοδίου συνταχθεὶς ὑπὸ του Αρσενίου της Κρυπτοφέρρης (ΙΑ' αἰών)», *Επετηρὶς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 29-30 (1972-1973), σ. 99.

⁴ Μητροπολίτης Κερκύρας Ευστάθιος, «Περί εκκλησιαστικῶν μελωδῶν», *Εκκλησιαστικὴ Αλήθεια*, Κωνσταντινούπολη 1893, αρ. 45, σ. 361.

⁵ Π. Τρεμπέλας, «Η ακολουθία του Ευχελαίου», *Θεολογία*, τ. Α' (1923), σ. 121, 181.

⁶ Νικόδημος μοναχὸς ο Νάξιος, *Στέφανος της Αειπαρθένου ἡτοι Θεοτοκάριον*, Κωνσταντινούπολη 1849, σ. 63.

⁷ *Μηναῖον του Ιουνίου περιέχον ἅπασαν την ἀνήκουσαν αὐτῷ ακολουθίαν*, Έκδοσις της Αποστολικῆς Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, σ. 37.

Καταρχήν ο άγιος Τιμόθεος έζησε και μαρτύρησε επί Ιουλιανού του Παραβάτη (361-363) στην πόλη Προύσα της Μικράς Ασίας, της οποίας ήταν επίσκοπος. Η μνήμη του τιμάται στις 26 Μαΐου και επίσης στις 10 Ιουνίου εορτάζεται η ανακομιδή των λειψάνων του από την Προύσσα στην Κωνσταντινούπολη, γεγονός που πραγματοποιήθηκε κατά τον 10^ο αι. Συγκεκριμένα τα λείψανά του τοποθετήθηκαν στο ναό που κτίστηκε γι' αυτόν τον σκοπό εντός του *ξενώνα* που ιδρύθηκε την ίδια εποχή μάλλον από τον αυτοκράτορα Ρωμανό Α' το Λεκαπηνό (920-944). Η περίοδος, όμως, αυτή συμπίπτει με την πατριαρχία του οσίου Τρύφωνος ((927-931), ο οποίος, ως γνωστόν, υποδέχθηκε τον Αρσένιο όχι ακριβώς στην Κωνσταντινούπολη αλλά στο μοναστήρι του στο όρος Όλυμπος της Βιθυνίας, πριν γίνει πατριάρχης δηλαδή πριν το 927. Το όρος Όλυμπος, όμως, βρίσκεται στα περίχωρα της Προύσσας και είναι δυνατόν, επομένως, ο Τρύφων να γνώριζε την τοπική ευλάβεια προς τον άγιο Τιμόθεο και, όταν έγινε πατριάρχης, καθώς οι ημερομηνίες συμπίπτουν, να μετέφερε τα λείψανα και την εορτή του στην Κωνσταντινούπολη. Παράλληλα, στο μοναστήρι του οσίου Τρύφωνος στο όρος Όλυμπος έγινε δεκτός και ο Αρσένιος, ο οποίος προφανώς γνώρισε από κοντά την ευλάβεια του αγίου Τιμοθέου. Επομένως, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο όσιος Τρύφων μετέφερε στην Κωνσταντινούπολη τα λείψανα του αγίου Τιμοθέου εισήγαγε τη γιορτή του και αφιέρωσε στον άγιο το ναό του *ξενώνα* που ίδρυσε ο Ρωμανός Α' ο Λεκαπηνός. Έτσι μπορούμε να καταλήξουμε ότι ο λόγιος Αρσένιος, έμπιστος του Τρύφωνος και *άρχων των εκκλησιών*, πιθανότατα για το γεγονός αυτό, είναι δυνατόν να συνέγραψε τον κανόνα του αγίου. Υπό μία τέτοια προοπτική και δεδομένης της ομοιότητας της ακροστιχίδας του κανόνος αυτού με τους υπολοίπους, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Κερκύρας Αρσένιος είναι δυνατόν να είναι ο συγγραφέας τους.¹

¹ J. Mateos, S. I., «A la recherche de l'auteur du canon de l'Euchélaion», *Orientalia Christiana Periodica*, σ. 373.

Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ ΤΟΥ ΑΡΣΕΝΙΟΥ

Είδαμε στο οικείο κεφάλαιο ότι, σύμφωνα με το συναξάριο, το λείψανο του αρχιεπισκόπου Αρσενίου μεταφέρθηκε στην Κέρκυρα και ετάφη στην ακρόπολη της μεσαιωνικής πόλης στον καθεδρικό ναό των Αγίων Αποστόλων.¹ Ο ναός αυτός ήταν μία τρίκλιτη βασιλική² ενώ τα μοναδικά στοιχεία που έχουν διασωθεί πιθανότατα είναι οι μαρμάρيني κορμοί κίωνων που συγκρατούσαν τον εξώστη για το όργανο του σημερινού καθολικού καθεδρικού ναού των Αγίου Ιακώβου και Χριστοφόρου.³

Στη μαρμάρινη σαρκοφάγο, όπου είχε εναποτεθεί το σώμα του Αρσενίου ο Ανδρέας Μάρμορας αναφέρει ότι τοποθετήθηκε ελληνική επιγραφή, την οποία διασώζει σε λατινική μετάφραση:

*Arcana prorsus ne velis attingere,
Si quid modesti corde gestas consilij:
Quare a sepulcro tu manus hoc abstinence,*

¹ «...la Cattedrale ne' secoli anteriori posta era nella cittadella e dedicata agli apostoli Pietro e Paolo...», A. Mustoxidi, *Delle Cose Corciresi*, vol. 7, Corfu' 1848, σ. 410, Γ. Σ. Λινάρδος, «Μεσαιωνική πόλη Κερκύρας», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 19 (1974), σ. 99 και 109, Γ. Τόλιας, «Τα Νησολόγια», εκδ. Ολκός, Αθήνα 2002, σ. 134, όπου δημοσιεύεται χαλκογραφία του 1573 του Simon Pinargenti με το παλιό φρούριο της Κέρκυρας, ανάμεσα στις δύο κορυφές του οποίου βρίσκεται το καθεδρικός ναός, «il domo», W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα*, μτφ. Ά. Φουριώτη, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1990², σ. 590, 591, Αφροδίτης Αγοροπούλου – Μπιρμπίλη, *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*, Αθήνα 1976, σ. 35 και σ. 68 εικ. 42, Α. Τσίτσα, «Μία περιγραφή των Κορφών καμωμένη το 1630 από το Στέφανο Μάστρακα», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, Κέρκυρα 1974, έτος 11, αρ. 11, σ. 80, 81, Σ. Ν. Ασωνίτη, *Ανθηγαυική Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1999, σ. 47 και 236, Π. Χιώτου, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου*, Ζάκυνθος 1887, τ. 6, σ. 11 και 84 και Σπ. Κ. Παπαγεώργιου, *Περί του Αγίου Αρσενίου Μητροπολίτου Κερκύρας, 876 – 953*» (Διατριβή αναγνωσθείσα εν τω εν Αθήναις φιλολογικό Συλλόγω «Παρνασσώ» τον Οκτώβριον του έτους 1871), Κέρκυρα 1872, σ. 16 και του ιδίου, «Χριστιανικά αρχαιότητες της Κερκύρας», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 9 (1908-1909), σ. 47.

² Έ. Κόντσινα, *Η βυζαντινή πόλη*, Μετάφραση Κατερίνα Δασκαλάκη, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2009, σ. 183 – 184 και Αφρ. Αγοροπούλου – Μπιρμπίλη, «Η αρχιτεκτονική των λατινικών εκκλησιών της Κέρκυρας και η θέση τους στον ιστό της πόλης κατά τη βενετοκρατία», *Ο χώρος και τα δημογραφικά μορφώματα, κύριοι συντελεστές της οικονομίας, Πρακτικά Ζ' Πανιωνίου Συνεδρίου*, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002, σ. 227, υποσ. 11.

³ Αφρ. Αγοροπούλου – Μπιρμπίλη, ό. π., σ. 227, υποσ. 11, και σ. 245

Horrore sed digna prius honeste, ac tremente.
Si vero es audax quaevide in quem ne audeas,
Iustitia poenas reposcat vindices.
Elata Sanctorum est semel pars ossium
Idque adeo cordis cum dolore maximo;
Ipsius in primis siti exhortamine
*Boni tu verenda, si sapis, verebere.*¹

Η επιγραφή, ωστόσο, μας δίνει την πληροφορία ότι κατά το παρελθόν ο τάφος του αγίου συλήθηκε και μέρος των λειψάνων αρπάχθηκε, γεγονός που προκάλεσε μεγάλη θλίψη στους κερκυραίους: *Elata Sanctorum est semel pars ossium idque adeo cordis cum dolore maximo*. Αξίζει δε να παρατηρήσουμε ότι η επιγραφή αναφέρεται στον πληθυντικό αριθμό (Sanctorum), γεγονός που πιθανότατα σημαίνει ότι αρπάχθηκαν και λείψανα άλλων αγίων. Την αρπαγή αυτή, μάλιστα, έρχονται να επιβεβαιώσουν οι Βολλανδιστές στη σειρά *Acta Sanctorum*, οι οποίοι, αναφερόμενοι στα λείψανα του αγίου Αρσενίου, τονίζουν *...reliquum Genuam avectum existimatur, qua tempestate insulam occuparunt, et Sanctorum Iasonis et Sosipatri, qui primi in Corcyram Evangelii lucem, ab Apostolo Paulo missi, intulere, corpora avexerunt Ligures*. Οι Βολλανδιστές σημειώνουν, επίσης, ότι στηρίχθηκαν στις πληροφορίες κάποιου γενικού βικαρίου από τη Ζάρα της Δαλματίας, ο οποίος είχε χρηματίσει επί εικοσαετία αρχιδιάκονος στην Κέρκυρα. Αυτός, συν τοις άλλοις, κατέδειξε τους Γενουάτες ως άρπαγες τόσο των λειψάνων του αγίου Αρσενίου όσο και των λειψάνων των αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου, όταν είχαν καταλάβει την Κέρκυρα.²

Πράγματι, λίγο πριν την Δ΄ Σταυροφορία, το έτος 1199, ο γενουάτης πειρατής Λέων Βετράνο είχε καταλάβει για λίγο την Κέρκυρα, μετατρέποντάς την σε ορμητήριό του. Ο ίδιος, ύστερα από την Δ΄ Σταυροφορία, την ανακατέλαβε, για λίγο διάστημα, το 1205, με τη βοήθεια των κερκυραίων, διώχνοντας τους Βενετούς που το ίδιο έτος είχαν καταλάβει το νησί στο πλαίσιο της *Partitio terrarum imperii Romaniae*,³ φέρνοντας με το στόλο τους τον πρώτο λατίνο πατριάρχη στην

¹ A. Marmora, ό. π., σ. 191, 192.

² *Acta Sanctorum*, Ianuarius, vol. II, σ. 765 και Addenda ad IXX diem Ianuarii, Andrea Mustoxidi, ό. π., *annotazioni*, σ. 686 και S. Petrides-C. Emereau, «Saint Arsène de Corfou», *Échos d' Orient*, 20 (1921), σ. 431.

³ Βλ. σχετ. A. Carile, «Partitio terrarum imperii Romaniae», *Studi veneziani*, 7 (1965), σ. 125-305.

Κωνσταντινούπολη, το Θωμά Μοροζίνη.¹ Ορθώς, επομένως, η επιγραφή αναφέρεται σε *οστά αγίων* και όχι σε *οστά αγίου* ενώ ο Μάρμορας κάνει λάθος όταν αναφέρει ότι, όταν κατέθεσαν το σώμα του Αρσενίου στη μαρμάρινη σαρκοφάγο, τοποθέτησαν την εν λόγω επιγραφή. Είναι φανερό ότι η επιγραφή τοποθετήθηκε στον τάφο του αγίου πολύ αργότερα, ύστερα από τη σύλησή του, με σκοπό να αποτρέψει την αρπαγή και των υπολοίπων λειψάνων. Θα μπορούσαμε, δε, να θεωρήσουμε ότι ο μητροπολίτης Γεώργιος Βαρδάνης, όντας δεινός επιγραμματοποιός², συνέθεσε την επιγραφή και μερίμνησε για την τοποθέτησή της στον τάφο του Αρσενίου, αφού, τρέφοντας ιδιαίτερο ενδιαφέρον προς τον άγιο, συνέγραψε, όπως αποδείξαμε, το συναξάριό του, επισκεύασε τον τάφο του³, ανακαίνισε τον καθεδρικό ναό⁴ και συνέθεσε, μάλιστα, επίγραμμα *Εἰς τὸν τάφον τοῦ ἁγ. Ἀρσενίου*:

ἄρα φύλαξ πῶς ἐκ Θεοῦ σχῶν τὸ κράτος
ζωὴν γὰρ ἀνχεῖ τῆς φθορᾶς ὑπερτέραν
ὕψ..σεν, ἀνέκαθεν ἐκ τῶν θαυμάτων,
(...)⁵

Επιπλέον, ο ίδιος, σε ένα άλλο επίγραμμά του, αναφερόμενος είτε στον τάφο του αγίου είτε στο μητροπολιτικό ναό, κάνει λόγο για ...*ἀνωράιστον τὴν κατοικίαν, ἄκλειστον ἀφύλακτον ἡμελημένην θριγγόμασιν γοῦν ἀπολαβῶν λιθίνοις ὡς ἦν ἔφικτον ἀσφάλειαν εἰσφέρω μετ' εὐλαβείας ἐνθαδί προσιέναι μισθὸν πολλαπλάσιον ἐξ Ἀρσενίου*.⁶ Επιβεβαιώνει, επομένως, τη δική του συνεισφορά στην ανακαίνιση του ναού ή του τάφου προκειμένου να κερδίσει, με τη μεσολάβηση του Αρσενίου,

¹ W. Miller, ό. π., σ. 87-88, Σ. Δε Βιάζη, «Σημειώματα περί των Δυτικών Εκκλησιών, Αρχιεπισκόπων και Επισκόπων Επτανήσου», *Αρμονία*, 13 (1905), σ. 203 και Ν. Σ. Γερακάρης, *Κερκυραϊκά Σελίδες*, Κέρκυρα 1908, σ. 5 και Donald M. Nicol, *Βυζάντιο και Βενετία*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2004, σ. 192 και 204.

² Αθ. Κομίνης, «Το βυζαντινόν ιερὸν επίγραμμα και οι επιγραμματοποιοί», ό. π., σ. 169-170.

³ S. Petrides-C. Emereau, ό. π., σ. 437.

⁴ Αικατερίνης Γαλώνη, ό. π., σ. 340, Σ. Σκλαβενίτης, *Γεώργιος Βαρδάνης, μητροπολίτης Κέρκυρας (1219-1238 ca.)*. Συμβολή στη μελέτη του βίου του και του συγγραφικού του έργου, αδημ. διδ. διατριβή, Τμήμα Ιστορίας - Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2006, σ. 44-45, 153-154.

⁵ Antonio Rocchi, *Versi di Cristoforo Patricio edita da un codice della monumentale badia di Grottaferrata*, Roma 1887, σ. 67.

⁶ Antonio Rocchi, *Versi...*, ό. π., σ. 68, Σ. Σκλαβενίτης, ό. π., σ. 153.

μισθόν πολλαπλάσιον, παρουσιάζοντας σαφέστατα μίαν εικόνα εγκατάλειψης του ναού ή του τάφου που προκλήθηκε από το πέρασμα του πειρατή Βετράνο. Παράλληλα, η αποτρεπτική επιγραφή που τοποθέτησε στον τάφο, προκειμένου να διασώσει τα υπόλοιπα λείψανα του αγίου, μαζί με την ανακαίνιση, επιβεβαιώνεται από την νύξη του ... *ἀσφάλειαν εἰσφέρω μετ' εὐλαβείας*.¹

Τριάντα χρόνια περίπου μετά την εποχή του Βαρδάνη ο μητροπολιτικός ναός, που φιλοξενούσε τον τάφο με τα λείψανα του Αρσενίου, όταν ο Κάρολος Α΄ ο Ανδηγαυός (Charles d' Anjou) κατέλαβε την Κέρκυρα, το 1267, αφαιρέθηκε από τους ορθοδόξους και δόθηκε στους ρωμαιοκαθολικούς² ενώ ήδη από την εποχή του Φίλιππου Κινάρδου (1258-1266) ο ορθόδοξος μητροπολίτης φαίνεται ότι είχε εγκαταλείψει το νησί³ και την κενή θέση του καταλαμβάνει λατίνος, του οποίου το όνομα δεν έχει σωθεί.⁴ Στις διαμαρτυρίες των Κερκυραίων ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ προέβαλε ένα σόφισμα της Συνόδου του Λατερανού (1213)⁵, σύμφωνα με το οποίο ...*σώμα εκ δύο κεφαλών συγκείμενον είναι τέρας*. Επιτράπηκε, όμως, στους ορθόδοξους να έχουν ως επικεφαλής έναν πρωτοπαπά, οποίος λόγω της επιτελικής θέσης του στο ορθόδοξο ποίμνιο έφερε τον τίτλο «μέγας». Όπως εύστοχα παρατηρεί ο W. Miller ...*Τώρα, για πρώτη φορά οι νησιώτες μάθαιναν του θρησκευτικού διωγμού τη σημασία*.⁶

¹ Antonio Rocchi, *Versi...*, ό. π., σ. 68

² W. Miller, ό. π., σ. 590-591 και Δ. Καπάδοχος, *Ναοί και μοναστήρια της Κέρκυρας – Παζών και Οθωνών στα μέσα του ΙΗ΄ αιώνα*, Αθήνα 1994, σ. 17.

³ Σπ. Ασωνίτη, ό. π., σ. 224.

⁴ Μ. Φόσκωλος, «Series episcoporum ecclesiae latinae in Graecia», *Anno Domini*, Περιοδική έκδοση για την παρουσία της Καθολικής Εκκλησίας στην Ελλάδα, 1 (2003), σ. 267.

⁵ Στη σύνοδο αυτή κλήθηκε να λάβει μέρος και ο μητροπολίτης Κερκύρας Βασίλειος Πεδιάδίτης (1198-1217 περίπου), ο οποίος απάντησε επικριτικά στην πρόσκληση του πάπα (Σ. Κ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, Κέρκυρα 1920, σ. 31-34, Σπ. Ασωνίτη, ό. π., σ. 223 και Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, ό. π., σ. 557-558.

⁶ W. Miller, ό. π., σ. 590, Ε. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα 1856, σ. μδ΄-με΄, 92-93, Andrea Mustoxidi, ό. π., σ. 410, Π. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα της νήσου Ζακόνθου*, Κέρκυρα 1858, τ. 2, σ. 30 κεξ., Ν. Σπ. Γερακάρης, ό. π., σ. 33-34, Α. Μ. Ίδρωμένος, *Συνοπτική ιστορία της Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1930², σ. 73-74, Α. Τσίτσας, *Η εκκλησία της Κέρκυρας κατά την λατινοκρατίαν 1267-1797*, Κέρκυρα 1969, σ. 30 κεξ., Σ. Ασωνίτης, ό. π., σ. 224-225 και Αλίκη Νικηφόρου, *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας 14^{ος} – 18^{ος} αι.*», Αθήνα 1999, σ. 40.

Την ίδια τύχη, ωστόσο, με το μητροπολιτικό ναό είχε και ο τάφος με τα λείψανα του Αρσενίου.¹ Οι ορθόδοξοι, όμως, διατήρησαν το δικαίωμα της προσκύνησης των λειψάνων, ορισμένες φορές το χρόνο, και της τέλεσης της θείας λειτουργίας την ημέρα της μνήμης του αγίου, την 19η Ιανουαρίου. Κατά τη βενετική περίοδο οι ημέρες της προσκύνησης των λειψάνων από τους ορθόδοξους ήταν οι ημέρες των μεικτών θρησκευτικών τελετών από ορθόδοξους και καθολικούς: Την 20η Ιανουαρίου, μνήμη αγίων Φαβιανού και Σεβαστιανού, σε ανάμνηση της απαλλαγής της Βενετίας από πανώλη, την 25η Μαρτίου, ημέρα του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, σε ανάμνηση της ίδρυσης της Βενετικής Δημοκρατίας, την 25η Απριλίου, μνήμη του αγίου Μάρκου, προστάτη της Βενετίας, την 20η Μαΐου, μνήμη του αγίου Βερναρδίνου, σε ανάμνηση της αφιέρωσης της Κέρκυρας στη Γαλινοτάτη Δημοκρατία, στη γιορτή της αγίας Δωρεάς (Corpus Domini), μιας από τις μεγαλύτερες της καθολικής εκκλησίας, την 7^η Οκτωβρίου, μνήμη της αγίας Ιουστίνης, επέτειος της νίκης των χριστιανικών όπλων κατά την ναυμαχία της Ναυπάκτου, και τη Μ. Παρασκευή.²

Η ίδια τάξη, αναφορικά με την εορτή και την προσκύνηση των λειψάνων των αγίων, παρατηρείται όταν τα λείψανα από το ναό του παλαιού φρουρίου μεταφέρονται στο «ξωπόλι ή μπόργκο των Κορυφών», τη νέα πόλη που εν τω μεταξύ έχει δημιουργηθεί³ επί λατίνου αρχιεπισκόπου Βενέδικτου Βραγαδίνου (Benedictus Bragadin) (1618-1658) και κατατίθενται στην καινούργια λατινική μητρόπολη των αγίων Ιακώβου και Χριστοφόρου.⁴ Η μεταφορά αυτή συντελείται μετά το 1635, όπως

¹ Α. Τσίτσας, ό. π., σ. 32 και Μ. Κοντοστάνας, *Ο αρχιεπίσκοπος Κερκύρας Αρσένιος*, Αθήνα 1923, σ. 47.

² Α. Mustoxidi, ό. π., σ. 410, Π. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου*, Ζάκυνθος 1887, τ. 6, σ. 84-85, Σ. Κ. Παπαγεώργιος, *Περί του Αγίου Αρσενίου μητροπολίτου Κερκύρας (876-953)*, Κέρκυρα 1872, σ. 19, Α. Χ. Τσίτσας, «Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (θεσμοί)», *Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών*, Κέρκυρα 1989, σ. 81-91 και Αλίκης Νικηφόρου, ό. π., σ. 53-54 και 79, υποσ. 69.

³ Γ. Σ. Λινάρδος, ό. π., σ. 117-118, Αφροδίτη Αγοροπούλου – Μπιρμπίλη, *Η αρχιτεκτονική...*, σ. 35 και σ. 68 εικ. 42, Σ. Χ. Καρύδης, «Αφανισμοί ναών στην πόλη και στα προάστια της Κέρκυρας τον 16^ο αιώνα», ανάπτυπο από τα πρακτικά του *ΚΓ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 86, υποσ. 2.

⁴ Σ. Κ. Παπαγεώργιος, *Περί του Αγίου Αρσενίου...*, σ. 20, του ίδιου, *Ιστορία...*, σ. 19, Μ. Κοντοστάνας, ό. π., σ. 49, Α. Χ. Τσίτσας, *Η Εκκλησία της Κέρκυρας...*, σ. 148-149. Για τον Βενέδικτο Βραγαδίνο βλ.

όπως προκύπτει από αναφορά του βάλιου Gerolamo Trevisan (1635-1637) προς τη βενετική σύγκλητο, όπου αναφέρεται ότι το προσκύνημα στο ναό προκαλούσε ανησυχία στους βενετούς. Έτσι αυτοί, για λόγους ασφαλείας, προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να προβάλλουν προσκόμματα και να εμποδίζουν τη μεγάλη κοσμοσυρροή στην ακρόπολη του παλαιού φρουρίου στην γιορτή του αγίου αλλά και σε άλλες γιορτές. Για το λόγο αυτό στην αναφορά του ο Trevisan υπενθυμίζει την πρόταση που είχε υποβάλει στις 12 Απριλίου 1634 σχετικά με την ίδρυση αλταρίου του αγίου στο νέο καθεδρικό ναό για την εναπόθεση των ιερών λειψάνων. Επιπλέον, οι λόγοι ασφαλείας και άμυνας που υπαγόρευσαν στις βενετικές αρχές του νησιού την απόφαση για τη μεταφορά των λειψάνων και του καθεδρικού ναού εκτός φρουρίου¹ φαίνονται ξεκάθαρα και στην αναφορά προς τη βενετική σύγκλητο το 1632 του Γενικού Προνοητή Θαλάσσης και Εξεταστή (Inquisitor) Αντωνίου Πιζάνι (Antonio Pisani). Ο εν λόγω εκφράζει την ανακούφισή του για την αποπεράτωση του νέου ναού της πόλης και της κατοικίας του λατίνου αρχιεπισκόπου: *non vi fu cosa piu' desiderata da' nostri maggiori, che il veder fuor di fortezza la chiesa del Domo per tanti rispetti di sicurtà e buon governo.*²

Την ανακούφιση αυτή θα την κατανοήσουμε καλύτερα αν λάβουμε υπ' όψιν το μόνιμο άγχος των Βενετών προς τους Τούρκους και την καχυποψία τους προς τον ανώτερο ορθόδοξο κλήρο, γύρω από τον οποίο υπήρχε φόβος μήπως συσπειρωθούν οι Έλληνες για την υλοποίηση των εθνικών τους στόχων. Γι' αυτό, άλλωστε, απαγορευόταν να έλθει και να εγκατασταθεί ορθόδοξος αρχιερέας στις βενετικές κτήσεις³ πέραν από εκείνους που ασκούσαν κανονική δικαιοδοσία στις έδρες τους (Μονεμβασιά, Μεθώνη, Κεφαλονιά, Κύθηρα κλπ.), γιατί πίστευαν ότι η ορθόδοξη ιεραρχία, καθώς ήταν εξαρτημένη από το τουρκοκρατούμενο οικουμενικό

A. Μουστοξύδης, *Ιστορικά και Φιλολογικά Ανάλεκτα*, Κέρκυρα 1872, τ. Α', σ. 114, Π. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα...*, σ. 85-86 και Αθ. Χ. Τσίτσα, «Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα...», σ. 38.

¹ E. Concina, «Citta' e fortezze nelle "tre isole nostre del Levante"», *Venezia e la difesa del Levante*, Venezia 1986, σ. 190.

² A.S.V., *Collegio-Relazioni*, B.75, φ.23-23ν σε Αλίκης Νικηφόρου, ό. π., σ. 79-81, υποσ. 69.

³ Ν. Τωμαδάκης, «Ορθόδοξοι αρχιερείς εν Κρήτη επί Ενετοκρατίας», *Ορθοδοξία*, 27 (1952), σ. 63-75, του ίδιου, «Οι ορθόδοξοι παπάδες επί ενετοκρατίας και η χειροτονία αυτών», *Κρητικά Χρονικά*, 13 (1959), σ. 42, βλ. σχετ. και Μ. Ι. Μανούσακας, «Βενετικά έγγραφα αναφερόμενα εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Κρήτης του 14^{ου} – 16^{ου} αιώνας (Πρωτοπαπάδες και Πρωτοψάλται Χάνδακος)», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 15 (1961), σ. 149-233.

πατριαρχείο, ήταν αντίθετη με τα βενετικά συμφέροντα.¹ Άλλωστε, η ορθόδοξη εκκλησία, για να επιβιώσει, έπρεπε να παραμείνει πιστή στο σουλτάνο, τον οποίο αποκαλούσε *βασιλέα*.² Έτσι ο Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής εμφανίστηκε ως υπερασπιστής της ορθοδοξίας επανιδρύοντας το οικουμενικό πατριαρχείο, εξουδετερώνοντας την θανάσιμη επιρροή των λατίνων και τοποθετώντας τον ανθενωτικό Γεννάδιο Σχολάριο ως τον πρώτο πατριάρχη μετά την άλωση. Επομένως, «...η νομιμοπροσύνη προς αυτόν, τόσο της Εκκλησίας όσο και ολόκληρου του Γένους, ήταν αναγκαία, αν όχι επιβεβλημένη».³

Για τους ανωτέρω λόγους ο μέγας πρωτοπαπάς της Κέρκυρας, ενώ εξαρτιόταν πνευματικά από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, δεν ερχόταν σε άμεση επικοινωνία με αυτό, καθώς επιστολές και επίσημα έγγραφα αποστέλλονταν στην Κέρκυρα μέσω του πρεσβευτή της Βενετίας στην Κωνσταντινούπολη.⁴ Μάλιστα, το 1694 ο τότε γενικός προνοητής Antonio Molin εξέδωσε διαταγή, με την οποία απαγορευόταν η δημοσίευση πατριαρχικών εγγράφων και αποφάσεων χωρίς την έγκριση των βενετικών αρχών. Κατά τον ίδιο τρόπο και ο βάιλος Κερκύρας Πέτρος Dona' απαγόρευσε να αναγνωσθούν επ' εκκλησίας ο αφορισμός και η καθαίρεση που εξέδωσε ο οικουμενικός πατριάρχης Κύριλλος Δ΄ (1711-1713) προς τον λατινοφρονήσαντα μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελέτιο τον Τυπάλδο (1712).⁵

Το Βενέδικτο Βραγαδίνο διαδέχεται ο Κάρολος Λάβιας (Carolus Labia) (1659-1677), ο οποίος το ίδιο έτος του ερχομού του στην Κέρκυρα (1659) έθεσε ως κύριο μέλημά του την ανακαίνιση του λατινικού καθεδρικού ναού. Έτσι, *αντί τῆς στενῆς καὶ ἀξέστου Μητροπόλεως, ἐγείρει περικαλῆ καὶ μεγαλοπρεπέστατον ναόν· δαπάνη*

¹ Μ. Ρούσσο-Μηλιδώνης, «Η φιλορθόδοξη πολιτική των Ενετών στην Κρήτη», *Σύγχρονα Βήματα*, τεύχ. 129, έτος 35, Ιαν. Μάρτ. 2004, σ. 45.

² Elizabeth Jeffreys και C. Mango, «Προς την κατεύθυνση ενός ελληνοφραγκικού πολιτισμού», *Ιστορία του Βυζαντίου*, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, επιμ. C. Mango, μετάφρ. Όλγα Καραγιώργου, επιμ. ελλην. Έκδ. Γιασμίνα Μουσειδου, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2002, σ. 393.

³ Π. Κονόρτας, «Ο Θεός, ο σουλτάνος και ο πατριάρχης», *Η Άλωση της Πόλης*, σειρά *Ιστορικά* της εφημερ. *Ελευθεροτυπία*, σ. 123.

⁴ *Επιστολές των οικουμενικών πατριαρχών προς του μεγάλους πρωτοπαπάδες της Κέρκυρας (17^{ος}-18^{ος} αιώνας)*, Πηγές της επανησιακής ιστορίας 5, Τμήμα Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου, επιστημ. επιμ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Α. Τσελίκας, εκδίδει: Νικολέτα Βλάχου, εκδ. Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2009, σ. 24.

⁵ Α. Χ. Τσίτσα, *Η Εκκλησία της Κέρκυρας...*, σ. 67-68.

ἀδρᾶ καὶ ἰδίᾳ αὐτοῦ ἀνωκοδόμησε βωμούς, (...), ἤγειρε περεκκλήσια ἐν οἷς καὶ τὸ τοῦ Ἁγίου Ἀρσενίου¹, ὅπου τοποθέτησε τὴν εἰκόνα τῶν ἁγίων Ἀρσενίου καὶ Σπυρίδωνος καὶ τὸ ἔτος 1669 κατέθεσε σε περίτεχνη ἐπίχρυση λάρνακα τα εναπομείναντα ἱερά λείψανα τοῦ Ἀρσενίου.² Παράλληλα, μερίμνησε καὶ πέτυχε ἀπὸ τὸν πᾶπα Κλήμεντα Ζ΄ νὰ τελούνται οἱ εορτὲς τῶν ἁγίων Ἀρσενίου καὶ Σπυρίδωνα με ἀπόδοση (ottava), ὅπως γίνεται στὶς μεγάλες γιορτὲς.³ Επιπλέον, στὴ νέα μητρόπολη μεταφέρθηκαν τα εναπομείναντα λείψανα τῶν ἁγίων Ἰάσονος καὶ Σωσιπάτρου⁴ καὶ τὸ λεγόμενο «ευαγγέλιο τοῦ ἁγίου Ἀρσενίου». Πρόκειται γιὰ ἓνα χειρόγραφο ευαγγελιστάριο, τὸ ὁποῖο πίστευαν ὅτι εἶχε γραφεί ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἁγίου, μίᾳ παράδοση, ὠστόσο, που δὲν ανταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα, καθὼς αὐτὸ ἀνάγεται χρονικὰ στὶς ἀρχὲς τοῦ 14^{ου} αἰῶνα.⁵

Στὸ παρεκκλήσιο τοῦ ἁγίου Ἀρσενίου ὁ ἀρχιεπίσκοπος Λάβιας τοποθέτησε τὴν ἀκόλουθη ἐπιγραφή:

D(OMINO) O(PTIMO) M(AXIMO)
OSSA INSIGNIA S(ANCTI) ARSENI HUIUS CIVITATIS ARCHIEPI(SCOPI)
QUAE SUB ALTARE DIU TEGEBANTUR POST ANNUM
DEPOSITIONIS EIUSDEM OCTIGENTESIMUM EX VETE-
RI TEMPLO P(O)ENE COLLABENTI IN HAC ECCLESIA TRA-
SLATA FUERE ANNO MDCXXXIII KAL. JANUARI
POSTEA ISTA IN AEDICULA CAPSULAQ(UE) AURATA VENE-
RABILITER SIC POSITA A CAROLO LABIA ARCHIEPISCO-
PO UT CUMULATIUS VENERARENTUR
ANNO MDCLIX SECTODEC(IMO) KAL. FEB(RUARI).

¹ Α. Μάρμορα, *Ιστορία τῆς νήσου Κερκύρας*, μετάφρ. Ι. Μάρμορα, Κέρκυρα 1902, σ. 345.

² Αφρ. Αγοροπούλου – Μπιρμπίλη, «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν λατινικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Κερκύρας...», σ. 246, ὑποσ. 92.

³ Π. Χιώτου, *Ἱστορικά ἀπομνημονεύματα...*, σ. 86, Σπ. Παπαγεώργιου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Ἀρσενίου...*, σ. 20, τοῦ ἰδίου, *Ἱστορία...*, σ. 19, Μ. Κοντοστάνου, ὁ. π., σ. 49-50, Αλίκης Νικηφόρου, ὁ. π., σ. 79-81, ὑποσ. 69 καὶ Γ. Γαστεράτος, «Ὁ καθολικὸς ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας Κάρολος Λάβιας», *Συνάντησι-
διμηνιαίό δελτίο ἐνοριῶν καθολικῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κερκύρας, Κεφαλληνίας-Ζακύνθου καὶ
ἀποστολικοῦ βικαριᾶτου Θεσσαλονίκης*, ἔτος 27^{ον} – τεῦχος 147, Ἰούλιος-Αύγουστος 2004, σ. 16-19.
Γιὰ τὸν Λάβια βλ. Αθ. Χ. Τσίτσα, «Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα...», σ. 39-40.

⁴ Αλίκης Νικηφόρου, ὁ. π., σ. 83, ὑποσ. 73.

⁵ Σπ. Παπαγεώργιου, *Ἱστορία...*, σ. 77, ὑποσ. 4 καὶ Α. Τσελίκας, «Βυζαντινὰ χειρόγραφα στὴν Κέρκυρα», *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη στὴν Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1994, σ. 222-223.

CORPORE SIVE ANIMO L(A)NGUENS PRONUS ADORA
QUAE REGES NEQUAEUNT PRAESULIS OSSA QUAEUNT.¹

Από την επιγραφή αυτή, εκτός των άλλων, πληροφορούμαστε ότι ο παλιός μητροπολιτικός ναός ήταν σε πολύ άσχημη κατάσταση, σχεδόν ερειπωμένος (*roene collabenti*), γεγονός που ασφαλώς θα έπαιξε ρόλο στη μεταφορά των λειψάνων. Οι λόγοι ασφαλείας προφανέστατα δεν αναφέρονται και έτσι η μεταφορά τους καθίσταται αναγκαία, ώστε να προσκυνούνται, όπως αρμόζει, καλύτερα (*ut cumulatius venerarentur*). Επίσης, η αναγραφόμενη χρονολογία της μεταφοράς (1633) δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, καθώς έρχεται σε αντίθεση με την ρηθείσα αναφορά, με χρονολογία 1635, του βάλιου Gerolamo Trevisan (1635-1637) προς τη βενετική σύγκλητο.²

Παράλληλα, η επίχρυση λάρνακα φέρει την επιγραφή:

RELIQUIAE INSIGNES CORPORIS S(ANC)TI ARSENIJ
ARCHIEP(ISCOPI) CORCYRAE

Τα λείψανα του Αρσενίου παρέμειναν στον καθολικό καθεδρικό ναό («ντόμο») της Κέρκυρας έως τις 10 Νοεμβρίου 1944. Τότε, ο υπολοχαγός του «Εθνικού Δημοκρατικού Ελληνικού Συνδέσμου» (Ε.Δ.Ε.Σ.) αρχιμανδρίτης Δωρόθεος Χλαμίδης³, εφημέριος του 65^{ου} συντάγματος ελλήνων ανταρτών, με την πρόφαση ότι θέλει να τα προσκυνήσει, προέβη βιαίως στην κατάσχεσή τους από τον εφημέριο του ναού ιερέα Σπυρίδωνα Τσίλια. Σημειωτέον ότι ο αρχιμανδρίτης απείλησε με όπλο τον εφημέριο και επηκολούθησε συμπλοκή με τον νεωκόρο («νόντσολο») του ναού Σπυρίδωνα Αρτιτζόνε.⁴ Την επομένη ο τοποτηρητής της Καθολικής Εκκλησίας της

¹ Antonino Rusconi, «Monumenti araldici ed epigrafici Veneti dell' isola di Corfu'», *Annuario della scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente*, Volume XXII-XXIV, Nuova serie XI-XIII (1949-1951), Istituto Poligrafico dello Stato, Roma 1952, σ. 433.

² Αθ. Χ. Τσίτσα, «Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα...», σ. 39 και Αλίκης Νικηφόρου, ό. π., σ. 79-81, υποσ. 69.

³ Ιερά Μητρόπολη Κερκύρας, Παξών και Διαπ. Νήσων, Αρχείο Μητροπολίτου Μεθοδίου (λυτό έγγραφο). Βλ. σχετ. Κ. Π. Θύμης, *Ο κώδιξ της Εκκλησίας της Κερκύρας*, εκδ. Επικοινωνιακού και Μορφωτικού Ιδρύματος Ιεράς Μητροπόλεως Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων «Ο Άγιος Σπυρίδων», Κέρκυρα 2017, σ. 65-66. Ευχαριστώ θερμά τον κ. Κώστα Θύμη, θεολόγο – ιστορικό, για την πολύτιμη συμβολή του στην έρευνα του εν λόγω αρχείου.

⁴ Κατά μαρτυρία στο γράφοντα του υποεφημέριου του ναού αείμνηστου δον Άγγελου Αγιού και του τότε νεωκόρου αείμνηστου Σπυρίδωνος Αρτιτζόνε.

Κέρκυρας ιερέας Σπυρίδων Ρουγγέρης αποστέλλει την ακόλουθη επιστολή προς τον ορθόδοξο μητροπολίτη Μεθόδιο:

Λυτό έγγραφο

Καθολική Μητρόπολις Κερκύρας

Ἐν Κερκύρα τῇ 11 Νοεμβρίου 1944

Πανιερώτατε,

Ὁ Ἐφημέριος τοῦ ἑνταῦθα Καθολικοῦ Καθεδρικοῦ Ναοῦ Αἰδεσιμώτατος Σπυρίδων Τσίλιας μοὶ ἀνεκοίνωσεν ὅτι πρὸ ἡμερῶν ὁ ἑνταῦθα Ἀρχιμανδρίτης τοῦ Ε.Δ.Ε.Σ., ὁ ἐνοικῶν εἰς τὸ Ξενοδοχεῖον Σπλέντιτ καὶ οὔτινος ἀγνοεῖ τὸ ὄνοματεπώνυμον, τὸν εἶχε παρακαλέσει νὰ ἀσπασθῇ τὰ Ἱερά Ὅστα τῶν λειψάνων τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος, Σωσιπάτρου καὶ Ἀρσενίου. Ὁ Αἰδεσιμώτατος Σ. Τσίλιας τὸν παρεκάλεσε νὰ ἀναμείνη ἡμέρας τινὰς καὶ θὰ τὸν εἰδοποιήσῃ. Καὶ πράγματι ἀντίπροχθες τὸν ἀνεζήτησεν ἐπανηλλημένως εἰς τὸ ξενοδοχεῖον ἀλλὰ ἔλυπεν (sic) εἰς ἐκδρομὴν.

Χθές συνητηθήσαν καθ' ὁδὸν καὶ ἀπὸ κοινοῦ μετέβησαν εἰς τὸν Καθολικὸν Καθεδρικὸν Ναὸν ὅπου ὁμως ὁ Ἀρχιμανδρίτης ἀφοῦ ἠσπάσθη τὰ Ἱερά Λείψανα κατέσχε ταῦτα ἐντός τῶν θηκῶν των λέγων ὅτι: «Ταῦτα κατάσχονται παρὰ τῆς στρατιωτικῆς Ἀρχῆς» καὶ ἀναχωρῶν προσέθεσεν ὅτι θέλει νὰ λάβῃ καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἁγίου Ἀρσενίου¹, διὰ τὴν παραλαβὴν τοῦ ὁποίου θὰ ἐπέστρεφε.

Φέρω ταῦτα εἰς γνῶσιν τῆς Ὑμετέρας Πανιερώτητος, ὡς ἀρχηγοῦ τῆς ἐπικρατοῦσης Θρησκείας μὲ τὴν θερμὴν παράκλησιν ὅπως ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον δύνασθε βεβαίως ἐνεργήσητε διὰ τὴν ἀπόδοσιν τῶν ἱερῶν τούτων λειψάνων εἰς τὸν Καθολικὸν Καθεδρικὸν Ναὸν τῆς Κερκύρας. Ἐὰν δὲ τοῦτο τυχὸν δὲν

¹ «Το εὐαγγέλιο τοῦ ἁγίου Ἀρσενίου». Πρόκειται γιὰ ἓνα εὐαγγελιστάριο γραμμένο σὲ χαρτί με διαστάσεις 217x135 χιλ. καὶ 287 φύλλα. Φυλάσσεται στὴν Ἱερά Μητρόπολη Κερκύρας, Παξῶν καὶ Διαπ. Νήσων. Ἡ παράδοση περὶ ἀποδόσεως τοῦ χειρογράφου στὸν ἅγιο Ἀρσένιο δὲν ανταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα, καθὼς τὰ κωδικολογικὰ στοιχεῖα τοῦ καὶ ἡ γραφὴ τοῦ τοποθετοῦν στὶς ἀρχές τοῦ 14^{ου} αἰῶνα (Α. Τσελίκας, «Βυζαντινὰ χειρόγραφα στὴν Κέρκυρα», *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη στὴν Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1994, σ. 222-223).

εἶναι δυνατόν ὑποβάλλω τὴν θερμὴν παράκλησιν ὅπως μεσολαβήσητε διὰ νὰ δοθῇ εἰς τὸν Ἐφημέριον τοῦ Καθολικοῦ Καθεδρικοῦ Ναοῦ μία βεβαίωσις ἔγγραφος τῆς παρὰ τῆς θελήσεώς του ἀφαιρέσεως ἀπὸ τὸν Ναόν τοῦτον τῶν Ἱερῶν Λειψάνων, διότι ὁ Ἐφημέριος εἶναι ἀπλὸς λειτουργὸς καὶ δίκαιον εἶναι νὰ τοῦ δοθῇ μία ἀπόδειξις ἢ πιστοποιήσις ἣτις νὰ τὸν περιφυλάσῃ ἀπὸ οἰονδήποτε ἔλεγχον.

Ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει ἐνόμισα ὅτι εἶχα ὑποχρέωσιν νὰ φέρω τοῦτο εἰς γνῶσιν Ὑμῶν διότι, ὡς γνωρίζετε ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία ἐν Κερκύρα πάντοτε ἔθετε τὰ Ἱερά ταῦτα λείψανα εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας διὰ τὴν τέλεσιν τῆς λατρείας, ἐνδιαφέρεσθε δὲ ἀναντιρρήτως ἐξ ἴσου μεθ' ἡμῶν διὰ τὴν εἰς τὴν Κέρκυραν παραμονὴν των.

Μετά βαθυτάτου σεβασμοῦ

Ὁ Τοποτηρητὴς τῆς ἐνταῦθα Καθολικῆς Ἐκκλησίας

Ἱερ. Σπυρίδων Ρουγγέρης

Πρὸς τὸν Πανιερώτατον Μητροπολίτην

Ἅγιον Κερκύρας κ.κ. Μεθόδιον

Ἐνταῦθα¹

Στην επιστολή του τοποτηρητή Ρουγγέρη, ο οποίος εκφράζει φόβους για την απομάκρυνση των λειψάνων από την Κέρκυρα ή και την απώλειά τους, ο Μεθόδιος, απαντώντας σε αυστηρό ύφος αυθημερόν, αρνείται την επιστροφή των λειψάνων επικαλούμενος τα ιστορικά δικαιώματα των ορθοδόξων επ' αυτών:

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ

ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΚΑΙ ΠΑΞΩΝ

Ἐν Κερκύρα τῇ 11 Νοεμβρίου 1944

Ἀριθ. 1895

Ὁ Μητροπολίτης Κερκύρας καὶ Παξῶν

¹ Ἱερά Μητρόπολη Κερκύρας, Παξῶν καὶ Διαπ. Νήσων, Ἀρχεῖο Μητροπολίτου Μεθοδίου (λυτὸ ἔγγραφο).

Πρὸς

τὸν ἐν Κερκύρα Αἰδεσιμώτατον Τοποτηρητὴν τῆς Ρωμαϊκῆς
Ἐκκλησίας.

Ἐ ν τ α ὺ θ α

Αἰδεσιμώτατε,

Κάτοχος γενόμενος σήμερον καὶ αὐτοπροσώπως τῆς ὑπὸ σημερινὴν χρονολογίαν ἐπιστολῆς ὑμῶν, σπεύδω ἵνα αὐθημερὸν ἀπαντήσω ὑμῖν ἐπεκτεινόμενος ἀναποτρέπτως, δοθείσης τῆς περιπτώσεως, καὶ ἐπὶ ἄλλων σημείων, τηρῶν τὴν ἐν αὐτῇ σειρὰν.

1) Καθολικὴν Ἐκκλησίαν παρ' ὑμῖν δὲν ἀναγνωρίζομεν, διότι ὡς τοιαύτην ἀναγνωρίζομεν μόνον τὴν Ὁρθόδοξον Ἀνατολικὴν, ἣτις διετήρησεν ἀνόθευτα τὰ ὑπὸ τῶν ἑπτὰ ἁγίων Οἰκουμενικῶν Συνόδων δογματισθέντα, ἄνευ προσθήκης ἢ ἀφαιρέσεως ἢ καινοτομίας τινὸς κατὰ τὸ δοκοῦν ἐνός προσώπου, οἰοσδήποτε καὶ ἂν εἶναι οὗτος. Γνωρίζομεν μόνον ἐν μηδαμινὸν ἐξάρτημα τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἣτις ἀντιχριστιανικῶς ἐνσκήψασα ἐνταῦθα κατὰ τὸ 1272 μετὰ τῶν Ἀνδηγαυῶν, καὶ στηριζομένη εἰς τὴν δύναμιν αὐτῶν, καὶ κατόπιν τῶν Βενετῶν μέχρι τοῦ ἔτους 1797, κατέθλιψεν ἡμᾶς διεκδικουσα τὴν Θρησκευτικὴν καὶ Ἐκκλησιαστικὴν αὐθεντικότητα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς αὕτη τὸν παρεποίησεν, ἐνῶ εἶναι παγκοίνως γνωστὸν τὸ ἱστορικὸν γεγονός, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς προῆλθεν ἐκ τῆς Ἀνατολῆς καὶ ὄχι ἐκ τῆς Ρώμης. Αὕτη παρανοήσασα τὸ πνεῦμα καὶ τὴν σημασίαν αὐτοῦ ἐν τῷ κόσμῳ, παρεποίησεν αὐτὸν καὶ κατέθλιψε πνευματικῶς τὸν κόσμον, καὶ ἐκ φιλαρχίας ὀρμώμενη, ἐξακολουθητικῶς παραποιεῖ αὐτὸν.

2) Ὁ ἐλθὼν εἰς τὸν Ναὸν ὑμῶν Ἀρχιμανδρίτης δὲν εἶναι τοῦ Ε.Δ.Ε.Σ., ὡς ὑμεῖς θεωρεῖτε αὐτὸν, ἀλλ' εἶναι Ἕλληνας Ὁρθόδοξος Ἐφημέριος τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ.

3) Οἱ ἅγιοι Απόστολοι Ἰάσων καὶ Σωσίπατρος, μαθηταὶ καὶ συνεργάται τοῦ μεγάλου φωτιστοῦ Αποστόλου Παύλου, τοῦ ἰδρυτοῦ γενικῶς τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἑλλάδος ἐκήρυξαν, ἐδίδαξαν, καὶ ἐμαρτύρησαν ἐν Κερκύρα. Οἱ τάφοι αὐτῶν εὐρίσκονται ἐνταῦθα ἐντὸς τοῦ φερνοῦμου αὐτῶν ἱεροῦ Ναοῦ, ἀνήκοντος ἀνέκαθεν εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ὁρθόδοξου Ἑλληνικῆς Κερκύρας. Ἡ δὲ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία, ἐνσκήψασα ἐνταῦθα καὶ καταθλίβουσα ἀντιχριστιανικῶς τὸν Ὁρθόδοξον Ἑλληνικὸν

πληθυσμὸν τῆς Ἑλληνικῆς Κερκύρας διὰ τῶν ἀντιπροσώπων αὐτῆς, ἐπροχώρησε μέχρις ἀσυγνώστου ἀνθαιρεσίας, δυναμένης νὰ ἀναχθῆ εἰς τυμβωρυχίαν. Κατὰ τὸ ἔτος 1633 ὁ ὑμέτερος Ἀρχιεπίσκοπος, -ὄχι ἡμέτερος, διότι οἱ Ὀρθόδοξοι Ἕλληνες Κερκυραῖοι δὲν τὸν ἀνεγνώρισαν οὐδέποτε ὡς Ἀρχιεπίσκοπὸν των, γνωρίζοντες ὅτι παρὰ τῶν ὑμετέρων ἐξεδιώχθη ὁ Μητροπολίτης ἡμῶν τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων Κερκυραίων- ὁ ὑμέτερος Ἀρχιεπίσκοπος Βενέδικτος Βραγαδῖνος ἔθεσε βέβηλον χεῖρα καὶ ἀνοίξας τοὺς τάφους τῶν ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου, ὡς ἱεροσυλῶν τυμβωρύχος, ἀφήρесе τὰ ἱερὰ ὅσα τῶν ἁγίων αὐτῶν καὶ τὰ κατέθεσεν εἰς τὸν ὑμέτερον Καθεδρικὸν Ναὸν.

4) Ὡς πρὸς τὰ ἱερὰ ὅσα δὲ τοῦ Ἁγίου Ἀρσενίου, τοῦ ἁγιωτάτου Μητροπολίτου τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Κερκύρας, εἶναι γνωστὸν ἐξ αὐτῆς τῆς Ἱστορίας, ὅτι οἱ ὑμέτεροι Κληρικοὶ ἐλθόντες ἐνταῦθα τὸ πρῶτον μετὰ τῶν Ἀνδηγαυῶν, καὶ ἐκδιώξαντες τὸν ἡμέτερον Ὀρθόδοξο Ἕλληνα Μητροπολίτην, ἐγκατέστησαν ὑμέτερον. Κατέλαβον τότε καὶ τὴν Μητρόπολιν ἡμῶν τῶν Ὀρθοδόξων, ἔνθα ὁ τάφος τοῦ Ἁγίου Ἀρσενίου, Ἕλληνο Ὀρθοδόξου, ἐπετράπη δὲ εἰς ἡμᾶς, τοὺς δικαιοῦχος τοῦ Καθεδρικοῦ Ναοῦ καὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἁγίου Ἀρσενίου, νὰ πηγαίνωμεν εἰς τὸν τάφον αὐτὸν, χάριν προσκυνήσεως, μόνον τὴν 19 Ἰανουαρίου, ὅτε ἡμεῖς ἐορτάζομεν τὸν ἅγιον Ἀρσένιον. Ἀλλὰ πυρποληθέντος τοῦ Ναοῦ τούτου, οἱ ὑμέτεροι ἀνωκοδόμησαν νέον μικρότερον, ἐξ οὗ ἀπέκλεισαν ἡμᾶς ὀλοσχερῶς. Ὅτε δὲ, μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν τειχῶν τῆς νέας πόλεως (1588), οἱ ὑμέτεροι ἀνήγειραν νέον Καθεδρικὸν Ναὸν, τὸν ἐσχάτως πυρποληθέντα ὑπὸ τῶν ἐμπρηστικῶν βομβῶν τῶν Γερμανῶν, τότε ὁ ὑμέτερος ὡς ἄνω Ἀρχιεπίσκοπος Βενέδικτος Βραγαδῖνος, κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 1633, μετέφερε τὰ ἱερὰ ὅσα τοῦ Ἁγίου Ἀρσενίου ἐν αὐτῷ. Δηλαδή κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος, ὁ ὑμέτερος Ἀρχιεπίσκοπος διέπραξε δύο τυμβωρυχίας, ἱεροσυλίας εἰς βάρος ἡμῶν τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων Κερκυραίων.

Οἱ ἅγιοι Ἰάσων καὶ Σωσίπατρος εἶναι ἅγιοι τῆς ἡμετέρας Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἰδιαιτέρως ἅγιοι τοπικοὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Κερκύρας, συνδεδεμένοι πρὸς αὐτὴν ἐκκλησιαστικῶς καὶ ἱστορικῶς καὶ ἐδαφικῶς διὰ τῶν τάφων αὐτῶν. Ὁ ἅγιος Ἀρσένιος εἶναι ἅγιος τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἰδιαιτέρως ἅγιος τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Κερκύρας, συνδεδεμένος πρὸς αὐτὴν ἐκκλησιαστικῶς καὶ ἱστορικῶς, διότι ὑπῆρξε Μητροπολίτης

καὶ ἀληθῆς πρόμαχος αὐτῆς, ἐν αὐτῇ δὲ καὶ ἐτάφη. Τὶ ζητεῖτε νὰ ἐπιστρέψωμεν εἰς ὑμᾶς; Ἐκεῖνα τὰ ἱερά τὰ ὁποῖα ἱεροσύλως καὶ δυναστικῶς, στηριζόμενοι ἐπὶ τῶν Βενετικῶν ὄπλων, ἀφηρέσατε; Ζητεῖτε τὰ πραγματικῶς καὶ δικαίως ἀνήκοντα εἰς ἡμᾶς. Μᾶς κατεθλίψατε καὶ ὑπεφέραμεν, ἀλλὰ διετηρήσαμεν τὸ ὀρθόδοξον ἡμῶν καὶ τὸ Ἑλληνικὸν συναίσθημά τε καὶ φρόνημα, πάντοτε ἀγωνιζόμενοι, πάντοτε παλαιότες. Καὶ ἐν τῷ ἀγῶνι αὐτοῦ ὁ ἡμέτερος Ὀρθόδοξος Ἑλληνικὸς τῆς Κερκύρας κληρὸς ἐπέ-
τυχε νὰ ἀποδιώξῃ ἀπὸ τὴν Κέρκυραν τὸ ἐπαίσχυντον δικαστήριον τῆς Ἱερᾶς Ἐξετά-
σεως καὶ νὰ ἀπαλλάξῃ τὴν Ἐπτάνησον ἀπὸ τοῦ αἵσχος ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον οἱ ὑμέτεροι καθιερώσαντες, ἠθέλησαν νὰ ἐγκαθιδρύσουν καὶ ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἑλληνικῇ Κερκύρα, νὰ καίωσιν ζῶντας τοὺς Ὀρθοδόξους ἡμᾶς ὡς αἰρετικούς *ad majorem Dei gloriam!*

Τὶ νὰ εἶπω περισσότερα; Ἐὰν οἱ Ἰταλοὶ σας κατίσχον, Κύριος οἶδε τί θὰ ὑ-
πεφέρομεν ἐκ νέου καὶ ἀπὸ ὑμᾶς τοὺς Κληρικούς τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ καὶ μετὰ τοιαύτην πτώσιν, ἐγείρετε τὴν χριστιανικὴν ὄφρυν καὶ τὴν φωνὴν ὑμῶν καὶ ζητεῖτε ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἱεροσύλως παρ' ἡμῶν οἱ ὑμέτεροι ἀφήρπασαν, πραγματικῶς τὲ καὶ ἱστορικῶς ἀνήκοντα εἰς ἡμᾶς. Ἐνθυμήθητε ὅτι «Δίκαιος Κύριος καὶ δικαιοσύνας ἠγάπησεν, εὐθύτητας εἶδε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ». Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔχετε νὰ σκεφθῆτε εἶναι, ὅτι ἡ δικαιοσύνη, ἡ ὑγιῆς Χριστιανικὴ ἀντίληψις, αὐτὴ ἡ ἀληθινὴ ἀξιοπρέπεια ὑπαγορεύει εἰς ὑμᾶς ἵνα:

5) Ἐπιστρέψῃτε εἰς ἡμᾶς καὶ τὰ λοιπὰ ἱερά ὅσα τῶν ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου καὶ τοῦ Ἁγίου Ἀρσενίου, τὰ ὁποῖα κατέχετε, ὡς καὶ τὸ χειρόγραφον ἱερὸν Εὐαγγέλιον, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν, ἐγράφη ὑπὸ τοῦ ἁγίου Μητροπολίτου ἡμῶν Ἀρσενίου, διότι πάντα ταῦτα ἀνήκουσιν εἰς ἡμᾶς τοὺς Ὀρθοδόξους Ἑλληνας Κερκυραίους, ἐκ τῆς Ἐκκλησίας τῶν ὁποίων οἱ ὑμέτεροι ἱεροσύλως τὰ ἀφῆρ-
εσαν. Οὕτω θὰ ἐκπλύνῃτε μίαν πράξιν ἱεροσυλίας, ἡ ὁποία καταισχύνει τὴν ὑμετέραν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν.

6) Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ δοθῇ βεβαίωσις εἰς τὸν ὑμέτερον Ἐφημέριον ὅτι παρὰ τὴν θέλησιν τοῦ ἀπέδωκε τὰ μὴ εἰς ὑμᾶς ἀνήκοντα, διότι θεληματικῶς δὲν θὰ τὰ ἀπέδωκεν, ἐφ' ὅσον ζητεῖτε καὶ νὰ ἐπιστραφῶσιν εἰς ὑμᾶς.

Τὸ καλύτερον εἶναι νὰ προβῆτε εἰς τὴν χειρονομίαν ἵνα ἀποδώσῃτε εἰς ἡμᾶς

πάντα ὅσα παρ' ἡμῶν ἀφηρπάσατε, διότι εἰς ἡμᾶς ἀνήκουσιν. Ἔχετε ἀντίληψιν τῆς χριστιανικῆς ταύτης χειρονομίας; Αὐτὴ μόνη θὰ τιμήσῃ ὑμᾶς, καὶ ὄχι τὸ ἀπαιτεῖν τὰ μὴ εἰς ὑμᾶς ἀνήκοντα.

Ταῦτα εἶχον νὰ ἀπαντήσω ἐπὶ τῆς ἐπιστολῆς ὑμῶν, καὶ μένω

Μετὰ θερμῶν εὐχῶν

Ὁ Μητροπολίτης

Ὁ Κερκύρας καὶ Παζῶν Μεθόδιος¹

Ακολουθῶς, ὁ ἱερέας Ἰωσήφ Τσίλιας, ἀδελφός τοῦ εφημερίου τοῦ ναοῦ, διατυπώνει σχετικὰ παράπονα πρὸς τὸν βρετανὸ διοικητὴ τῶν συμμαχικῶν δυνάμεων στὴν Κέρκυρα ταγματάρχη P.R. Matters προσθέτοντας, παράλληλα, ὅτι ὁ αρχιμανδρίτης τοῦ Ε.Δ.Ε.Σ., μετὰ ἀπὸ μερικὲς ἡμέρες, ἀρπάξε ἀπὸ τὸ ναὸ καὶ μία εικόνα τῆς Παναγίας² καὶ ζήτησε, ἐπίσης, νὰ λάβει καὶ τὰ ἀναθήματα (τάματα) ποὺ ὑπῆρχαν σ' αὐτήν. Τότε ὁ Matters ἀπευθύνει στὸ Μεθόδιο τὴν ἀκόλουθη ἐπιστολὴ ἐπισημαίνοντας ὅτι ἡ πράξις τῆς ἀφαίρεσης τῶν λειψάνων ...δὲν εἶναι διόλου ἀρεστή:

23 Νοεμβρίου, 44

Πρὸς τὸν Σεβασμιώτατον Ἀρχιεπίσκοπον Κερκύρας

Κύριε,

Ἔχω λάβει ἓνα παράπονον σήμερον ἀπὸ ἓναν Καθολικὸν Ἱερέα, τὸν Ἐφημερίον Ἰωσήφ Τσίλιαν.

Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ὅτι εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ὑπῆρχον τὰ ὀστᾶ δύο Ἁγίων, τοῦ Ἁγίου Ἰάσωνος καὶ τοῦ Ἁγίου Σωσιπάτρου. Πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν, ἓνας Ἱερεὺς τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀνήκων εἰς τὸ 3/40 Σύνταγμα τῶν Ἀνταρτῶν, ἐπῆγε εἰς αὐτὴν τὴν ἐκκλησίαν λέγων ὅτι ἐπεθύμει νὰ ἀσπασθῇ τὰ ὀστᾶ ταῦτα. Μετὰ τὸν ἀσπασμὸν ὁ Ἑλλήν Ἱερεὺς ἐπῆρε μαζύ-ἤρπασε τὰ ὀστᾶ, τὰ ὁποῖα ὑπῆρχον εἰς τὸν Ναὸν πρὸ πολλῶν ἑκατον-

¹ Ἱερά Μητρόπολις Κερκύρας, Παζῶν καὶ Διαπ. Νήσων, Ἀρχεῖο Μητροπολίτου Μεθοδίου (λυτὸ ἐγγραφὸ).

² Πρόκειται γιὰ τὴν εικόνα τῆς Παναγίας «τῆς Υγείας», ἡ ὁποία ἐπεστράφη τελικῶς στὸ ναὸ.

τάδων ἐτῶν. Μετὰ τινὰς ἡμέρας, ὁ Ἑλλήν Ἱερεὺς ἐπέστρεψε καὶ ἤρπασε μία εἰκόνα τῆς Παρθένου λέγων ὅτι ἦτο ἰδιοκτησία τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, μ' ὅλον ὅτι ἦτο εἰς τὴν κατοχὴν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας διὰ πολλὰ ἔτη.

Ἐπῆρχε συνήθεια διὰ τοὺς Καθολικοὺς νὰ προσέρχονται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν αὐτὴν καὶ νὰ προσφέρουν ἀναθήματα εἰς αὐτὴν τὴν εἰκόνα. Ὁ Ἑλλήν Ἱερεὺς ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν σήμερον καὶ ἠξίωσεν ἀπὸ τὸν Καθολικὸν Ἱερέα νὰ δώσῃ εἰς αὐτὸν καὶ τὰ ἀναθήματα, τὰ ὅποια ἀνήκον εἰς αὐτὴν.

Ἡ πράξις τοῦ Ἱερέως τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας δὲν εἶναι διόλου ἀρεστή εἰς ἐμὲ καὶ θὰ ἤμην ἐνγνώμων ἂν ἡ Σεβασμιότης σας ἀνεζητεῖ τὰ αἴτια καὶ τὰ ἀνεκοίνωνε εἰς ἐμὲ, καὶ τοῦτο διότι ὀφείλω νὰ δώσω μίαν ἀπάντησιν εἰς τὸν Ἱερέα Τσίλιαν.

P. R. Matters

Maior R. M.

British Military Force Commande¹

Τὴν ἐπομένη ὁ Μεθόδιος ἀπαντᾷ στον Matters δίνοντας ...ἐξηγήσεις εἰς τὴν Βρετανικὴν «εὐθυκρισίαν»:

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ

ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΚΑΙ ΠΑΞΩΝ

Ἀριθμ. 1994

Ἐν Κερκύρα τῇ 24 Νοεμβρίου 1944

Ὁ Μητροπολίτης Κερκύρας καὶ Παξῶν

Π ρ ὀ ς

τὸν Ταγματάρχην Ἀξιότιμον κ. Matters

Στρατιωτικὸν Διοικητὴν τῶν Βρετανικῶν καὶ

τῶν Συμμαχικῶν Στρατιωτικῶν Δυνάμεων

¹ Ἱερά Μητρόπολις Κερκύρας, Παξῶν καὶ Διαπ. Νήσων, Ἀρχεῖο Μητροπολίτου Μεθοδίου (λυτὸ ἔγγραφο).

Ἀξιότιμε Διοικητὰ κ. *Matters*,

Κάτοχος τοῦ ἀπὸ 23 ἔ. μηνός καὶ ἔτους Ὑμετέρου τετιμημένου Γράμματος, σπεύδω νὰ ἀπαντήσω πρὸς Ὑμᾶς ἐν σχέσει πρὸς τὰς δι' αὐτοῦ ζητουμένας παρ' ἐμοῦ πληροφορίας. Θεωρῶ δὲ τὸν ἑαυτὸν μου πολὺ εὐτυχῆ, διότι εἰς τὴν περιῆς πρόκειται περίπτωσιν μοὶ παρέχεται ἡ εὐκαιρία νὰ δώσω ἐξηγήσεις εἰς τὴν Βρεττανικὴν εὐθυκρισίαν. Εὐχαριστῶ δὲ ἀπείρως καὶ Ὑμᾶς, ὁ ὁποῖος δὲν συνηρπάσθητε ἀπὸ τὰ προφορικὰ παράπονα, ἀλλ, ἀπετάθητε πρὸς ἐμὲ, μὲ τὴν ἐγνωσμένην Βρεττανικὴν εὐγένειαν καὶ πάνυ προφρόνως ἐζητήσατε ἐξηγήσεις.

Ἐχω λοιπὸν τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσω Ὑμῖν τὰ ἐξῆς:

Ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία ἀπέστειλε πρὸς Ὑμᾶς τὸν Αἰδεσιμώτατον κ. Ἰωσήφ Τσίλιαν, ἡ ὁποία ἐγκαταστάθη ἐνταῦθα ἀπὸ τοῦ ἔτους 1274, ὑπέστημεν πολλὰ. Ἀρκοῦμαι ὅμως νὰ ἀναγράψω ὀλίγα:

1) Ἐξεδίωξαν τὸν Ὀρθόδοξον Μητροπολίτην, κατήργησαν τὴν Ὀρθόδοξον Ἑλληνικὴν Μητρόπολιν, ἴδρυσαν ἰδικὴν των, ἐγκατέστησαν ἰδικὸν των Ἀρχιεπίσκοπον καὶ ὑπεχρέωσαν τοὺς Ὀρθοδόξους Ἑλληνας νὰ τὸν ἀναγνωρίσουν, ἀλλὰ δὲν ἀνεγνώρισαν ποτὲ. Μόνον δὲ κατὰ τὸ ἔτος 1799, ὅτε ἐξεδιώχθησαν ἐκ τῆς Κερκύρας οἱ Βενετοὶ ὑπὸ τῶν Γάλλων, ἀπεδόθη εἰς ἡμᾶς τοὺς Ὀρθοδόξους Ἑλληνας Ὀρθόδοξον ἐλευθερίαν, ἀπεκαταστάθη δὲ καὶ πάλιν Ὀρθόδοξος Ἑλλην Μητροπολίτης ἐν Κερκύρα. Καὶ τὴν ἐλευθερίαν ταύτην ἐχάρημεν ἐξαιρετικῶς ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Μεγάλης καὶ κραταιᾶς Βρεττανίας, ἡ ὁποία ἀποστέρησεν τὴν μισαλοδοξίαν, ἐπροστάτευσεν γενναιοφρόνως τὴν ἀποκατασταθεῖσαν Ὀρθόδοξον Ἑλληνικὴν ἐν Κερκύρα καὶ τῇ λοιπῇ Ἑπτανήσῳ Ἐκκλησίαν, καὶ ἐπὶ πλέον μὲ γενναιοτάτην χειρονομίαν ἀπέδωκε τὴν Ἑπτάνησον καὶ τὴν Ἐκκλησίαν αὐτῆς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Πατρίδα κατὰ τὸ 1864. Τὴν προστασίαν καὶ τὴν γενναίαν αὐτὴν χειρονομίαν δὲν λησμονοῦμεν ποτὲ, καὶ ἡ καρδιά μου, ὡς Κερκυραίου Ἱεράρχου τῆς Ἑλληνικῆς Κερκύρας, ἐσκίρτησε τὴν ἡμέραν καθ' ἣν ἔνδακρυς ἀντίκρυσεν καὶ προσεφώνησα εἰς τὴν προκουμαίαν τὰ

ἀποβιβασθέντα γενναῖα Βρεττανικὰ στρατεύματα.

2) Οἱ ἅγιοι Ἰάσων καὶ Σωσίπατρος, κατὰ τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν, εἶναι Χριστοκέρυκες τῆς Ὁρθοδόξου Ἑλληνικῆς Κερκύρας, ἔνθα ἐμαρτύρησαν καὶ ἐτάφησαν. Οἱ τάφοι αὐτῶν εὐρίσκονται εἰσέτι εἰς τὸν φερώνυμον Ναὸν αὐτῶν, ἀνήκοντα εἰς ἡμᾶς τοὺς Ὁρθοδόξους Ἑλληνας. Παρὰ ταῦτα τῶν νῦν παραπονουμένων ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Βενέδικτος Βραγαδῖνος, ἠνοιξε τοὺς τάφους δυναστικῶς καὶ ἀφήρεσε τὰ ὀστᾶ αὐτῶν καὶ ἐγκατέστησεν αὐτὰ εἰς τὴν ἑαυτοῦ Μητρόπολιν. Ἀδίκως ἀφηρέθησαν ἀπὸ ἡμᾶς καὶ ὁ Θεὸς ἠθέλησε νὰ ἐπιστραφῶσι καὶ πάλιν εἰς ἡμᾶς δι' ἐνεργείας τοῦ Πανοσιολογιώτατου Ἐφημερίου τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ. Διότι Δίκαιος Κύριος καὶ δικαιοσύνας ἠγάπησεν, εὐθύτητας εἶδε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ. Εἶμαι δὲ εὐτυχῆς, διότι ὁ Θεὸς ἐπεφύλαξε τὴν ἀπόδοσιν τοῦ δικαίου ἡμῶν καὶ πάλιν ὑπὸ τὴν στρατιωτικὴν διοίκησιν τοῦ εὐγενοῦς Ἀντιπροσώπου τῆς Μεγάλης καὶ κραταιᾶς Βρεττανίας.

Ὡς πρὸς τὸν Πανοσιολογιώτατον Ἐφημέριον τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ, μείνατε βέβαιος ὅτι θὰ ἀναχωρήσῃ τὸ ταχύτερον. Δὲν εἶναι δὲ Ἐφημέριος τοῦ 3/40 Συντάγματος, ἀλλὰ τοῦ 65 Συντάγματος Ἑλλήνων Ἀνταρτῶν.

3) Ἐπὶ Βενετοκρατίας ἀπεπειράθησαν νὰ ἐγκαταστήσωσιν ἐν Κερκύρα τὸ τρομερὸν δικαστήριον τῆς λεγομένης Ἱερᾶς Ἐξετάσεως. Καὶ κατὰ τὸ 1569 κατηγορήθη καὶ συνελήφθη ὁ Ὁρθόδοξος Μανοῦσος Μαρῆς καὶ ἀπήχθη εἰς τὴν Βενετίαν ὅπως δικασθῆ ὡς αἰρετικὸς, ἀλλ' ἔσωσεν αὐτὸν ἡ σθεναρὰ ἐπέμβασις τοῦ Ὁρθοδόξου Πρωτοπαπᾶ Ἀντωνίου Σπυρῆ, καὶ οὕτως ἀπηλλάγη ἡ Κέρκυρα καὶ γενικῶς ἡ Ἐπτάνησος ἀπὸ τὴν φρικιαστικὴν ἐκείνην ἐγκατάστασιν.

Ὡς πρὸς τὴν ἀφαιρεθεῖσαν εἰκόνα τῆς Παρθένου, ὡς ἐδήλωσα καὶ σήμερον προφορικῶς εἰς τὸν Αἰδεσιμώτατον Ἱερέα κ. Νικόλαον Ψάιλαν, ἐλθόντα πρὸς ἐμὲ μετὰ τοῦ Προέδρου τῆς Κοινότητος των κ. Ἀντωνίου Φαρούγια καὶ δύο ἄλλων κυρίων διὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ, νὰ εἴσθε βεβαιότατος ὅτι θὰ ἐξετάσω τὸ πρᾶγμα καὶ τὸ δίκαιον θὰ ἀποδοθῆ.

Ἀξιότιμε Διοικητὰ κ. Matters,

Ὑπεφέραμεν πολλὰ. Δὲν εἶναι ὅσα ἀνέγραψα. Ἡ δὲ Ἱστορία εἶναι ἀδιά-

ψευστος. Καὶ τελευταίως ἐδεινοπαθήσαμεν, μετὰ δὲ τοῦ Κερκυραϊκοῦ Λαοῦ καὶ ὁ εὐρισκόμενος εἰς τὴν εὐτυχῆ περίπτωσιν καὶ ἔχων τὴν τιμὴν νὰ γράφῃ πρὸς Ὑμᾶς. Καὶ δεινοπαθῶν ὅμως καὶ κινδυνεύων νὰ ἐξοριστῶ, προσεπάθησα, ὅση μοι δύναμις, νὰ ὑπερασπιστῶ πάντα, ἄνευ διακρίσεως, μηδὲ τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐξαιρουμένων. Ἀλλοίμονον δὲ εἰς ἡμᾶς τοὺς Ὀρθοδόξους Ἑλληνας ἰδιαιτέρως εἰς τὸν Ὀρθόδοξον Ἑλληνικὸν Κληρὸν καὶ ἐξαιρετικώτερον εἰς ἐμὲ, ἐάν εἶχον ἐπικρατήσῃ οἱ Ἴταλοι. Δὲν τὸ ἐπίστευσα ὅμως ποτὲ. Εἶχον πεποίθησιν εἰς τὸν Θεὸν καὶ ἀπόλυτον αἰσιοδοξία ὅτι θὰ ἀποδώσῃ τὸ δίκαιον εἰς ἡμᾶς διὰ τῆς Μεγάλῃς Βρεττανίας. Καὶ ηὐτύχησα νὰ ἴδω τὰς Βρεττανικὰς δυνάμεις ἐνταῦθα καὶ νὰ προσφωνήσω αὐτοὺς ὡς ἐλευθερωτὰς.

Παρ' ὅσα ὅμως ἐπάθαμεν, δὲν εἶμαι ἐκδικητικὸς, οὐδὲ μισαλλόδοξος. Καὶ τοῦτο τὸ διεκήρυξα πάντοτε. Τὰς διαθέσεις καὶ τὰ αἰσθήματά μου τὰ ἐγνώρισαν καὶ Βρεττανοὶ καὶ Ἴταλοι ἔτι ὑπήκοοι, καὶ Ἰσραηλῖται, καὶ ἐπ' Ἐκκλησίας διεκήρυξα ὅτι ἀποστρέφομαι καὶ ἀποκηρύσσω τὴν συκοφαντίαν καὶ ἀνωνομογραφίαν. Εἶμαι εὐτυχῆς, διότι μοι ἐδόθη ἡ ἐλευθερία καὶ ἀποτείνομαι πρὸς Ὑμᾶς τὸν εὐγενῆ Ἀντιπρόσωπον τῆς Μεγάλῃς Βρεττανίας, τὸν ὁποῖον ἔχω τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσω ὅπως πᾶν ὅ,τι παρουσιάζεται νὰ τὸ διατυπώσῃ πρὸς ἐμὲ ἐγγράφως καὶ θὰ εἶμαι εὐτυχῆς νὰ παρέχω πᾶσαν διασάφησιν. Ἐπὶ πλέον ἐπειδὴ δὲν ηὐτύχησα νὰ γνωρίσω τὴν Ἀγγλικὴν γλῶσσαν, ἐάν εὐαρεστῆται, νὰ ἐπιτρέπῃ εἰς τὸν διερμηνέα του νὰ συναποστέλλῃ καὶ ἀπλὴν μετάφρασιν, ἐάν τοῦτο εἶναι δυνατόν, δι' ὃ καὶ θὰ εἶμαι λίαν εὐγνώμων. Ἐπὶ τούτοις Δεχθῆτε παρακαλῶ, Ἀξιότιμε κ. Διοικητὰ, τὴν διαβεβαίωσιν τῆς ἐξαιρέτου πρὸς Ὑμᾶς ὑπολήψεώς μου, μεθ' ἧς διατελῶ

Μετὰ πάσης τιμῆς καὶ ἐγκαρδίων χαιρετισμῶν

Ὁ Μητροπολίτης

† Ὁ Κερκύρας καὶ Παξῶν Μεθοδῖος¹

¹ Ἱερά Μητρόπολις Κερκύρας, Παξῶν καὶ Διαπ. Νήσων, Ἀρχεῖο Μητροπολίτου Μεθοδίου (λυτὸ ἐγγράφο).

Από την ανωτέρω επιστολογραφία προκύπτει ότι ο αρχιμανδρίτης του Ε.Δ.Ε.Σ. είναι αρκετά ενημερωμένος για τα κειμήλια που διαθέτει ο καθολικός καθεδρικός ναός, αφού, εκτός από τα λείψανα που βιαίως αφαιρεί, ...*ἀναχωρῶν προσέθεσεν ὅτι θέλει νὰ λάβῃ καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἁγίου Ἀρσενίου, διὰ τὴν παραλαβὴν τοῦ ὁποίου θὰ ἐπέστρεφε*. Φαίνεται, μάλιστα, ότι τελικώς το πήρε, αφού σήμερα βρίσκεται στην κατοχή της ορθόδοξης εκκλησίας της Κέρκυρας.¹

Επίσης, ο τοποτηρητής Ρουγγέρης, για την επιστροφή των λειψάνων δεν απευθύνεται σε κάποιον στρατιωτικό προϊστάμενο του αρχιμανδρίτη του Ε.Δ.Ε.Σ. αλλά στο μητροπολίτη Μεθόδιο, προσθέτοντας ότι, αν αυτό δεν είναι αφικτό, θα ήθελε μία σχετική βεβαίωση προκειμένου να προφυλάξει μ' αυτόν τον τρόπο τον εφημέριο του καθολικού ναού. Ο Μεθόδιος τότε, ύστερα από μία ιστορική αναδρομή των παθών της ορθόδοξης εκκλησίας της Κέρκυρας από τους λατίνους, αρνείται την επιστροφή των λειψάνων, τα οποία φαίνεται ότι από την πρώτη στιγμή είχε στα χέρια του: *Τὶ ζητεῖτε νὰ ἐπιστρέψωμεν εἰς ὑμᾶς; Ἐκεῖνα τὰ ἱερὰ τὰ ὁποῖα ἱεροσύλως καὶ δυναστικῶς, στηριζόμενοι ἐπὶ τῶν Βενετικῶν ὄπλων, ἀφηρέσατε;*² Επιπλέον, γνωρίζει και πότε θα αναχωρήσει από την Κέρκυρα ο αρχιμανδρίτης του Ε.Δ.Ε.Σ.: *Ὡς πρὸς τὸν Πανοσιολογιώτατον Ἐφημέριον τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ, μείνα/τε βέβαιος ὅτι θὰ ἀναχωρήσῃ τὸ ταχύτερον.*³ Επομένως, αν λάβουμε υπ' όψιν μας και την ιδιαίτερη ευλάβεια που έτρεφε προς τον άγιο Αρσένιο, είναι φανερό ότι υπήρξε ενεργής ανάμειξη του μητροπολίτη στην αφαίρεση των λειψάνων του Αρσενίου.

Ακολουθως, ο Μεθόδιος μετέφερε μέρος των λειψάνων στο ναό του αγίου στο χωριό Βαλανειό και μέρος στον όμώνυμο ναό της Λευκίμμης⁴, ενώ το μεγαλύτερο

¹ Α. Τσελίκας, «Βυζαντινά χειρόγραφα στην Κέρκυρα», *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα*, εκδ. Ιεράς Μητρόπολης Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων, Κέρκυρα 1994, σ. 222-223.

² Ιερά Μητρόπολη Κερκύρας, Παξών και Διαπ. Νήσων, Αρχείο Μητροπολίτου Μεθοδίου (λυτό 2^ο έγγραφο, σ. 2).

³ Ιερά Μητρόπολη Κερκύρας, Παξών και Διαπ. Νήσων, Αρχείο Μητροπολίτου Μεθοδίου (λυτό 4^ο έγγραφο, σ. 1).

⁴ Στο ναό της Λευκίμμης η εναπόθεση των λειψάνων εντός παραδοσιακής κυλινδρικής λειψανοθήκης (γλόμπος) έγινε με κάθε μεγαλοπρέπεια και λαμπρότητα στις 19 Ιανουαρίου 1946 ενώ από το 1957 καθιερώθηκε η λιτάνευσή τους και η πανήγυρη του αγίου θεωρείται τοπική εορτή [Ι. Χρυσικόπουλος, *Ο εκ Βηθανίας Αρσένιος ως Αρχιεπίσκοπος Κερκύρας*, αδημ. μελέτη, (Αθήνα 1958), σ. 25].

μέρος παρέμεινε στο μητροπολίτικο παρεκκλήσιο του αγίου, που στεγάζεται στο κτήριο των γραφείων της Ιεράς Μητροπόλεως Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων.¹ Τέλος, ένα μικρό τεμάχιο παραμένει εισέτι στην καθολική αρχιεπισκοπή της Κέρκυρας.

¹ Α. Χ. Τσίτσα, *Η Εκκλησία της Κέρκυρας...*, σ. 150 και Αλίκης Νικηφόρου, *ό. π.*, σ. 79-81, υποσ. 69.

Η ΕΜΒΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΕΥΛΑΒΕΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΡΣΕΝΙΟΥ

Ο Αρσένιος στο εγκώμιο προς τον άγιο Θερίνο το μάρτυρα, μιλώντας για την ευλάβεια των πιστών προς τον τάφο του μάρτυρα, αναφέρει ότι *Οί μὲν γὰρ τῷ τάφῳ προσπίπτοντες καὶ ταῖς πλαζί τὸ μέτωπον προσαράσσοντες ὡς εὐλογίαν καὶ ἁγιασμόν τὴν ἐπαφήν εἶναι πιστεύουσιν· ἕτεροι, θερμότερῳ τῷ πόθῳ προσκαλινδούμενοι, ὡς πόνων ἀπαλλαγὴν τοῦτο λογίζονται καὶ μέντοι καὶ λαμβάνουσι κατὰ τὸ μέτρον τῆς πίστεως· ἄλλοι καὶ τὸν ἐπικείμενον χοῦν τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς ἀναπαύσεως ὡς δῶρον κομίζονται, καὶ γίνεται αὐτοῖς διὰ τὴν ἐκπεμπομένην ἐξ αὐτοῦ χάριν χρυσοῦ τιμιώτερος.*¹ Κάτι αντίστοιχο παρατηρούμε και με του ιεράρχη της Κέρκυρας τον τάφο, ο οποίος καθίσταται κέντρο μεγάλου προσκυνήματος καθ' ὅλη τη διάρκεια του έτους και ειδικότερα κατά την 19^η Ιανουαρίου, ημέρα μνήμης του αγίου, όπου συνέρεε πλήθος κόσμου όχι μόνο από την Κέρκυρα αλλά ακόμη και από τη γειτονική Ήπειρο², γεγονός που αναφέρεται στο δοξαστικό του Εσπερινού της Ακολουθίας του *Συγχάρητε ἡμῖν ἅπασαι αἱ περικύκλω Πόλεις καὶ Νῆσοι...*³ Αξίζει, δε, να σημειωθεί ότι η διαπίστωση αυτή έχει ιδιαίτερη βαρύτητα και σημασία, επειδή ακριβώς αναφέρεται σε ένα δοξαστικό, καθώς σε αυτά, του Όρθρου και του Εσπερινού, περικλείεται ὅλη η πεμπουσία της αναφερόμενης εορτής και αποτελούν, ταυτόχρονα, το αποκορύφωμα ὄλων των προηγούμενων τροπαρίων.

Μάλιστα, για την ακτινοβολία του τάφου το αγίου Αρσενίου έχουμε τη μαρτυρία του συγχρόνου του Γεωργίου Βαρδάνη επισκόπου Χειμάρας Γεωργίου, ο οποίος, γράφοντας στον μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκο, το Δεκέμβριο του 1222, για κάποια ασθένεια που τον βασάνιζε, τον πληροφορεί για την επιθυμία του να μεταβεί για προσκύνημα στην Κέρκυρα, στον τάφο του αγίου Αρσενίου,

¹ Σ. Λάμπρος, *Κερκυραϊκά Ανέκδοτα εκ χειρογράφων Αγίου Όρους, Κανταβριγίας, Μονάχου και Κερκύρας*, Αθήνα 1882, σ. 12.

² «Ex Epiro quoque innumeri olim ad eam confluebant celebritatem» (*Acta Sanctorum*, Ianuarius, vol. II, σ. 1138, Addenda ad IXX diem Ianuarii, De S. Arsenio insulae Corcyrae Archiepiscopo).

³ *Συγχάρητε ἡμῖν ἅπασαι αἱ περικύκλω Πόλεις καὶ Νῆσοι. Ὁ γὰρ Ποιμὴν ὁ θαυμαστός, καὶ Φωστήρ τῆς Ἐκκλησίας, ὁ μέγιστος Ἀρσένιος, τὴν σήμερον ἡμέραν ἐν τῇ σεπτῇ αὐτοῦ κοιμήσει, τοὺς παρόντας καταφαιδρύνει ταῖς εὐλογίαις. Ὅθεν συνελθόντες αὐτῷ βοήσωμεν. Πρόστηθι ἡμῶν ταῖς πρὸς Κύριον πρεσβείαις σου, πάνσεπτε Κερκυραίων πρόμαχε* (Σ. Νικοκάβουρα, ὁ. π., σ. 51-52).

προσδοκώντας την ίαση: ...ἐγὼ δὲ ὁ πολυαμάρτητος, δέσποτα ἄγιε, κατὰ τὸν | παρελθόντα ὀκτώβριον ἀπέθανον καὶ παρήλθον τοῦ κόσμου τοῦτου καὶ εἰς | ἕτερον ἀπήχθην, τοῦ παρόντος κόσμου κρείττονα καὶ ὑψηλότερον. καὶ ὅσα | εἶδον ἐκεῖ, οὔτε νοῦς, οὔτε γλῶσσα δύναται διηγήσασθαι. τὸ δὲ σῶμα ἔκειτο | ἐν τῇ κλίνη νεκρὸν ἡμέρας ὅλας καὶ νύκτας πέντε. καὶ ἐὰν ἤμην εἰς λαὸν μι-¹⁵ σοῦντά με, τὴν πρώτην ἡμέραν ἔμελλον ἐνσοριάσαι με. οἱ ἐμοὶ δὲ εὐνοϊκῶς | διακείμενοι εἰς ἐμέ, ἐφύλασσόν με τὰ πέντε νυχθήμερα, ἀπὸ τινῶν σημείων, | ὡς ἔοικεν, τῆς σαρκός μου τεκμαιρόμενοι ζῆν με. τὰ δὲ προσόντα τῇ ἐκκλησίᾳ | χορτάσματα, τὰ μὲν ἐδίδου τοῖς πένησι, τὰ δὲ τῷ κοινῷ καὶ ἀτάκτῳ λαῷ καὶ | τοῖς βουλομένοις ἐγίνοντο διαρπάγματα. καὶ ἐταπεινώθη ἡ ἐκκλησία μέχρι ²⁰ καὶ αὐτῆς τῆς ἐφημέρου ζωῆς. ὅτε δὲ οἱ κληρικοί μου ἐβουλήθησαν ἱερουργῆσαι | καὶ θάψαι με, τὸν πενταήμερον νεκρὸν, τότε σπλαγχνισθεὶς ὁ θεὸς δέδωκε | τὴν ἀνάκλησιν, καὶ τοῦ πνεύματός μου ὑποστρέψαντος, ἐπανήλθον, καὶ κεῖμαι | κλινήρης, ὀδυνώμενος τὴν ὀλομέλειαν. αἱ χεῖρες γὰρ παρειμέναι εἰσίν. οἱ πόδες | καὶ τὰ σφυρὰ καὶ τὰ νεφρὰ καὶ ὁ τράχηλος ὀδύνας ἔχουσιν ἰσχυράς. καὶ κατά-²⁵ κειμαι καὶ βαστάζομαι παρὰ τῶν ἐμῶν. || καὶ μετακινουμαι ἀπὸ τόπου εἰς | τόπον ὀλιγότροφος, ὀλιγόποτος, ὀλιγούπνος. ἰδὼν οὖν τὴν ἐπισκοπὴν μου | στερηθεῖσαν τὰ ἑαυτῆς, ἐξαπέστειλα τὰ ἄλογά μου καὶ τοὺς ἀνθρώπους μου | καὶ αὐτὴν τὴν σέλλαν εἰς τὴν Βρανίγοβαν, εἰς τὴν τοῦ καλοῦ Μονομάχου. ἀπέστειλα καὶ εἰς Κορυφούς καὶ οἰκονομοῦσί με ζύλον νὰ ἔλθῃ καὶ ³⁰ ἐπάρῃ με καὶ ὑπάγῃ με πρῶτον εἰς τὸν τάφον τοῦ ἁγίου Ἀρσενίου νὰ παραμείνω ἐκεῖσαι κἄν μία δύο ἡμέρας, καὶ οὕτως νὰ ὑπάγω εἰς τὴν ἐπισκοπὴν μου | εἰς τὴν Βρανίγοβαν...¹

Ο τάφος του αγίου γρήγορα έγινε, λοιπόν, αντικείμενο λατρείας, καθώς για το μεσαιωνικό άνθρωπο ο τάφος και το άγιο λείψανο συνέδεαν τα εγκόσμια με τα υπερκόσμια, τη γη με τον ουρανό και αυτό γινόταν απτό στον πιστό με την εκδήλωση της υπερφυσικής δύναμης του αγίου, το θαύμα. Μάλιστα, γι' αυτήν ακριβώς τη δύναμη, που εξέρχεται από τον τάφο, υπήρχε η πεποίθηση ότι ο άγιος ζει στον

¹ Ελένη Βέη – Σεφερλή, «Προσθήκαι και παρατηρήσεις», *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher*, 21 (1971-1976), σ. 242-243.

παράδεισο και απολαμβάνει τη βασιλεία του Θεού.¹ Άλλωστε, σύμφωνα με τον άγιο Γρηγόριο Νύσσης *Ὡς σῶμα γὰρ αὐτὸ ζῶν καὶ ἀνθοῦν οἱ βλέποντες κατασπάζονται, τοῖς ὀφθαλμοῖς, τῷ στόματι, ταῖς ἀκοαῖς, πάσαις προσάγοντες ταῖς αἰσθήσεσιν, εἶτα τὸ τῆς εὐλαβείας καὶ τὸ τοῦ πάθους ἐπιχέοντες δάκρυον, ὡς ὀλοκλήρῳ καὶ φαινομένῳ τῷ μάρτυρι τὴν τοῦ πρεσβεύειν ἵκεσίαν προσάγουσιν.*² Επιπλέον, η παρουσία του αγίου θα πρέπει να γίνεται ακόμη πιο εμφανής κατά τη διάρκεια της γιορτής του, με την συγκέντρωση πλειθώρας πιστών γύρω από τον τάφο του και με την τέλεση «...ενός τελετουργικού τυπικού κατά τα πρότυπα του *adventus*, της θριαμβευτικής υποδοχής του αυτοκράτορα της ύστερης Ρώμης».³

Στον τάφο του, λοιπόν, οι νόμοι του θανάτου δεν έχουν ισχύ, καθώς ο άγιος στη συνείδηση του πιστού εξακολουθεί να ζει. Είναι αυτός που μεσιτεύει στο Θεό για τους ανθρώπους. Οι πιστοί έπρεπε και σωματικά να έλθουν σε επαφή με τον τάφο του αγίου, ώστε να αντλήσουν μέρος από την υπερκόσμια δύναμη που αυτός έκρυβε.⁴ Κατά τον ίδιο τρόπο ο σωματικός παρών άγιος στον τάφο του αναλαμβάνει το ρόλο μεσίτη μεταξύ Θεού και ανθρώπων και γεφυρώνει το χάσμα ανάμεσα στο Θεό και τις καθημερινές ανάγκες των ανθρώπων χορηγώντας τη πολυπόθητη θεραπεία ή ανακούφιση από τα διάφορα δεινά.⁵

Έτσι ο τάφος καθίσταται ένας τόπος (*locus*) προσκυνήματος⁶ που ακτινοβολεί σ' ολόκληρη την περιοχή του Ιονίου, σύμφωνα με το δοξαστικό του Εσπερινού, που αναφέραμε (*Συγγάρητε ἡμῖν ἅπασαι αἱ περικύκλω Πόλεις καὶ Νῆσοι...*). Επομένως, η ευλάβεια προς τον άγιο καλύπτει μία ευρύτερη γεωγραφική έκταση. Έτσι, με επίκεντρο την Κέρκυρα, θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε στην περιφέρεια του κύκλου τα απέναντι παράλια της ηπειρωτικής στεριάς. Άλλωστε ο Αρσένιος ήταν

¹ J. M. McCulloh, «The Cult of Relics in the Letters and Dialogues of Pope Gregory the Great: A Lexicographical Study», *Traditio*, 32 (1975), σ. 145-184 και 153-156 και P. Brown, *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη αρχαιότητα*, μετάφρ. Αλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου, εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήνα 2000, σ. 228.

² Γρηγόριος Νύσσης, *Ἐγκόμιον εἰς τὸν μέγα μάρτυρα Θεόδωρον*, PG XLVI, 740B.

³ P. Brown, *ό. π.*, σ. 19.

⁴ P. Brown, *ό. π.*, σ. 18, 19, 150.

⁵ Peter Brown, *ό. π.*, σ. 148-150

⁶ Peter Brown, *ό. π.*, σ. 18.

γνωστός στον Βουθρωτό του Ηπείρου, όπου εκφωνούσε κάθε χρόνο εγκωμιαστικό λόγο στη μνήμη του αγίου Θερίνου, ο οποίος μαρτύρησε εκεί.¹

Ο κύκλος, όμως, της εμβέλειας της ευλάβειας του αγίου αμβλύνεται και στον κατωϊταλικό χώρο, αφού μας έχει σωθεί απεικόνιση του αγίου σε μετάλλιο στο *Exultet* του Μπάρι, που ανάγεται στον 11^ο αιώνα.² Επιπλέον, ο λόγιος και ποιητής του 13^{ου} αι. Ιωάννης Γράσσος, ο οποίος, ως γνωστόν, είναι μαθητής του ηγουμένου της μονής των Κασούλων (Casole) του Ότραντο Νικολάου-Νεκταρίου, συνθέτει, μεταξύ των άλλων, το γνωστό ποίημα υπό τον τίτλο *Στίχοι εις τὸν ἅγιον Ἀρσένιον μητροπολίτην Κερκύρων*³, Στο εν λόγω ποίημα τονίζονται οι αρετές του αγίου, γίνεται επίκληση στη διαμεσολάβησή του προς τον Θεό και προσφωνείται ως τῶν *Κερκύρων καύχημα, ποιμένων κλέος*. Ο Ιωάννης Γράσσος, λοιπόν, φαίνεται να είναι αρκετά ενημερωμένος για τον άγιο και, αν λάβουμε υπ' όψιν μας και το εν λόγω *Exultet* του Μπάρι, τότε, κατά πάσα πιθανότητα, έχουμε να κάνουμε για μία μεγάλη ευλάβεια του αγίου στην περιοχή του Ότραντο και του Μπάρι δηλαδή στο χώρο του άλλοτε βυζαντινού Θέματος της Λογγοβαρδίας.⁴

¹ Γ. Γαστεράτος, ό.π., σ. 33 και 40.

² G. Cavallo, *Rotoli di Exultet dell' Italia Meridionale*, Bari 1973, σ. 53, πίν. 7-8, G. Barracane, *Gli Exultet di Bari*, εκδ. Edipuglia, Bari 1994, σ. 12 και πίν. 6.

³ M. Gigante, *Poeti bizantini di Terra d' Otranto nel secolo XIII*, β' έκδ. Galatina 1985, σ. 105 – 106 και S. G. Mercati, «Osservazioni intorno ai poeti italobizantini del secolo XIII. di Marcello Gigante», *Byzantinische Zeitschrift*, 47 (1954), σ. 43-44.

⁴ Βλ. σχετ. Jean - Marie Martin, «Η βυζαντινή Ιταλία (641-1071)», στο βιβλίο: *Ο Βυζαντινός κόσμος*, διεύθυνση Jean-Claude Cheynet, μετάφρ. Αναστασία Καραστάθη, επιμ. Γιασμίνα Μουσειδου Α. Παπασυριόπουλος Άννα Μαραγκάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 647-649, Vera von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert*, Βισμπάντεν 1967, σ. 67-68 και A. Guillou, «Geografia amministrativa del katepanato bizantino d' Italia (IX-XIsec.)», *Calabria bizantina*, Reggio Calabria 1974, [=Culture et société en Italie byzantine (VIe-IXe s.)], εκδ. Variorum Reprints, Λονδίνο 1978, αρ. IX].

Ο ΑΓΙΟΣ ΑΡΣΕΝΙΟΣ ΠΡΟΣΤΑΤΗΣ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Τὸν *προστάτην* Κερκύρας τὸν ἀπροσμάχητον...

(ἀπὸ το ἀπολυτίκιό του ἀγίου)

Ὀλολαμπὴ σε ὡς Ἀστέρα ἔχουσα ἢ Κερκυραίων λαμπρῶς, νῦν
πανηγυρίζει, ἐτησίως ἄγουσα, τὴν μνήμην σου Ἀρσένιε ὡς σεπτοῦ
πολιούχου· καὶ ὡς Ποιμένος ἰθύναντος, ταύτην καὶ ποιμάναντος
ἄριστα.

(ἀπὸ τὸν κανόνα τῆς ἀκολουθίας του ἀγίου)

Ἡ ιδιότητα αὐτῆ του ἀγίου ὡς προστάτη τῆς Κέρκυρας τονίζεται ιδιαίτερα στο ἀπολυτίκιό του, καθὼς ο τάφος του εἶναι τὸ μέρος ὅπου ἐστιάζεται ἡ συλλογικὴ εὐσέβεια του νησιού καὶ ο τόπος ἐκφραστῆς τῶν ἐνδόμυχων ἀναγκῶν του κοινωνικοῦ σώματος καὶ ἐτσι συντηρεῖται ἡ τοπικὴ θρησκευτικὴ καὶ ο τοπικὸς πατριωτισμὸς, καθὼς ο τοπικὸς ἅγιος, ὁ *πολιούχος*, «ἀποτελεῖ τὴν υπέρτατη ἐκφραση τῆς υπεροχῆς τῆς τοπικῆς κοινότητος ἐναντι τρίτων».¹

Ἄλλωστε, ὁ τάφος, ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς του καθεδρικοῦ ναοῦ καὶ κέντρο προσκυνήματος, δέχεται τὴ φροντίδα του μητροπολίτη Γεωργίου Βαρδάνη, ὅπως τονίσαμε, γεγονός που τον ἀναδεικνύει ἀκόμη περισσότερο.² Ἐτσι θα πρέπει να υποθέσουμε ὅτι στα χρόνια που ἀκολούθησαν, με τὶς ἐναλλαγές (δυτικῶν) κατακτητῶν, ὁ χώρος γύρω ἀπὸ τὸν τάφο του ἀγίου ἦταν ἀπὸ τα πιο περιζήτητα σημεῖα για τὴν ταφὴ τῶν νεκρῶν τῶν ευγενῶν καὶ πλουσιῶν κερκυραϊκῶν οικογενειῶν, καθὼς υπήρχε ἡ πεποίθησις ὅτι ὅσο πιο κοντὰ βρίσκονται στα λείψανα ἀγίων (*ad sanctos*) καὶ στα ιερά, ὅπου τελεῖται ἡ θεῖα λειτουργία, τόσο περισσότερο ἀπολαμβάνουν τῆς προστασίας τους στὴν ἄλλη ζωή.³

¹ Σ. Ν. Ἀσωνίτης, «Ἀπὸ τὶς πολιτισμικὲς σταθερές: Συλλογικὴ ταυτότητα καὶ κείμενο», *Τεκμήριον*, 4 (2002-2004), σ. 116-117. Βλ. σχετ. καὶ Α. Petrusi, «Ai confine tra religione e politica. La contesa per le reliquie di S. Nicola tra Bari, Venezia e Genova», *Saggi Veneto-Bizantini*, Φλωρεντία 1990, σ. 139-186.

² Α. Rocchi, *Versi di Cristoforo Patricio edita da un codice della monumentale badia di Grottaferrata*, Roma 1887, σ. 67.

³ Σ. Γαούτσης, «Λειψανοθήκες καὶ λείψανα τῆς ἐκκλησίας του ἀγίου Φραγκίσκου στὴν Κέρκυρα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς βενετοκρατίας», *Περὶ Ἱστορίας* 2 (1999), σ. 67. Βλ. σχετ. Antonino Rusconi, *Monumenti araldici ed epigrafici veneti dell' isola di Corfù*, Roma 1952, σ. 444-448 καὶ Enrico De Gubernatis, *Memorie italiane nelle Isole Ionie*, Milano 1908.

Γι' αυτήν την ευλάβεια προς τον άγιο, ο Μουστοξύδης είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικός όταν αναφέρει ότι τη μνήμη του τιμούσαν το ίδιο έλληνες και λατίνοι, καθώς θεωρείται θαυματουργός, προστάτης και υπερασπιστής της νήσου ενώ αρκετοί ναοί ήταν αφιερωμένοι στο όνομά του. Και καταλήγει ότι από όλους τους αγίους απολάμβανε ξεχωριστής και λαμπρής λατρείας.¹

Το γεγονός αυτό έρχεται να επιβεβαιώσει η ασματική ακολουθία του. Εκεί χαρακτηρίζεται *προασπιστής, πρόμαχος τῆς Κερκύρας, σεπτὸς Ποιμενάρχης, θεῖον τε προπύργιον καὶ περιτείχισμα, προστάτης Κερκύρας και πολιούχος*.² Κατά τον ίδιο τρόπο στη λατινική ακολουθία του χαρακτηρίζεται ως *Patronus principalis insulae Corcyrae* ενώ η ημέρα της μνήμης του ως *festivitas veneranda*.³ Μάλιστα, τόση ήταν η ευλάβεια των κερκυραίων, ώστε, με την πάροδο του χρόνου, ο καθεδρικός ναός των αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου να μετονομαστεί από το λαό σε ναό του αγίου Αρσενίου. Αυτό φαίνεται σαφέστατα από την «ενθύμηση» που άφησε ένας άγνωστος αυτόπτης μάρτυρας της καταστροφής από πυρκαγιά του ναού και ολόκληρης σχεδόν της ακρόπολης του παλαιού φρουρίου της Κέρκυρας στις 11 Νοεμβρίου 1718:

—————
ΙΨΗ (sic) 1718

*Ἡμέρα ἕνδεκα 11 τοῦ νοεμβρίου δευτέρα βράδυ ὥραις ἕξι τῆς || νυκτὸς βαριμέναις εἰς τὸ παλαιὸν κάστρο ἄναψαν τρία δεπό||ζιτα μὲ πούλβερη εἰς μίαν κ(αί) τὴν αὐτὴν ὥραν κ(αί) ἐκάγησαν δι||άφορα σπύτια εἰς τὴν τζιταδέλλα **ὁ δόμος τοῦ ἀγίου ἀρσενίου** || κ(αί) ἄλλα καὶ κάτω εἰς τὸ κάστρον πολλότατα. ἔξαιρέτως ὅλον τὸ || γκενεραλάτον ἐκ θεμελίου. ὁμοίως ἀπέθανον πολλότατοι || ἄνθρωποι ἀλλ' ὁ ἐξάίρετος ἦτον ὁ ὑψ(ηλότατ)ος*

¹ «Addì diciannove Gennaio si celebra la memoria di Arsenio, e la celebrano il di medesimo anche i Latini dimoranti in Corcira, divenuti ormai cittadini suoi. Protettore e propugnatore dell' isola, e per iterati miracoli con molti candici glorificato, ottenne in essa fra tutti i santi speciale e solenne culto (...) Piu' chiese sono al nome di Arsenio per l' isola intitolate...» (A. Mustoxidi, *Delle Cose Corciresi*, vol. 7, Corfu' 1848, σ. 410).

² Σ. Νικοκάβουρας, *Ακολουθία των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου, της Παρθενομάρτυρος Κερκύρας της βασιλίδος, του Αγίου Αρσενίου μητροπολίτου Κερκύρας κλπ*, Κέρκυρα 1909, σ. 47-68.

³ Ιδιωτική βιβλιοθήκη και αρχείο Σ. Γαούτση, Κέρκυρα (λυτό έγγραφο).

κ(ύριο)ς ἀνδρέας πιζάνης καπετάνιος γκενεράλης κ(ύριο)ς νὰ τὸν ἀναπαύση...¹

Ἡ καταστροφή αὐτή εἶναι γνωστή ὡς «Πιζάνειος εμπρησμός», ἀφοῦ ἀνάμεσα στα δεκάδες θύματα ἦταν καὶ ὁ τότε γενικός προνοητής θαλάσσης Ἀνδρέας Πιζάνης (Andrea Piani). Λέγεται, μάλιστα, ὅτι προήλθε ἀπὸ παρέμβαση τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνα, στο νὰ ὁ τοῦ οὐοίου ὁ Πιζάνης ἤθελε νὰ κατασκευάσει λατινική ἀγία τράπεζα (altare).²

Μετὰ τὴν καταστροφή, με προσωπική συμμετοχή τοῦ Γενικοῦ Προνοητή Θαλάσσης Zorzi Grimani (1737-1740), οἰκοδομήθηκε ἀπὸ τοὺς λατίνους νέος μικρότερος ναός με μία ἀγία τράπεζα (altare) γιὰ τὶς θρησκευτικὲς ἀνάγκες τῶν λιγιστῶν κατοίκων τοῦ κάστρου καὶ τῆς φρουράς.³ Ὁ Μουστοξύδης, πληροφορώντας μας σχετικῶς, θεωρεῖ ὅτι ὁ ναός αὐτός δεν συμπεριέλαβε τὸ παρεκκλήσιο με τὸν τάφο τοῦ Ἀρσενίου καὶ τὴ μικρή σπηλιά τοῦ βράχου, στὴν οὐοία ὁ ἅγιος συνήθιζε νὰ αποσύρεται γιὰ νὰ προσευχηθεῖ. Ἀναφέρει, ἐπίσης, ὅτι στὴ σπηλιά υπήρχε ζωγραφισμένη ἡ εἰκόνα τοῦ, κάτω ἀπὸ τὴν οὐοία ἔτρεχε ἀγίασμα, καὶ προσθέτει ὅτι τίποτε ἀπὸ αὐτὰ δεν ἔχει σωθεῖ.⁴

Θωροῦμε ὅτι ἡ πληροφορία αὐτή δεν ανταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα διότι εἶναι παράλογο νὰ μὴν ἔχει συμπεριληφθεῖ στο νέο ναὸ ὁ τάφος τοῦ Ἀρσενίου, καθὼς αὐτὸ προκύπτει ἐμμέσως ἀπὸ τὸ δικαίωμα τῶν ὀρθοδόξων νὰ λειτουργοῦν στο ναὸ, γεγονός που ἐνόηλησε τὸ λατῖνο ἀρχιεπίσκοπο Ἰωάννη Ἀντώνιο Foscarini (1732-1739). Ἦταν, μάλιστα, ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς μεγάλης διένεξής τοῦ με τὸ Μέγα Πρωτοπαπὰ Ἰωάννη Βούλγαρη (1738-1749), τὸν οὐοίο κατήγγειλε τόσο στον

¹ Α.Ν.Κ., *Μ. Πρωτοπαπάδες*, Φ. 25, φ. 47γ καὶ Α. Χ. Τσίτσα, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κερκύρας κατὰ τὴν λατινοκρατίαν 1267-1797*, Κέρκυρα 1969, σ. 68, 69.

² Α. Πάριος, *Ὀὐρανοῦ κρίσις*, Λειψία 1805, Α. Τσίτσας, «Ἡ θεομηνία τῆς 10/21^{ης} Νοεμβρίου 1718 στὴν Κέρκυρα», ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ *Δελτίο τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας*, τ. Β', Κέρκυρα 1986, σ. 87 κεξ., S. De Viasì, *Alcuni documenti intorno l' accidentale catastrofe avvenuta nell' isola di Corfù nell' anno 1718*, Κέρκυρα 1878, Α. Πανδής, *Ἐπιστολιμαία ἀπάντησις πρὸς κύριον Δε Βιάζην*, Κέρκυρα 1878, Π. Χιώτης, ο. π., τ. 3., σ. 411-414, Ν. Κονόμος, «Σπυρίδων Δε-Βιάζης (1840-1927) Ἀναγραφή τῶν ἔργων τοῦ, *Ὁ Ἐραμιστής* 40-41(1969), σ. 119-121, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐθνους*, Ἀθήνα 1975, τ. ΙΑ, σ. 332.

³ Βλ. σχετ. Σ. Π. Γαούτσης, «Μία ἀπογραφή τοῦ 1700: Ὁ λατινικός πληθυσμός τοῦ Παλαιοῦ Φρουρίου τῆς Κερκύρας», *Ἐὼα καὶ Ἐσπέρια*, 5 (2001-2003), σ. 19-50.

⁴ Α. Mustoxidi, ὀ. π., σ. 410,

Grimani στην Κέρκυρα όσο και στο *Κολλέγιο* της Γαληνοτάτης στη Βενετία, όργανο αρμόδιο για τη λήψη αποφάσεων σε θρησκευτικά ζητήματα, το Σεπτέμβριο του 1739. Στις καταγγελίες του αρχιεπισκόπου Foscarini το Κερκυραϊκό Συμβούλιο τάχθηκε στο πλευρό του Μεγάλου Πρωτοπαπά αναφέροντας σε σχετικό υπόμνημά του, με ημερομηνία 21 Δεκεμβρίου 1739, προς το Γενικό Προνοητή, που του είχε ζητήσει τη γνώμη, ότι η χρήση της μοναδικής αγίας τράπεζας του ναού του Παλαιού Φρουρίου και από τα δύο δόγματα δεν προσέβαλλε τη λατινική εκκλησία, αφού ήταν συνηθισμένη πρακτική οι ορθόδοξοι να λειτουργούν σε δικά της αλτάρια. Για παράδειγμα, οι ορθόδοξοι, εκτός των άλλων, χρησιμοποιούσαν το κεντρικό αλτάριο του λατινικού καθεδρικού ναού των αγίων Ιακώβου και Χριστοφόρου για τις παρακλήσεις τους προς την Παναγία τις δεκαπέντε πρώτες ημέρες του Αυγούστου. Επίσης, την παραμονή της εορτής του αγίου Μάρκου (24 Απριλίου) ο ορθόδοξος κλήρος της Κέρκυρας, με επικεφαλής το Μέγα Πρωτοπαπά, τελούσε εσπερινό στο λατινικό ναό του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου (Annunziata).¹

¹ Α. Χ. Τσίτσας, «Ιωάννης Βούλγαρις, τρόφιμος και σπουδαίος του Φλαγγινιανού, Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας», ανάτυπο από το *Δελτίον της Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας*, Κέρκυρα 1978, τ. 15, σ. 92-93, του ιδίου, «Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (Θεσμοί)», *Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών*, Κέρκυρα 1989, σ. 46 και Αλίκης Νικηφόρου, *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας 14^{ος} – 18^{ος} αι.*, Αθήνα 1999, σ. 61 και 273-277. Ακολουθώντας το παράδειγμα του αρχιεπισκόπου Foscarini αναφορικά με τις συλλειτουργίες ορθοδόξων και καθολικών σε κοινά αλτάρια, και ο λατίνος επίσκοπος Κεφαλληνίας και Ζακύνθου Βερνάρδος Bocchini (1778-1785) από τις πρώτες του ενέργειες ήταν να στείλει στη Ρώμη έκθεση για το σταμάτημα της συμμετοχής των δύο κλήρων ...*ἀλλά τὰ πράγματα ἔμειναν ἐν Ἐπτανήσῳ ὡς εἶχον, διότι ἡ Βενετία ἤθελε τὴν συμμετοχὴν τῶν δύο κλήρων εἰς πολιτικὰς καὶ θρησκευτικὰς τελετὰς*. [Ν. Κονόμος, *Ζακύνθος, πεντακόσια χρόνια (1478 – 1978)*, Αθήνα 1987, τ. 4 (εκκλησιαστικά), σ. 49]. Ο ίδιος επίσκοπος σε επιστολές του στη Ρώμη επανέρχεται συνεχώς στο ερώτημα: «Αν οι ορθόδοξοι της Ζακύνθου θεωρούνται από την εκκλησία της Ρώμης σχισματικοί ή αιρετικοί, πώς μπορεί να δικαιολογηθεί η συμμετοχή τους, αλλά και η συμμετοχή των λατίνων, σε μικτές θρησκευτικές εκδηλώσεις»; Απαντήσεις όπως «όποιος αναγνωρίζει τις αποφάσεις και την αυθεντία της Συνόδου της Φλωρεντίας δεν είναι σχισματικός» ή «δεν ερχόμαστε σε κοινωνία με αιρετικούς και σχισματικούς» δεν ικανοποίησαν τον Bocchini [Σ. Π. Γαούτσης, «Το ingresso του λατίνου επισκόπου Ζακύνθου και Κεφαλληνίας Bernardo Bocchini (1778 – 1785)», *Ανάτυπο από το Anno Domini*, 1 (2003), σ. 16]. Η πρακτική αυτή ήταν συνηθισμένη και στα νησιά του Αιγαίου, όπου παρατηρούνται τόσο συχνές συλλειτουργίες των δύο δογμάτων όσο και λατινικά αλτάρια σε ορθόδοξους ναούς (Π. Γρηγορίου, *Σχέσεις Καθολικών και Ορθοδόξων*, Αθήνα 1958, σ. 55-56, Δ. Π. Πασχάλης, «Η Δυτική Εκκλησία εις τας Κυκλάδας επί φραγκοκρατίας και τουρκοκρατίας», *Ανάτυπο από τα Ανδριακά Χρονικά*, Αθήνα

Ο άγιος Αρσένιος είναι, λοιπόν, προστάτης και υπερασπιστής (Protettore e propugnatore) του νησιού, στον τάφο του οποίου καταφεύγουν έλληνες και λατίνοι.¹ Το όνομά του χρησιμοποιείται ευρέως ως βαπτιστικό ενώ οι μεσιτείες του θεωρούνται ισχυρό κατευόδιο στην άλλη ζωή. Έτσι ο *cavalier huomo miser* Αρσένιος Δεληγότης αναφέρει στη διαθήκη που συντάσσει το 1468: ...Εἰς τοῦ Χριστοῦ τὸ ὄνομα, ἀμήν· ,αυζή', ἡμέρα ἰα' τοῦ μαρτίου μηνός. Ἐγὼ Ἀρσένιος Δελιγότης Καβαλιέρης, χάριτι θεοῦ ὑγιῶς καὶ καλῶς ἔχω τὸν νοῦν· τοῦτο θέλω νὰ εἶναι ἡ ὑστερή μου διαθήκη καὶ θέλημα· ἐν πρώτης ἀφίω νὰ δωθοῦν εἰς δύο ἐπτωχὲς ὀρφανές, διὰ νὰ ὑπανδρευτοῦν, ὑπέρπυρα πενήντα πᾶσα μίας· ἀκομὴ ἀφίω εἰς τὸν ἀθέντην τὸν ἅγιον Γεώργιον τὸν ὑψιλὸν ὄλλα μου τὰ ἄλογα ὅπου εὑρήσκονται εἰς τὸ λιβάδι τοῦ Μαρμάρου, ὡσα καὶ ἂν εἶναι δικὰ μου· ἀκομὴ ἀφίω εἰς τὸ μοναστήριον τῆς Νουντζιάτας ὑπέρπυρα ἡκοσιπέντε, νὰ δοθοῦν εἰς μπενεφῆτζιο τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας· ἀκομὴ ἀφίω εἰς τὴν σκόλα τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Φράγγικου ὑπέρπυρα πενήντα· ἀκομὴ ἀφίω τῶν ἀδυνάτων τοῦ ἁγίου Ἐλαζάρου σητᾶρι μῶδια δύο, κρασι μέτρα τρία, λάδι λίτρες τρεῖς· θέλλω καὶ ὀρῆζω ὅτι νὰ μου εἰποῦν ταῖς λειτουργίας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἀπάνου εἰς τὸ ἀλτᾶρι τοῦ ἁγίου Ἀρσενίου πᾶσα χρόνον τῆ σαρακοστή ἕως χρόνους ἡκοσι καὶ νὰ δίδουν τοῦ παπᾶ ὅπου ταῖς θέλλει λέγει τὸν κάθε χρόνον ὑπέρπυρα πέντε...²

Ωστόσο, ἀπὸ τις ἀρχές τοῦ 16^{ου} αἰ. ἡ ἐπὶ κληση πρὸς τὸν ἅγιο Αρσένιο συνοδεύεται καὶ με ἀναφορὰ πρὸς τὸν ἅγιο Σπυρίδωνα, γεγονός που ἀσφαλῶς συνδέεται με τὴν ἔλευση τοῦ λειψάνου τοῦ στὴν Κέρκυρα κατὰ τα μέσα τοῦ 15^{ου} αἰ.³

1948, σ. 77 καὶ Θ. Ι. Παπαδόπουλος, «Καθολικοὶ καὶ Ορθόδοξοι στὶς Κυκλάδες», *Επετηρὶς Εταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, 15 (1995), ἀνάτυπο ἀπὸ τα πρακτικὰ τοῦ Α΄ Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου, μέρος Β΄, σ. 151.

¹ Σ. Ν. Ασωνίτης, *Ανδηγαυικὴ Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1999, σ. 263 καὶ Αλίκη Νικηφόρου, ὁ. π., σ. 42.

² C. Hopf, «Γρατιανὸς Ζώρζης Αὐθέντης Λευκάδος», μετάφρ. Ι. Α. Ρωμανοῦ, νεότερη ἐκδοσις: «Ἰωάννου Ρωμανοῦ Ἱστορικὰ Ἔργα», *Κερκυραϊκὰ Χρονικὰ*, 7 (1959), σ. 326. Ἡ ἰταλικὴ μετάφραση τῆς διαθήκης τοῦ Αρσενίου Δεληγότη (Α.Ν.Κ., *Βενετικὴ Διοίκησις*, Φ. 454, τετράδιο 1, φ. 7r-9v) δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Σ. Ν. Ασωνίτη, «Οἱ μεταβιβάσεις τῆς κερκυραϊκῆς βαρωνίας τοῦ conte de Martina κατὰ τὸν 14^ο καὶ 15^ο αἰ.», *Δελτίον Ἐραλδικῆς καὶ Γενεαλογικῆς Εταιρείας Ἑλλάδος*, 9 (1992), σ. 32: ...*Voglio et comando che mi dicano le messe di san Gregorio sopra l' altare di san Arsenio ogn' anno la quaresima sino anni vinti, et diino al prete che le dira' ogn' anno iperpiri cinque.*

³ Α. Χ. Τσίτσας, *Ο ἱερός Σπυρίδων*, Κέρκυρα 1967, σ. 21-22 καὶ Ι. Δ. Σκιαδόπουλος, *Ἅγιος Σπυρίδων-Ἡ ἱστορία τοῦ ἱεροῦ ναοῦ καὶ τοῦ πανιέρου λειψάνου*, ἐκδ. Απόστροφος, Κέρκυρα 2000, σ. 11.

Έτσι, από το αρχείο του νοταρίου της Κέρκυρας Πέτρου Σπόγγου αντλούμε την ακόλουθη συμβολαιογραφική πράξη: ,αφκδ', ήμερα θ' τοῡ φευρουαρίου μηνός, ινδικτιώνος ιβ, ἔσωθεν ἐργαστηρίου ἐμοῦ τοῡ ὑπογεγραμμένου νοταρίου ἐν τῇ ἀγορᾷ τῶν Κορυφῶν μισέρ Νικόλας ὁ Κουβαράς τιμιώτατος ἰντέρπρετος τῆς κούρτης τῆς παρούσης πόλεως Κορυφῶν, παρών σωματικῶς, ἐνώπιον ἐμοῦ τοῡ εἰρημένου νοταρίου καὶ τῶν κάτωθεν ἐπὶ τοῡτο παρακληθέντων ἔσεσθαι μαρτύρων, ὁμολόγησεν καὶ εἶπεν οὕτως, ὅτι ἐπειδὴ ὑπάρχει τοτουῖρος καὶ κυβερνήτης τῶν παιδίων τοῡ ποτέ σέρ Μάρκου τοῡ Δραγουμάνου, τῶν ὀνομαζομένων Γεώργιος καὶ Ἀλέξιος (...) καὶ θέλων προβλέπειν πάντοτε ἐν τε νυκτί καὶ ἐν ἡμέρᾳ πρὸς τὰ συμφέροντα καὶ βοήθεια τῶν ρηθέντων παιδίων διὰ ἀνάπασιν αὐτῶν τῶν <ρηθέντων παιδίων> τόσο διὰ ζωοτροφίαν, ἐνδύνειν καὶ ὑποδένειν αὐτῶν (...) καὶ μάλιστα διὰ τὸν φόβον τῆς μεγίστης ἀνάγκης τοῡ θανατικοῦ, τοῡ εὐρισκομένου νῦν ἐν τῇ παρούσῃ πόλει, ἐξ οὗ Θεός διὰ πρεσβειῶν τῆς ὑπεράγνου αὐτοῦ μητρός, τοῡ ἐν ἀγίοις πατρός ἡμῶν Ἀρσενίου ἀρχιεπισκόπου τῆς παρούσης πόλεως Κερκύρας, τοῡ ἐν ἀγίοις πατρός ἡμῶν Σπυρίδωνος ἀρχιεπισκόπου Τριμυθούτου, τῶν θαυματουργῶν...¹

Εξάλλου, στην ευλάβεια προς τον ιεράρχη οφείλεται και η ύπαρξη στην Κέρκυρα της ορθόδοξης αδελφότητας (scuola) των αγίων Πατέρων και του αγίου Αρσενίου, η οποία συμμετείχε με δικό της αγιόγραφο² στις καθιερωμένες λιτανείες³. Στις ίδιες λιτανείες λάμβανε μέρος και το λάβαρο του *Ιερού Τάγματος*, στη μία πλευρά του οποίου εικονιζόταν η Θεοτόκος ενώ στην άλλη πιθανότατα ο ταξιάρχης Μιχαήλ και ο πολιούχος άγιος Αρσένιος.⁴

Ο άγιος Αρσένιος εικονίζεται, επίσης, στην πίσω πλευρά της αμφίγραπτης εικόνας της Παναγίας της *Δημοσιάνας*, του παλλαδίου της μεσαιωνικής Κέρκυρας. Η εικόνα αυτή, που χρονολογείται στο 2^ο μισό του 14^{ου} αι., ακολουθεί τον αιοιογραφικό τύπο της *Οδηγήτριας*, της οποίας το αρχέτυπο αποδίδεται, σύμφωνα με την παράδοση, στον ευαγγελιστή Λουκά και για αιώνες φυλασσόταν στη μονή των *Οδηγών* της

¹ Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι*, Νοτάριος Πέτρος Σπόγγος, τ. Σ 146, φ. 36ν.

² «σκόλα» κατά το κερκυραϊκό ιδίωμα.

³ Α.Ν.Κ., Μεγ. Πρωτ., Φ. 44, βιβλ. 12, φ. 2ν-3τ σε Αλίκης Νικηφόρου, ό. π., σ. 47, υποσ. 16.

⁴ Α.Ν.Κ., Ε.Δ., Φ. 3, φ. 34r-34ν σε Αλίκης Νικηφόρου, ό. π., σ. 51, υποσ. 21.

Κωνσταντινούπολης.¹ Το αντίγραφο της Κέρκυρας απολάμβανε ιδιαίτερης τιμής καθ' όλη την περίοδο της βενετοκρατίας, φυλασσόταν στον εκάστοτε πρωτοπαπαδικό ναό και λιτανευόταν σε κάθε θρησκευτική τελετή, στην οποία συμμετείχε ο Μέγας Πρωτοπαπάς και το Ιερό Τάγμα, ανακαλώντας, έτσι, βυζαντινές μνήμες.²

Σχετική επιγραφή που να δηλώνει ποιος άγιος είναι ο εικονιζόμενος ιεράρχης δεν υπάρχει. Πηγές, όμως, της εποχής αναφέρουν τον Αρσένιο. Συγκεκριμένα, στις 22 Οκτωβρίου 1712 οι επίτροποι του ναού του ταξιάρχη Μιχαήλ στο *Καμπιέλο* ή *Οβριοβούνι* παρεχώρησαν την εκκλησία στους συνδίκους της πόλης για να γίνει οριστικά ο πρωτοπαπαδικός ναός της Κέρκυρας. Ακολούθως, στις 26 Οκτωβρίου του ίδιου έτους ο Μέγας Πρωτοπαπάς Αναστάσιος Αυλωνίτης διατάζει τη μεταφορά της εικόνας με λιτανεία από το ναό του αγίου Ιωάννη στις *Στέρνες*, όπου βρισκόταν, στο ναό του Ταξιάρχη Μιχαήλ: *ἡμεῖς Ἀναστάσιος Αὐλωνίτης ἐλέω θεοῦ μέγ(ας) πρωτο(παπαῶς) || πόλεως, καὶ νήσου Κερκύρ(ας). || μέλοντας νὰ πάρομεν τὴν ἡκόνα τῆς θεομήτορος, καὶ ἁγίου Ἀρ||σενίου τὴν δημοσιὰνα εἰς τὴν μονὴν τοῦ παμεγίστου Ταξιάρχη Μιχαήλ τῆς κοινότητος ὡς πρωτο(παπα)δικὴν ἐκκλησίαν (...)*.³ Τη μεταφορά αυτή καθώς και την απόδοση του εικονιζόμενου ιεράρχη στον Αρσένιο έρχεται να επιβεβαιώσει και η ακόλουθη πληροφορία: (...) *εἰς τοῦτον τὸν σεβάσμιον ναὸν τοῦ Ταξιάρχου || κ(αὶ) ἀνεκομίσθη εἰς τοῦτον τὸν ρηθέντα ναὸν ἡ σεβασμία || εἰκόνα τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, ἱστοριμένη ἀπὸ μίαν με||ριὰν ἢ αὐτὴ Θεοτόκος, κ(αὶ) ἀπὸ τὴν ἄλλην ὁ ἅγιος Ἀρσένιος μη||τροπολίτης Κερκύρας, ἢ ὁποῖαις ἱστορίες ἔχουν ἀπὸ ἔξω || λάμαις ἀσιμένιας (...)*.⁴

Ο άγιος είναι ζωγραφισμένος σε προτομή και ευλογεί κρατώντας στο αριστερό χέρι κλειστό πολυτελές ευαγγέλιο με πάχος ερυθρό. Το πρόσωπό του είναι αυστηρό και λιπόσαρκο. Η γενειάδα του είναι μακριά ενώ τα μαλλιά είναι πυκνά. Φέρει καστανέρυθρο φελόνιο, επιμανίκια καφέ με χρυσές διακοσμήσεις και πρασινωπό

¹ Χριστίνα Αγγελίδη - Τ. Παπαμαστοράκης, «Η Μονή των Οδηγών και η λατρεία της Θεοτόκου Οδηγήτριας», *Μήτηρ Θεού-απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 2000, σ. 373-421.

² Α. Χ. Τσίτσας, «Η Παναγία η Δημοσιάνα», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, 7 (1970), σ. 108-109, *Ο περίπλους των εικόνων-Κέρκυρα 14^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Ελληνική Προεδρία Ευρωπαϊκής Ένωσης 1994, σ. 62-64.

³ Α.Ν.Κ., *Μ. Πρωτοπ.*, Φ.15, φ. 1075γ και Α. Χ. Τσίτσα, *ό. π.*, σ. 109-110.

⁴ Α.Ν.Κ., *Έγγραφα Εκκλησιών*, Φ. 239, φ. 57γ και Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990, σ. 6.

ωμοφόριο (palium) με μεγάλους χρυσούς σταυρούς. Στη διασταύρωση των κεραιών τους υπάρχει διακοσμητική σπείρα ενώ στις άκρες τους υπάρχουν οι βραχυγραφίες [Ι](Η)[C](ΟΥC) ΧΡ(ΙCΤΟC) ΝΙΚΑ και [Φ](ΩC) Χ(ΡΙCΤΟ)Υ Φ(ΑΙΝΕΙ) Π(ΑCΙΝ) αντίστοιχα. Η παράσταση αυτή είναι σύγχρονη της Θεοτόκου της άλλης όψης, ανάγεται στην τέταρτη εικοσιπενταετία του 14^{ου} αιώνα και αποδίδεται σε εργαστήριο των Ιωαννίνων.¹

Αρκετή ομοιότητα αλλά με μερικές διαφορές έχει και η παράσταση του αγίου στο μετάλλιο του *Exultet* του Μπάρι, που ανάγεται χρονικά στην τρίτη δεκαετία του 11^{ου} αιώνα² ενώ λιγότερη ομοιότητα υπάρχει με την τοιχογραφία στο ναό των αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου της Κέρκυρας, έργο μάλλον του πρώτου μισού του 11^{ου} αιώνα. Εδώ εικονίζεται μία ολόσωμη, εξαϋλωμένη μορφή που αποδίδει αρκετά τον ασκητικό χαρακτήρα του αγίου.³

Την ίδια εξαϋλωμένη μορφή, άλλωστε, έχει κατά νου και ο Ιωάννης Γράσσο (Giovanni Grasso), λόγιος μοναχός που έζησε τον 13 αι. στην Κάτω Ιταλία, στο ποίημά του *Στίχοι εις τον άγιον Αρσένιον μητροπολίτην Κερκύρων*, όπου περιγράφεται, όπως έχουμε αναφέρει, το περιστατικό της σωτήριας παρέμβασής του υπέρ των κερκυραίων κατά την επιδρομή των *Σκυθών* (= Ναρεντάνων) πειρατών εναντίον του νησιού: *Άπασαν ὕλην <εὐ>γενοῦς τληπαθείας...*⁴

Ήταν φυσικό, επομένως, κατά την εορτή του πολιούχου αγίου, να τελούνται λαμπρές θρησκευτικές εκδηλώσεις, με την περιέργη εκ πρώτης όψεως, ωστόσο, συμμετοχή ορθοδόξων και καθολικών, που παγιώθηκε κατά την εποχή της ενετοκρατίας σύμφωνα με ένα αυστηρά καθορισμένο τελετουργικό (*Cerimoniale*), όπως, άλλωστε, όλες οι επίσημες θρησκευτικές τελετές της Γαληνοτάτης στην

¹ Π. Α. Βοκοτόπουλος, ό. π., σ. 5.

² Π. Α. Βοκοτόπουλος, ό. π., σ. 5, G. Cavallo, *Rotoli di Exultet dell' Italia Meridionale*, Bari 1973, σ. 53, πίν. 7-8, G. Barracane, *Gli Exultet di Bari*, εκδ. Edipuglia, Bari 1994, σ. 12 και πίν. 6.

³ Π. Βοκοτόπουλος, «Περί την χρονολόγησιν του εν Κερκύρα ναού των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 5 (1969), περίοδος Δ', στη μνήμη του Δημητρίου Ευαγγελίδη (1888-1959), σ. 170, του ιδίου, «Οι τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας*, 8 (1971), σ. 117-118 και του ιδίου, «Ψηφιδωτά και βυζαντινές τοιχογραφίες», *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1994, σ. 61 και 64.

⁴ M. Gigante, *Poeti bizantini di Terra d' Otranto nel secolo XIII*, β' έκδοση, Galatina 1985, σ. 105-106 και S. G. Mercati, «Osservazioni intorno ai poeti italobizantini del secolo XIII. di Marcello Gigante», *Byzantinische Zeitschrift*, 47 (1954), σ. 43-44.

Κέρκυρα (πχ. του Αγίου Μάρκου, του Ευαγγελισμού, της Αγίας Δωρεάς κλπ). Επίκεντρο ο λατινικός μητροπολιτικός ναός. Συγκεκριμένα, ο εορτασμός ξεκινούσε την παραμονή 18 Ιανουαρίου με την έλευση στο ναό του Μ. Πρωτοπαπά και του κλήρου του. Του εσπερινού προηγούνταν παράκληση, κατά την οποία οι ορθόδοξοι μετέφεραν, με λιτανευτική πομπή, τα ιερά λείψανα μαζί με το *ευαγγέλιο* του αγίου από το κεντρικό αλτάριο (*altar maggior*) του ναού, όπου τα είχαν τοποθετήσει προηγουμένως οι λατίνοι ιερείς, στο ομώνυμο παρεκκλήσιο, όπου παρέμεναν ως το απόγευμα της επομένης ημέρας.

Ακολούθως, όταν ερχόταν στο ναό ο λατίνος αρχιεπίσκοπος, ο πρωτοπαπάς τον υποδεχόταν ασκεπής στην είσοδο, τον χαιρετούσε και εκείνος ανταπέδιδε το χαιρετισμό προς αυτόν και τον κλήρο του. Στη συνέχεια, άρχιζε ο εσπερινός και από τους δύο κλήρους, με τους λατίνους στο κεντρικό αλτάριο και τους έλληνες¹ στο δικό τους (του αγίου Αρσενίου). Κατά την ώρα του *Κατευθυνθείτω ή προσευχή μου ως θυμίαμα...* ο έλληνας κληρικός, που ιερούργουσε, μετέβαινε στο κεντρικό αλτάριο, όπου θυμιάτιζε την αγία τράπεζα, το σταυρό, τον αρχιεπίσκοπο, το λατινικό κλήρο και επέστρεφε με τις οφειλόμενες υποκλίσεις. Ύστερα ο λατίνος θυμιάτιζε το κεντρικό αλτάριο και ακολούθως μετέβαινε στο παρεκκλήσιο των ελλήνων, όπου θυμιάτιζε τον πρωτοπαπά. Όταν τελείωνε ο εσπερινός, ο ορθόδοξος κλήρος μετέφερε εν πομπή τα λείψανα και το *ευαγγέλιο* του αγίου στην κεντρική αγία τράπεζα για να τα προσκυνήσουν ο αρχιεπίσκοπος, ο λατινικός κλήρος και οι επίσημοι. Στους πιστούς προσφέρονταν για προσκύνηση μετά την επιστροφή στο αλτάριο των ελλήνων. Κατά την αποχώρηση του αρχιεπισκόπου και των επισήμων, πάλι ο Μ. Πρωτοπαπάς υποκλινόταν ασκεπής στην έξοδο του ναού δίπλα από τη φιάλη του αγιάσματος.²

Την επομένη, 19 Ιανουαρίου, ημέρα μνήμης του αγίου, τους υποδεχόταν κατά τον ίδιο τρόπο, όταν έφταναν στην εκκλησία, και άρχιζε η θεία λειτουργία ταυτόχρονα από τους λατίνους στο κεντρικό θυσιαστήριο και από τους έλληνες στο δικό τους. Κατά την εκφώνηση του *Αποστόλου* ένας έλληνας κληρικός, συνοδευόμενος από δύο άλλους που έφεραν λαμπάδες, μετέβαινε στο χώρο του κεντρικού ιερού και μαζί με

¹ Οι όροι *έλληνες* και *λατίνοι* εδώ δεν έχουν εθνοτική διάσταση αλλά απλά δηλώνουν τους ορθοδόξους και τους καθολικούς ή άλλως τα δύο ρητά.

² Η φιάλη φέρει το οικόσημο του αρχιεπισκόπου Καρόλου Λάβια (Ι. Γ. Τυπάλδος-Λασκαράτος, «Εραλδικά μνημεία των κερκυραϊκών εκκλησιών *Annunciata* και *Duomo*», ανάτυπο από τον 23^ο τόμο του *Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Αθήναι 1980, σ. 447-450).

το λατίνο συλλειτουργό υποκλίνονταν στην αγία τράπεζα, τον αρχιεπίσκοπο και τους επισήμους και, ακολούθως, διάβαζαν τη σχετική περικοπή από την *Πρός Έβραίους* *ἐπιστολή* του αποστόλου Παύλου *Ἀδελφοί, τοιοῦτος ἡμῖν ἔπρεπεν Ἀρχιερεύς...*, πρώτα ο έλληνας και μετά ο λατίνος. Το ίδιο γινόταν και με την ανάγνωση της ευαγγελικής περικοπής *ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην*. Όταν τελείωνε την εκφώνηση ο λατίνος, οι έλληνες έψαλαν *εἰς πολλὰ ἔτη, Δέσποτα* και ο πρωτοπαπάς ευλογούσε το λαό.

Κατά την ώρα της θείας ευχαριστίας, δύο φορές ο έλληνας και ο λατίνος συλλειτουργός πλησίαζαν διαδοχικά τον αρχιεπίσκοπο και τον πρωτοπαπά και τους επισήμους και τους θυμιάτιζαν. Στο τέλος, όπως και στον εσπερινό, λιτάνευαν τα ιερά λείψανα και το *ευαγγέλιο*¹ του αγίου στο κεντρικό ιερό για την προσκύνηση και η λειτουργία τελείωνε με την προσφορά του αντίδωρου από τον πρωτοπαπά στον αρχιεπίσκοπο και τους επισήμους. Τα λείψανα, όμως, και το *ευαγγέλιο* του αγίου παρέμεναν όλη την ημέρα στο παρεκκλήσιο για το προσκύνημα από τον κόσμο υπό την επίβλεψη του ορθόδοξου *Αρχιμανδρίτη* ή του αντικαταστάτη του.²

Το τελετουργικό αυτό θυμίζει έντονα αντίστοιχες πρακτικές που παρατηρούνται και στην ενετοκρατούμενη Τήνο. Ο Γάλλος περιηγητής και ταξιδιώτης Joseph Pitton de Tournefort, στο έργο του «*Relation d' un voyage du Levant*», μας πληροφορεί ότι *Στις λιτανείες, όπως και σε όλες τις εκκλησιαστικές τελετές, ο κλήρος των Λατίνων έχει το προβάδισμα. Οι Έλληνες ιερείς, όταν εισέρχονται στις λατινικές εκκλησίες, αποκαλύπτονται, σύμφωνα με το έθιμο των Λατίνων, πράγμα που δεν κάνουν στις δικές τους. Όταν η λειτουργία τελείται παρουσία των δύο κλήρων, αφού ο λατίνος υποδιάκονος απαγγείλει τον απόστολο, ο δεύτερος τη τάξει του ελληνικού κλήρου τον επαναλαμβάνει στα ελληνικά. Και αφού ο Λατίνος διάκονος διαβάσει το ευαγγέλιο, ο πρώτος τη τάξει Έλληνας το ψάλλει αμέσως στα ελληνικά (...). Σε όλες τις εκκλησίες του νησιού υπάρχει βήμα για τους καθολικούς ιερείς.*³

Επιπλέον, στην Πάρο κάθε χρόνο το Μεγάλο Σάββατο και στις 15 Αυγούστου γινόταν κοινή λειτουργία στο μεγάλο ναό της Παναγίας της Εκατονταπυλιανής (ή Καταπολιανής), όπου οι καθολικοί είχαν ιδρύσει ιερό βήμα προς τιμήν του Αγίου

¹ Πρόκειται κατ' ουσίαν για περγαμηνό ευαγγελιστάριο του 14^{ου} αι. (Α. Τσελίκας, ό. π., σ. 222-223).

² Σ. Παπαγεώργιος, *Περί του Αγίου Αρσενίου Μητροπολίτου Κερκύρας (876-953)*, Κέρκυρα 1872, σ. 21-23, Α. Χ. Τσίτσα, *Η Εκκλησία της Κερκύρας...*, σ. 150-152 και Αλίκης Νικηφόρου, ό. π., σ. 82-85.

³ Joseph Pitton de Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του Αρχιπελάγους*, μετάφρ. Μ. Απέργης, Μυρτώ Απέργη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 401.

Αντωνίου της Πάδοβας:¹ «Μεταξύ των πολυαριθμών ναών, τους οποίους οι Έλληνες κέκτηνται εν τη πόλει Παροικία, υπάρχει εις αρχαιότατος και πολυτελέστατος των εν τω Αιγαίω Πελάγει δια το μέγεθος, τον πλούτον και την οικοδομήν αυτού. Εντός τούτου του ναού κατ' αρχαίον και πεπαλαιωμένον δικαίωμα έχομεν εν ιερόν βήμα ανεγηγερμένον προς τιμήν του αγίου Αντωνίου του Πατανίου, ένθα ο εκάστοτε επίτροπος συνηθίζει να λειτουργεί και να τελεί πάσας τας ενοριακάς ακολουθίας άνευ τινός προσκόμματος ή του ελαχίστου κωλύματος εκ μέρους των Ελλήνων...» μας πληροφορεί σε σχετική έκθεσή του ο λατίνος αρχιεπίσκοπος Νάξου Ιωάννης Βαπτιστής Κρίσπι.² Αξίζει δε να σημειωθεί ότι ακριβώς μπροστά σ' αυτό το λατινικό βήμα υπήρχε κανδήλα, την οποία άναβαν και συντηρούσαν οι ορθόδοξοι.³

Στη χώρα της Άνδρου, επίσης, υπήρχε ο δυσπόστατος ναός του Αγίου Βερναρδίνου και του Αγίου Νικολάου⁴, ενώ στη Χίο υπήρχαν τρεις κοινοί ναοί για καθολικούς και ορθοδόξους, η Αγία Αικατερίνη, η Παναγία η Τουρλωτή και η Παναγία η Υπήκοος.⁵

Αναφορικά με το χώρο του Ιονίου, «στον ορθόδοξο ναό (...) της Παναγίας της Σκοπιώτισσας στη Ζάκυνθο οι καθολικοί του νησιού έδειχναν όχι μόνον απλή λατρεία στη θαυματουργή εικόνα της Παναγίας αλλά πήγαιναν οικογενειακά να λειτουργηθούν (...) Έτσι σώζεται ως τώρα δυτικό παρεκκλήσι στον ιστορικό αυτό ναό» μας πληροφορεί ο Ντίνος Κονόμος.⁶ Ενώ ο Π. Χιώτης προσθέτει, ανάμεσα στα άλλα, ότι κατά την εορτή του Αγίου Μάρκου ο Πρωτοπαπάς Ζακύνθου προσερχόταν μαζί με

¹ Π. Γρηγορίου, *Σχέσεις Καθολικών και Ορθοδόξων*, Αθήνα 1958, σ. 55.

² Δ. Π. Πασχάλης, «Η Δυτική Εκκλησία εις τας Κυκλάδας επί φραγκοκρατίας και τουρκοκρατίας», Ανάτυπο από τα *Ανδριακά Χρονικά*, Αθήνα 1948, σ. 77.

³ Το 1775 ήλθαν στην Πάρο αλβανοί στρατιώτες για ενίσχυση του στρατού των Ρώσων. Οι εν λόγω στρατιώτες ήθελαν να καταστρέψουν το βωμό αλλά τους εμπόδισαν οι ντόπιοι ορθόδοξοι. G. Hofmann, *Vescovati Cattolici della Grecia, IV: Naxos*, Roma 1938, σ. 146, Θ. Παπαδόπουλος, «Καθολικοί και Ορθόδοξοι στις Κυκλάδες», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 15 (1995), ανάτυπο από τα πρακτικά του Α' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, μέρος Β', σ. 151.

⁴ Π. Γρηγορίου, ό. π., σ. 48.

⁵ Π. Γρηγορίου, ό. π., σ. 107, 108.

⁶ Ν. Κονόμος, *Ιστορικές εικόνες της Παναγίας στη Ζάκυνθο*, Αθήνα 1973, σ. 18 και Π. Χιώτης, ό. π., σ. 50. Στην Κεφαλονιά λατινικά ιερά βήματα υπήρχαν στον ορθόδοξο ναό της Ευαγγελίστριας του Κάστρου και στην Μονή Σισίων (Η. Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, Αθήνα 1960, τ. 2, σ. 80). Στη Λευκάδα λατινικό βήμα υπήρχε στο μητροπολιτικό ναό της Ευαγγελίστριας, σύμφωνα με διάταγμα του Γενικού Προνοητή Θαλάσσης Αντωνίου Molin (Κ. Γ. Μαχαιράς, *Ναοί και Μοναί Λευκάδος*, Αθήνα 1957, σ. 104, 105).

τον κλήρο του στην καθολική μητρόπολη, από το κεντρικό αλτάριο της οποίας εκφωνούσε τις φήμες του Πάπα, του Δόγη, του λατίνου Αρχιεπισκόπου, του Προβλεπτή, των δύο συμβούλων του Προβλεπτή, του ορθόδοξου επισκόπου και της κοινότητας.¹

Ονομαστή, εξάλλου, ήταν η γιορτή της Αγίας Δωρεάς (Corpus Domini), όπου συμμετείχε όλος ο ορθόδοξος και ο καθολικός κλήρος κάθε περιοχής. Στην Κέρκυρα, ο Μέγας Πρωτοπαπάς Χριστόδουλος Βούλγαρης, στη σχετική πρόσκληση που απευθύνει στον Πρωτοπαπά της επαρχίας της Λευκίμμης Κωνσταντίνο Κουλούρη το Μάιο του 1676, απειλεί με βαρύτατες ποινές όποιον ιερέα δεν έλθει στην «χώρα», όπως λέει, για να συμμετάσχει στην εορτή της Αγίας Δωρεάς:

«Χ(ριστ)όδουλος ελαίω Θ(εο)ύ, και χάριτι της Γαληνοτάτης Αριστοκρατίας των Ενετιών μέγας πρωτοπ(α)π(α)ς πόλεως, και νήσου Κερκύρας.

+Επειδή ήγγικεν η θεία τε, και σεβάσμιος εορτή της αγίας του Χ(ριστο)ύ δωρεάς, εις την οποίαν εσμέν υποσχόμενοι να λιτανεύσωμεν μετά των ιερών ημών φελωνίων κατά την έκπαλαι συνήθειαν διά τούτο προστάσσομέν σας ημέτεροι πρωτοπ(α)π(ά) κυρ Κωνσταντίνε Κουλούρι επαρχίας του αλευχήμου, και έζαρχε της αυτής επαρχίας, ίνα ηθέλετε ποιενύση όλους τους επιλοίπους ιερείς, ιερομονάχους, και μοναχούς της αυτής, αφήνοντας ένα ιερέα μόνον εις την αυτήν δια τας επισυμβαινούσας αναγκαίας χρείας, όπως τη Τετάρτη κδ του παρόντος μηνός μαΐου ευρεθήτε όλοι εδώ εις την χώραν. Διατί τη επαύριον Πέμπτη κε του αυτού να εκτελέσωμεν την τοιαύτην αγίαν τε, και σεβάσμιον λιτήν (...) εις ποιήν των παρηκόων, ιερέων, και ιερομονάχων αργείας πάσης ιεροπραξείας αυτών χρόνους δύο τελείους, και δουκάτα δέκα του καθενός, και των μοναχών δουκάτα πέντε ασυμπάθητα και απλικάδα εις την αυθεντικήν Κάμαραν, ή και άλλης μείζονος παιδεύσεως κατά την παρακοήν αυτών...».²

Η λιτανεία αυτή ήταν ιδιαίτερα υποβλητική με συμμετοχή πλήθους κόσμου. Πολλοί, μάλιστα, ξάπλωναν καταγής για να περάσει από πάνω τους το αρτοφόριο (ostensorio), μέσα στο οποίο υπήρχε ο καθαγιασμένος άρτος (ostia), ενώ οι άρρωστοι έπαιρναν θέσεις στους δρόμους, απ' όπου θα περνούσε η πομπή και παρακαλούσαν μεγαλόφωνα το Χριστό να τους θεραπεύσει. Άλλοι προσπαθούσαν να το αγγίξουν με

¹ Π. Χιώτης, ό. π., σ. 43 - 44, Ν. Κονόμος, *Ζάκυνθος, πεντακόσια χρόνια (1478 – 1978)*, Αθήνα 1987, τ. 4 (εκκλησιαστικά), σ. 48-49 και Λ. Χ. Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου, Ζάκυνθος 2005 (ανατύπωση)*, σ. 326.

² Α.Ν.Κ., *Μ. Πρωτοπαπάδες*, Φ. 5, φ. 28ν και Α. Τσίτσας, ό. π., σ. 143, 144.

τα χέρια τους ή με λουλούδια και κλαδιά μυρτιάς, που τα έφερναν για ευλογία στο σπίτι τους και τα σκόρπιζαν στα κτήματά τους.¹

Για την εν λόγω λιτανεία αξίζει να αναφερθεί και το περιστατικό του έτους 1672 στη Νάξο, όταν οι καθολικοί του νησιού τέλεσαν την εορτή της Αγίας Δωρεάς στον ορθόδοξο ναό της Παναγίας Πρωτοθρόνου στο Χαλκί. Το γεγονός, δε, αυτό δείχνει τη συσπείρωση των κατοίκων του νησιού, ανεξαρτήτως δόγματος, μπροστά στον κοινό κίνδυνο της πανώλης. Ας δούμε, όμως, τι γράφτηκε σχετικά στην εφημερίδα «Φωνή Νάξου – Πάρου» στις 13 Αυγούστου 1933: *«Το γεγονός τούτο έλαβε χώραν επί της αρχιερατείας του Βαρθολομαίου Πόλλα, Αρχιεπισκόπου των Καθολικών, και Σεραφείμ Μητροπολίτου Παροναζίας κατά το έτος 1672 (...). Κατά τον Φεβρουάριον του έτους τούτου αφίχθη ιστιοφόρον τι εκ Κων)πόλεως εις Νάξον με πανωλοβλήτους, οίτινες μετέδωσαν την απαίσιαν νόσον εις την νήσον. Η εξάπλωσις δε της νόσου εις την χώραν υπήρξεν καταπληκτική, οι δε δυνάμενοι ν' αναχωρήσουν εις το εσωτερικό της νήσου έπραξαν τούτο, και ιδία οι Καθολικοί του Κάστρου, οίτινες εύποροι όντες και έχοντες πολλά κτήματα και φίλους εις τα χωρία έσπευσαν πρώτοι να εκκενώσουν το Κάστρον. Ο Αρχιεπίσκοπος Βαρθολομαίος και ο κλήρος ανεχώρησαν μετ' αυτών, ολόκληρος δε ο πληθυσμός του Κάστρου συνεκεντρώθη εις την περιφέρειαν Δρυμαλίας, (...). Η πανώλης εν τω μεταξύ εθέριζε την χώραν τα δε θύματα μέσα εις την πόλιν υπερέβησαν τα 300. (...). Μη όντος κατά το έτος εκείνο δυνατού του εορτασμού της Αγίας Δωρεάς εν των Κάστρω, έλαβε χώραν ούτως εν τω ναώ της Παναγίας Πρωτοθρόνου εν Χαλκίω. Έμπροσθεν της Αγίας Πύλης εστήθη βωμός και η Θεία Λειτουργία ετελέσθη υπό του Βικαρίου, του Αρχιεπισκόπου αδιαθετούντος λόγω των ψυχικών δοκιμασιών, ας υφίστατο εκ της ταλαιπωρίας του ποιμνίου του. Εις το Χαλκί είχε συγκεντρωθεί μέγα πλήθος χωρικών. Μετά το πέρας της Λειτουργίας εσηματίσθη η λιτανεία, φέροντος του Βικαρίου το ιερόν Αρτοφόριον κάτωθεν ουρανού, του οποίου τους κοντούς εβάσταζον πρόκριτοι του Χαλκίου. Εις την λιτανείαν έλαβον μέρος 12 ιερείς Ορθόδοξοι του Χαλκίου και των περίξ χωρίων ενδεδυμένοι τα ιερά των άμφια, όπισθεν δε του ουρανού πλήθη χωρικών. Ο Βικάριος ανέπεμψεν ελληνιστί δέησιν υπέρ της καταπαύσεως της νόσου, των ορθοδόξων ιερέων ψαλλόντων το «Κύριε ελέησον». Η συγκίνησις ήτο απερίγραπτος, του πλήθους επικαλουμένου την θείαν αντίληψιν. Χωρικοί φέροντες κλάδους δάφνης ήγγιζον δι' αυτών το ιερόν Αρτοφόριον, ίνα αγιασθούν και σκορπίσουν τα φύλλα εις τα χωράφια των διά να έχουν καλήν συγκομιδήν και μητέρες έρριπτον τα*

¹ Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1968, τ. 3, σ. 425, 426.

*παιδιά των ενόπιον του Βικαρίου καθ' όλην την διαδρομήν της λιτανείας. Η λιτανεία αφού έκαμε μέγα κύκλον περίξ του χωρίου, επανήλθεν εις τον ναόν της Παναγίας Πρωτοθρόνου, άπαν δε το πλήθος προσήλθεν εις προκύνησιν του Αρτοφορίου. Μετά μεσημβρίαν εγένετο μέγας εσπερινός μετά παρακλήσεως υπό του χωρεπισκόπου Δρυμαλίας και του Ορθοδόξου κλήρου παρευρισκομένων του Βικαρίου και των Καθολικών κληρικών και κοσμικών, προσευχηθέντων εν τη ενότητι εις την Παναγίαν υπέρ καταπαύσεως της νόσου».*¹

Στην Κεφαλονιά, όταν περνούσε η λιτανεία αυτή μπροστά από ορθόδοξους ναούς, οι ιερείς έβγαιναν έξω και θυμιάτιζαν τα Άχραντα Μυστήρια. Το ίδιο, πάλι, συνέβαινε, όταν περνούσε λιτανεία ορθοδόξων μπροστά από λατινική εκκλησία.²

Επίσης, συμμετοχή και των δύο κλήρων παρατηρούμε σε όλες τις τελετές της Βενετοκρατούμενης Κρήτης: Στο Χάνδακα στη γιορτή του πολιούχου Αγίου Τίτου, στη γιορτή του Αγίου Μάρκου, στη λιτανεία της εικόνας της Παναγίας της Μεσσοπαντίτισσας και σε όλες τις καθιερωμένες εορτές. Για παράδειγμα, στην λατινική εκκλησία του Αγίου Μάρκου κατά την λειτουργία των Χριστουγέννων συμμετείχε και ο ορθόδοξος κλήρος, ο πρωτοπαπάς του οποίου διάβαζε το Ευαγγέλιο.³

Οφείλουμε, ωστόσο, να παρατηρήσουμε ότι η συνύπαρξη αυτή των δύο δογμάτων στον ίδιο ναό δεν ήταν πάντοτε αρμονική, καθώς δεν έλειπαν οι κατά καιρούς διενέξεις και αντιπαλότητες. Αρκετοί ορθόδοξοι, μάλιστα, θεωρούσαν τις αγίες τράπεζες, επί των οποίων λειτούργησαν λατίνοι, μολυσμένες και τις έπλεναν. Για το θέμα αυτό, κατόπιν εισηγήσεως του πάπα Ιννοκεντίου Γ', η Δ' Σύνοδος του Λατερανού (Νοέμβριος 1215) απαγόρευσε να πλένουν τα θυσιαστήρια επί ποινή αφορισμού και αργίας.⁴ Άλλοτε, πάλι, οι αντίπαλες παρατάξεις έφταναν και σε αυτήν ακόμη την συμπλοκή. Έτσι, στη Ζάκυνθο, σε μία μεικτή τελετή, ο πρωτοπαπάς Γεώργιος Καψάς (1648 - 1658) εμποδίστηκε, από τον παριστάμενο λατίνο βικάριο, να ευλογήσει το πλήθος, καθώς η χορήγηση της ευλογίας (benedizione) θεωρήθηκε

¹ Π. Γρηγορίου, ό. π., σ. 12, 13.

² Π. Χιώτη, ό. π., σ. 47, 48 και Π. Γρηγορίου, ό. π., σ. 116.

³ βλ. σχετ. Ασπασία Παπαδάκη, *Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ρέθυμνο 1995.

⁴ Ι. Φ. Αθανασόπουλος, ό. π., σ. 246 και Ι. Κοτσώνης, «Η από κανονικής απόψεως αξία της μυστηριακής επικοινωνίας ανατολικών και δυτικών επί λατινοκρατίας και ενετοκρατίας», ανάπτυπο από τον *Γρηγόριο Παλαμά*, έτος Μ', τ. 468-469 και 472-473, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 11.

προνόμιο μόνο του λατίνου επισκόπου. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την παρέμβαση του παπά Στάθη Κόλλα, ο οποίος, οργισμένος, ράπισε το βικάριο, με αποτέλεσμα να εξεγερθεί ο λαός και να προκληθούν μεγάλες ταραχές.¹ Τέλος, τα κοινά και για τα δύο δόγματα ερημοκλήσια παρείχαν αφορμές διαπληκτισμών και συγκρούσεων για το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς ακόμη και τον 19^ο αιώνα.²

Ωστόσο, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι οι ανωτέρω κοινές τελετουργικές πρακτικές, τουλάχιστον αναφορικά με τις εκφωνήσεις των αναγνωσμάτων του Απόστολου και του Ευαγγελίου και στις δύο γλώσσες, δεν ήταν κάτι πρωτόγνωρο για το χριστιανικό κόσμο. Υπάρχουν μαρτυρίες ότι, κατά τη βυζαντινή εποχή, στην Αγία Σοφία ο Απόστολος και το Ευαγγέλιο ψάλλονταν στα ελληνικά και στα λατινικά όχι μόνο στις επίσημες γιορτές αλλά κάθε Κυριακή. Σχετικό, δε, χειρόγραφο, που περιέχει την τυπική διάταξη της εορτής της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού, αναφέρει *Ρωμαίων <Ευαγγέλιον> έν ταύτη τη έορτη ου λέγεται, Κυριακής μη ούσης!*³

Η συνήθεια αυτή επιβεβαιώνεται και από σχετική απάντηση του πάπα Νικολάου Α΄ (858-967) προς το βυζαντινό αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ το Ραγκαβέ (842-867), ο οποίος είχε γράψει προς τον πάπα επιστολές σε έντονο και αυστηρό ύφος, στις οποίες επιτίθετο ακόμη και κατά της λατινικής γλώσσας, αποκαλώντας την *barbaram et Scythicam*, και του απαγόρευε να αναμειγνύεται στις εσωτερικές υποθέσεις της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως, εξ αφορμής των γεγονότων σχετικά με την

¹ Ν. Κονόμος, ό. π., σ. 54.

² «...το εις την θέσιν Βουρλίδια <Τήνου> ερημοκλήσιον της Αγίας Μαρίας, το οποίον ως απόκεντρον και εγκαταλελειμμένον εχρησίμευε επί πολλούς χρόνους ως σταύλος κτηνών, αφού δε διά συνδρομής ορθοδόξων τινών επεσκευάσθη, οι δυτικοί των περι αυτό χωρίων επελθόντες συνέτριψαν τα θύρας του, και κατέσχον αυτό επί τω λόγω ότι διεκρίνοντο εντός αυτού ίχνη θυσιαστηρίου - altare. Ο εν έτει 1845 – 1846 έπαρχος Τήνου Χαράλ. Δεληγιάννης εκθέτει προς την κυβέρνησιν ότι “κατά τας βουλευτικάς εκλογάς της β΄ περιόδου οι εν Τήνω πολιτευόμενοι διά να επιφέρωσι ρήξιν μεταξύ των ανατολικών και των δυτικών υπεκίνησαν καταλήψεις ασήμων ερημοκλησίων ανηκόντων άλλοτε εις την ανατολικήν εκκλησίαν, και φερόντων όλα τα χαρακτηριστικά ναού τοιαύτης λατρείας οίον κατ’ ανατολάς κτισμένων, εχόντων Κόγχην, και φερόντων επί των τοίχων ζωγραφίας αγίων κατά το ύφος της ορθοδόξου του Χριστού ανατολικής εκκλησίας. Και οι μεν καθολικοί εκρήμνισαν τότε κωδωνοστάσια, έθραυσαν θύρας ναών ανατολικών. Οι δε ανατολικοί εβεβήλωσαν τους κατά το χωρίον Κτηκάδο και αλλαχού δυτικούς ναούς, ορμώμενοι από αντεκδικήσεως πάθη» (Ε. Γεωργαντόπουλος, *Τηνιακά*, εισαγ. σημείωμα – ευρετήριο – εκδοτ. Επιμ. Δ. Ζ. Σοφιανός, Αθήνα 2005, σ. 125-126).

³ Α. Dimittriewsky, *Drevintsie Patriartsie Typikoij Svatogroskiy Ierusalimiskij*, Kiev 1907, σ. 290 και Ρ. Rodota΄, *Dell' origine, progresso e stato presente del rito greco in Italia*, Roma 1758-1763, τόμ. Γ΄ σ. 242 σε Π. Γρηγορίου, ό. π., σ. 120-121.

εκλογή του πατριάρχη Φωτίου που σηματοδότησαν τη γνωστή ένταση στις σχέσεις Ρώμης και Κωνσταντινούπολης.¹ Τέλος, σαφέστατη σχετική αναφορά υπάρχει και σε επιστολή του πάπα Λέοντος Θ' (1048-1054) προς τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μιχαήλ Κηρουλάριο (1049-1054): *Quod si contradicitis, ad quid vestro imperatori latinae laudes, et in Ecclesia Graecis recitantur latinae lectiones?*²

Στους επόμενους αιώνες αυτό το υπόβαθρο σε συνάρτηση με τη συνύπραξη ελλήνων και λατίνων στο λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο αλλά και με την ίδια την ανάγκη ευνόησε τις κοινές λατρευτικές εκδηλώσεις. Για παράδειγμα, στα νησιά του Αιγαίου, όπου υπήρχε ένας οίκος λατρείας, έπρεπε να εξυπηρετηθούν οι πιστοί και των δύο δογμάτων, οι οποίοι, πολλές φορές, ανήκαν στην ίδια οικογένεια λόγω των μικτών γάμων. Συνέρεαν αθρόα, λοιπόν, έχοντας, μάλιστα, τις ίδιες συνήθειες και ευλάβειες αλλά και την ίδια ανέχεια.³ Η κοινή λατρεία, επίσης, συσπείρωνε το λαό, όπως είδαμε, σε περιστάσεις και κινδύνους. Άρα, ήταν αναπόφευκτη η ύπαρξη στον ίδιο ναό ενός ιερού βήματος για τους ορθοδόξους και ενός άλλου για τους καθολικούς ή ενός και για τους δύο. Μάλιστα, με την πάροδο του χρόνου, η συμβίωση και ο συγχρωτισμός έφεραν τη συνήθεια να προβλέπονται στασίδια σε ναούς για ετεροδόξους, προκειμένου αυτοί να συμπαρίστανται σε τελετουργικές ιεροτελεστίες.⁴

Από την πλευρά τους οι Βενετοί είναι φανερό ότι εκμεταλλεύτηκαν όλη αυτήν την παράδοση και πρακτική καθιερώνοντας και κωδικοποιώντας το τελετουργικό της κοινής συλλειτουργίας των δύο δογμάτων προς ίδιον όφελος προκειμένου έτσι

¹ P. Labbe-G. Cossart, *Sacrosancta Concilia ad Regiam Editionem Exancta*, Parisiis 1672, τ. Η', στηλ. 298 και P. Rodota', ό. π., σ. 247 σε Π. Γρηγορίου, ό. π., σ. 122 και Β. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 2002³, τ. Β', σ. 109.

² P. Labbe-G. Cossart, ό. π., τ. Θ', στηλ. 963 σε Π. Γρηγορίου, ό. π., σ. 122 και C. Will, *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undicesimo composita extant*, Lipsiae et Magburgi 1861, σ. 89-92 σε Αρχιεπισκόπου πρ. Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας Μ. Γ. Φούγια μητροπολίτου Πισιδίας, *Έλληνες και Λατίνοι*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα 1994², σ. 228-229.

³ Α. Γαβριελάτος, *Η Καθολική Κοινότητα της Τήνου*, Αθήνα 2006, σ. 45.

⁴ Ο λατίνος επίσκοπος Θήρας Ζαχαρίας Γκίζης παραπονέθηκε το Σεπτέμβριο του 1710 στον αποστολικό επισκέπτη Βικέντιο Καστέλη γιατί ο λατίνος αρχιεπίσκοπος Νάξου Αντώνιος Ιουστινιάνης, όταν πήγε εκεί, αφαίρεσε από το ναό το θρόνο που είχαν για τον ορθόδοξο επίσκοπο (G. Hofmann, *Vescovati Cattolici della Grecia: Thera*, Roma 1938, σ. 109 και Θ. Παπαδόπουλος, ό. π., σ. 150).

ενισχύσουν το γόητρο και το μύθο της Βενετίας ως θεϊκής πόλης με στόχο αντίστοιχα την ενίσχυση της πίστης, της υπακοής, της αφοσίωσης και της ενότητας των υπηκόων της παρουσιάζοντας τα δύο ρητά των κτήσεών της να συμπροσεύχονται και να ψάλλουν μαζί.¹ Για του λόγου το αληθές σχετική δουκική διαταγή προς τις ενετικές αρχές της Κέρκυρας το 1787 αναφέρει: *Ἐπειδὴ εἰς τοὺς οὐσιώδεις δημοσίους σκοποὺς καὶ εἰς τὰς ἀνασκοπὰς τῆς ἐξουσίας ἐνδιαφέρει ἡ ἀδιάλητος ἔνωσις τῶν δύο δογμάτων, εἰς οἵανδήποτε περίπτωσιν θέλει εἶναι πάντοτε ὑπόχρεος αὐτὸς ὁ Γραικικὸς κληρὸς μετὰ τοῦ Πρωτοπαπᾶ αὐτοῦ νὰ ἐνοῦται μετὰ τοῦ Λατινικοῦ· ἀμφοτέρω δὲ νὰ συνέρχονται εἰς ἐκάστην λιτανείαν καὶ ἐκκλησιαστικὴν τελετὴν, συμφώνως μετὰ τῶν ἐν τῷ τυπικῷ τῷ 1758 ὑπὸ τῆς Συγκλήτου ψηφισθέντων, ἐπειδὴ εἶναι ἀμετάτρεπτος καὶ ὀριστικὴ θέλησις τῆς ἐξουσίας, ὡς καὶ εἰς ἄλλους χρόνους διεδηλώθη, ἐπὶ οὐδενὶ συμβάματι νὰ διαχωρίζονται τὰ δύο δόγματα.*²

Ὅμως, ο κοινός εορτασμός της μνήμης του Αρσενίου και από τα δύο δόγματα στάθηκε αφορμή για ένα δριμύ κατηγορώ από ορθοδόξους άλλων περιοχών προς τους κερκυραίους: Ο Σπυρίδων Λάμπρος δημοσίευσε το 1882 από τον υπ' αριθμόν 1340 κώδικα της Ιεράς Μονής Ιβήρων *Τὰ σφάλματα καὶ αἰτιάματα τῶν Κερκυραίων ἡγουν τῶν Κορυφιατῶν δι' ἃ αὐτοὺς ἀποστρεφόμεθα*, όπου ανώνυμος αγιορείτης μοναχός, μεσούντος του 16^{ου} αιώνα, μέμφεται τους κερκυραίους για μία σειρά παρεκτροπών από τα ειωθότα της ορθόδοξης εκκλησίας. Το τρίτο σφάλμα είναι *Ὅτι ποιοῦσιν ἐορτὴν οἱ Λατῖνοι ἐν τῇ μητροπόλει αὐτῶν ἀγίου τινὸς Ἀρσενίου, ἐντοπίου· καὶ λειτουργοῦσιν ἐν αὐτῷ τῷ ναῷ ἅμα οἱ τε Γραικοὶ καὶ οἱ Λατῖνοι πλὴν ἐν διηρημέναις τραπέζαις. Καὶ λέγουν πρῶτον οἱ Γραικοὶ τὸν Ἀπόστολον, εἶτα οἱ Λατῖνοι, ὡσαύτως καὶ τὸ Εὐαγγέλιον. Ὁ δὲ λαὸς, ἄμφω τὰ γένη, ἴστανται ἀναμειγμένοι καὶ εἰς τὰς δύο τραπέζας, συνευχόμενοι καὶ συμψάλλοντες ἅμα.*³

¹ Αλίκη Νικηφόρου, ὁ. π., σ. 34-66 και 85-87.

² Ε. Λούντζης, *Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἐπτανήσου ἐπὶ ενετῶν*, Αθήνα 1856, σ. 115 και Α. Χ. Τσίτσας, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κέρκυρας...*, ὁ. π., σ. 131-132.

³ Σ. Π. Λάμπρος, *Κερκυραϊκὰ ἀνέκδοτα ἐκ χειρογράφων Ἀγίου Ὁρους, Κανταβρυγίας, Μονάχου και Κερκύρας*, Αθήνα 1882, σ. 50-59, Α. Τσίτσας, ὁ. π., σ. 133 και Ι. Φ. Αθανασόπουλος, «Ἡ μυστηριακὴ ἐπικοινωνία ορθοδόξων και λατίνων εἰς τα Ἐπτάνησα», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου*, Αργοςτόλι 1989, τ. 1, σ. 244. Ἄν το γεγονός αὐτό συνιστᾷ «παρεκτροπή» των

Ωστόσο, αυτού του είδους οι μομφές δεν είχαν πάρει γενικευμένη διάσταση καθώς φαίνεται πως ήταν συνηθισμένη η πρακτική των συμπροσευχών ειδικά στα νησιά και οι τελετές του ενός δόγματος δεν ήταν ξένες στα μάτια του άλλου. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Χίο το έτος 1639 ήταν παρών στη λιτανεία της αγίας Δωρεάς ο ίδιος ο Οικουμενικός Πατριάρχης, ο οποίος εκείνο το έτος βρισκόταν εκεί, ενώ εννέα χρόνια πριν, το 1630, ο Χιώτης Ιησουΐτης Ανδρέας Ρέντιος σε επιστολή του προς την Αγία Έδρα αναφέρει: *Πολλοὶ ἐκ τῶν ὀρθοδόξων παρηκολούθησαν τὴν λιτανείαν τῆς Αγίας Δωρεᾶς (...). Ὁ ὀρθόδοξος μητροπολίτης τῆς νήσου, ὡς καὶ ὁ μητροπολίτης Ἄνδρου, παρεπιδημῶν ἐνταῦθα, μετέβησαν εἰς οἰκίαν τινὰ πρὸ τῆς ὁποίας θὰ διήρχετο ἡ λιτανεία, ὅπως παρακολουθήσουν αὐτὴν καλύτερον. Ὅτε δὲ ἐπλησίαζεν ἡ λιτανεία εἰς τὴν θύραν τῆς ἐν λόγῳ οἰκίας, ὁ μητροπολίτης Χίου ἀπέστειλε τρεῖς ἐκ τῶν ἱερέων του περιβεβλημένων τὰ ἱερά αὐτῶν ἄμφια, ὅπως θυμιάσουν τὰ Ἄχραντα Μυστήρια κατὰ τὴν λιτάνευσιν αὐτῶν.*¹

Όμως, όσο και αν υποστήριζαν οι Βενετοὶ τέτοιες εκδηλώσεις με τα αυστηρά τυπικά τους, με το πέρασμα του χρόνου η ευλάβεια προς τον ἅγιο Ἀρσένιο ατόνησε καθώς οι κερκυραῖοι σταδιακά υιοθετοῦσαν εκείνην του ἁγίου Σπυρίδωνα. Σ' αὐτὸ κατ' ἀρχὴν βοήθησε ἡ μεταφορὰ στο νησί, ἀπὸ τα μέσα το 15^{ου} αἰώνα, του ολόσωμου λειψάνου του ἐπισκόπου Τριμυθούντος, γύρω ἀπὸ το οποίο, καθώς βρισκόταν στα χέρια των ὀρθοδόξων, δημιουργήθηκε μία πραγματικὴ λατρεία, χωρίς προσκόμματα και περιορισμούς, που ἐφθασε μέχρι τις μέρες μας. Ἡ λατρεία αὐτή, μάλιστα, εὐνοήθηκε ἀπὸ το γεγονός ὅτι οἱ κερκυραῖοι εἶδαν στο πρόσωπο του ἁγίου Σπυρίδωνα το θαυματουργὸ προστάτη τους σε δυσκολίες, ἀρρώστιες και κινδύνους.²

Επιπλέον, το ἱερό λείψανο κατατίθεται σε ναοὺς στο ξωπόλι ἢ borgo της Κέρκυρας, μέχρι να ἀποκτήσει τελικῶς τον δικό του κατὰ το δεύτερο μισό του 16^{ου}

εμπερίστατων Κερκυραίων, προκειμένου να ἐπιβίωσουν, τότε τί θα μπορούσε να ἰσχυριστεῖ κανεὶς για τον «πολυχρονισμό» που ἀνέπεμπε το Οικουμενικὸ Πατριαρχεῖο για το σουλτάνο: «*Πολυχρόνιον ποιήσαι, Κύριος ὁ Θεός, τον Μεγαλειότατον και κραταιότατον ημῶν ἀνακτα Σουλτάν Ἀβδούλ Χαμίτ Χαν αὐθέντην ημῶν. Κύριε, φύλαττε αὐτόν εἰς πολλὰ ἔτη...*» (Σ. Κατσαρός, *Οἱ Κερκυραῖοι και οἱ "ξένοι" ἐν Κερκύρα*, Κέρκυρα 1960, παράρτημα φωτοτυπιῶν και εικόνων).

¹ Βατικανό, Ἀρχεῖο Ἱεράς Συνόδου για τη Διάδοση της Πίστεως, Scritture riferite, vol. 115, 131r-132r σε Π. Γρηγορίου, ὁ. π., σ. 106-107, Θ. Ι. Παπαδόπουλος, «Δραστηριότητες ἰησουϊτῶν στη Χίο τον 17^ο αἰώνα», *Παρνασσός*, 32 (1990), σ. 325 – 326 και του ἰδίου «Καθολικὸι και Ὀρθόδοξοι...», σ. 150.

² Α. Χ. Τσίτσας, *Ὁ ἱερός Σπυρίδων*, σ. 21-22 και 50-51 και Ι. Σκιαδόπουλος, *Ἅγιος Σπυρίδων...*, σ. 11.

αιώνα. Εκεί, πλέον, χτυπά η καρδιά της πόλης και πάλλεται το θρησκευτικό συναίσθημα των κερκυραίων ενώ ο ναός του αγίου Αρσενίου βρίσκεται στην ακρόπολη της μεσαιωνικής πόλης (παλαιό φρούριο), που σταδιακά νεκρώνει ενώ εξελίσσονται, παράλληλα, τα οχυρωματικά έργα.¹ Μάλιστα, αξιοσημείωτη και ενδεικτική πληροφορία της καταστάσεως του ναού υπάρχει στην επιγραφή του αλταρίου του αγίου στο νέο λατινικό καθεδρικό ναό των αγίων Ιακώβου και Χριστοφόρου. Η επιγραφή μας πληροφορεί ότι κατά το έτος της μετακομιδής των λειψάνων από το παλαιό φρούριο (1669) στη νεόδμητη λατινική μητρόπολη ο παλιός καθεδρικός ναός του αγίου ήταν σχεδόν ερειπωμένος [*p(o)ene collabenti*].²

Τέλος, οι παλιοί οικισμοί της Κέρκυρας, στους οποίους υπήρχε, κατά τον Μουστοξύδη, έντονη η ευλάβεια του Αρσενίου και πλείστοι ναοί αφιερωμένοι στη μνήμη του, αφανίζονται με το πέρασμα του χρόνου από επιδρομές, ειδικά δε από εκείνη των Τούρκων του 1537.³ Οι νέοι οικισμοί που οικοδομούνται και οι έποικοι που έρχονται σταδιακά στο νησί εύκολα υιοθετούν πια την ακμάζουσα λατρεία του γνωστού σε αυτούς αγίου Σπυρίδωνα. Επομένως, όπου σήμερα υπάρχουν οικισμοί, οι οποίοι διασώζουν ευλάβεια και ναούς στο βυζαντινό άγιο Αρσένιο, δεν είναι δυνατόν να ανάγονται σε χρόνους μεταγενέστερους του 15^{ου} αιώνα, όταν η λατρεία του

¹ Σ. Χ. Καρύδης, «Αφανισμοί ναών στην πόλη και στα προάστια της Κέρκυρας τον 16^ο αιώνα», Ανάπτυπο από τα πρακτικά του ΚΓ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου 24,25,26 Μαΐου 2002, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 89, Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, «Οι Τούρκοι στην Κέρκυρα – Επιπτώσεις στη μορφή της πόλης από τις τουρκικές πολιορκίες», *Κερκυραϊκά*, Αθήνα 1997, σ. 64 και Αφροδίτη Αγοροπούλου-Μπιρμπύλη, *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*, Αθήνα 1977, σ. 40 και σημ. 17 και σ. 44-45, βλ. σχετ. και Γ. Σ. Λινάρδος, «Μεσαιωνική πόλη Κερκύρας», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 19 (1974).

² A. Rusconi, «Monumenti araldici ed epigrafici Veneti dell' isola di Corfu'», *Annuario della scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente*, Volume XXII-XXIV, Nuova serie XI-XIII (1949-1951), Istituto Poligrafico dello Stato, Roma 1952, σ. 433, Α.Χ. Τσίτσας, *Η εκκλησία της Κέρκυρας...*, ό. π., σ. 149, Σ. Παπαγεώργιος, *Περί του Αγίου Αρσενίου...*, ό. π., σ. 20-21 και του ίδιου, *Ιστορία...*, ό. π., σ. 19.

³ P. Paruta, *Historia Vinetiana*, Βενετία 1605, σ. 649, *Descrizione dell' isola di Corfu' fatta nel 1630 da Stefano Mastraca*, Venezia 1869, σ. 13, Α. Τσίτσας, «Μία περιγραφή των Κορφών καμωμένη το 1630 από το Στέφανο Μάστρακα», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, Κέρκυρα 1974, έτος 11, αρ. 11, σ. 74 και Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, μετάφραση στην απλή νεοελληνική-γενική επιμ. Κ. Ι. Τσαούσης, εκδ. Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1995, τ. Α΄, σ. 145-153

άρχισε, για τους λόγους που αναφέραμε, να υποχωρεί. Είναι φανερό ότι επιβιώνουν από ένα απώτατο (βυζαντινό) παρελθόν.¹

¹ Πρόκειται για τους οικισμούς Αναπλάδες, Περιβόλι, Βαλανειό, Σταυρός Μπενιτσών, Αυλιώτες, Ομαλοί ή Σγουράδες, Ποταμός και Σπαρτίλας (Σ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1920, σ. 223, 229-230). Προς επίρρωση των ανωτέρω, ο οικισμός των Ομαλών αναφέρεται ήδη από το έτος 1347 μαζί με άλλα γειτονικά χωριά που συνέβαλαν στην ανέγερση του ναού του Παντοκράτορα στην περιοχή του Όρους (Σ. Ν. Ασωνίτης, *ό. π.*, σ. 50). Επιπλέον, ο οικισμός των Αναπλάδων Λευκίμμης εμφανίζεται τουλάχιστον από το έτος 1400, όπως προκύπτει από συμβολαιογραφική πράξη που συντάχθηκε στις 20 Ιουνίου 1400 από το νοτάριο Ιωάννη Σπαρμιώτη και φιλοξενείται στα κατάστιχα του συμβολαιογράφου ιερέως Σταματίου Κοντομάρη, που καλύπτουν πράξεις από το 1588 έως το 1614 [Σ. Χ. Καρύδης, «Αντίγραφα νοταριακών πράξεων του 15^{ου} αι. στα κατάστιχα του κερκυραίου νοταρίου ιερέα Σταματίου Κοντομάρη», *Παρνασσός*, 41 (1999) και Γ. Γαστεράτος, «Το χωριό Αναπλάδες της Κέρκυρας και η καταγωγή των κατοίκων του. Ανασκευή ενός μύθου», *Ανάτυπο από το Δελτίο της Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας*, 2012-2015, αρ. 28].

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ανακεφαλαιώνοντας την έρευνά μας αξίζει να σταθούμε και να αναγνωρίσουμε την προγενέστερη έρευνα που εντοπίζουμε κατά τον 17^ο αιώνα, με πολλές και σημαντικές αναφορές στο Βίο του αγίου αρχής γενομένης από τον Φίλιππο Φερράριο στον *Catalogus Generalis Sanctorum* (1625). Ακολουθεί, όπως είδαμε, η αναφορά που κάνει στο *Μετεωρολογικόν*, ο κερκυραίος ιερομόναχος Ιωαννίκιος Μαρκουράς (1642), η σειρά *Acta Sanctorum* των Βολλανδιστών (1667) και ο Ανδρέας Μάρμορας (1672) στην *Historia di Corfu*. Όλες αυτές οι αναφορές για το Βίο του αγίου στηρίζονται στο μοναδικό κώδικα που έχουμε εντοπίσει, τον κώδικα Crypt. B.a. XXII της μονής της Κρυπτοφέρρης¹, γεγονός που δείχνει ότι πρόκειται, όπως τονίσαμε, για έναν τοπικό άγιο.²

Ο 17^{ος} αιώνας είναι, επίσης, σημαντικός γιατί το 1674 στη Βενετία ο Νικόλαος Βούλγαρις δημοσιεύει για πρώτη φορά, όπως είδαμε, την Ασματική Ακολουθία και το Βίο του αγίου, ο οποίος είναι ίδιος ακριβώς με αυτόν του χειρογράφου της μονής της Κρυπτοφέρρης. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην ίδια έκδοση ο Νικόλαος Βούλγαρις συμπεριέλαβε και τις ακολουθίες των αγίων Σπυρίδωνος, Ιάσονος και Σωσιπάτρου και Κερκύρας,³ γεγονός που σημαίνει ότι η ευλάβεια προς τον άγιο Αρσένιο εξακολουθεί να είναι μέρος της τοπικής θρησκευτικότητας της Κέρκυρας.

Τον 19^ο αιώνα, επιπλέον, κερκυραίοι ερευνητές αφιερώνουν αρκετές σελίδες για τον τοπικό άγιο Αρσένιο: Το 1848 ο Ανδρέας Μουστοξύδης στο *Delle Cose Corciresi*, το 1871, ο Σπυρίδων Παπαγεώργιος πραγματοποιεί τη γνωστή διάλεξή του στην Αθήνα στον «Παρνασσό» και, ακολούθως, το 1872, την εκδίδει στην Κέρκυρα,⁴ όπου το 1873 εκδίδεται και η ασματική ακολουθία με το συναξάρι του αγίου.⁵

¹ *Codices Cryptenses seu Abbatiae Cryptae*, ό. π., σ. 105, 110, 112-113.

² Δ. Ζ. Σοφιανός, *Οι βυζαντινοί άγιοι...*, ό. π., σ. 11-12.

³ Π. Χιώτης, *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου*, Ζάκυνθος 1887, τ. 6, σ. 348-349 και Σπ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, Κέρκυρα 1920, σ. 101-104.

⁴ Σ. Παπαγεώργιος, *Περί του Αγίου Αρσενίου μητροπολίτου Κερκύρας*, τυπογραφείον Αθηνά, Αρσενίου Κάου, Κέρκυρα 1872.

⁵ *Ακολουθία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀρσενίου ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας*, εκδ. Τυπογραφείου «Αθηνά» Αρσενίου Κάου, Κέρκυρα 1873.

Τέλος, τον 20^ο αιώνα, τη σκυτάλη παίρνει ο μητροπολίτης Σεβαστιανός Νικοκάβουρας, ο οποίος το 1909 θα πραγματοποιήσει νέα έκδοση της ακολουθίας του αγίου μαζί με αυτές των αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου, Κερκύρας, Θεοδώρας της αυγούστας και Βλασίου.¹ Ακολουθεί η εκτεταμένη αναφορά που κάνει ο Σπυρίδων Παπαγεώργιος στην *Ιστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας*² ενώ το 1923 ο Μεθόδιος Κοντοστάνος εκδίδει στην Αθήνα τη μελέτη του για τον άγιο με τον τίτλο *Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας Ἀρσένιος*.³ Όλες, δε, αυτές οι εκδόσεις και αναφορές έρχονται να επιβεβαιώσουν για μίαν ακόμη φορά την ένταξη του Αρσενίου στο κερκυραϊκό «πάνθεο».

Αναφορικά με το Βίο, θα πρέπει να τονίσουμε ότι ακολουθεί όλα τα χαρακτηριστικά των Βίων της εποχής του, μέσα από τους οποίους προβάλλεται ο τύπος του αγίου της μέσης εποχής, που είναι ο μοναχός. Ο μοναχός αυτός, όμως, δεν είναι πλέον ο αναχωρητής της προηγούμενης περιόδου, ούτε ο δια Χριστόν σαλός που προκαλούσε με την αντικοινωνική του συμπεριφορά, ούτε ο ευνούχος μοναχός.⁴ Ο μοναχός των μέσων χρόνων είναι πνευματικός καθοδηγητής, έχει απήχηση και διατηρεί σχέσεις με άρχοντες και εν γένει με την πολιτική εξουσία και είναι ο διαμεσολαβητής ανάμεσα στα ανώτερα και τα κατώτερα στρώματα της κοινωνίας.⁵ Για παράδειγμα, όπως ο Αρσένιος υπερασπίζεται το ποιμνιό του ενώπιον του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου, εκμεταλλευόμενος, πιθανότατα τις υψηλές γνωριμίες του, έτσι ο άγιος Νικόλαος ο εν Βουνένη είχε προσωπική γνωριμία με τον αυτοκράτορα Λέοντα Στ΄ το Σοφό και τον αδελφό του Αλέξανδρο. Ο όσιος Λουκάς είχε φιλικές σχέσεις και διατηρούσε στενές επαφές με τον στρατηγό Ελλάδος Πόθο και πιθανότατα με το διάδοχό του Κρηνίτη. Ο όσιος Νίκων με τον στρατηγό

¹ Σ. Νικοκάβουρας, *Ακολουθία τῶν Ἁγίων Ἰάσονος καὶ Σωσιπάτρου, τῆς Παρθενομάρτυρος Κερκύρας τῆς βασιλίδος, τοῦ Ἁγίου Ἀρσενίου μητροπολίτου Κερκύρας* κλπ, Κέρκυρα 1909 και Σπ. Παπαγεώργιος, ό. π., σ. 180.

² Σ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Ἐκκλησίας της Κερκύρας*, χρωμοτυπολιθογραφείον Ἀδελφ. Γ. Ασπιώτη, Κέρκυρα 1920, σ. 11-19).

³ Μ. Κοντοστάνος, *Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας Ἀρσένιος*, Αθήνα 1923.

⁴ L. Rydén, «New Forms of Hagiography: Heroes and Saints», *The 17th International Byzantine Congress, Major Papers*, Washington 1986, σ. 540.

⁵ Evelyne Patlagean, «Sainteté et pouvoir», *The Byzantine Saint*, ed. S. Hackel, Λονδίνο 1981, σ. 96-97, Αντωνία Κιουσοπούλου, *Χρόνος και ηλικίες...*, ό. π., σ. 27 και Δ. Ζ. Σοφινός, *Οι βυζαντινοί άγιοι...*, ό. π., 36.

Γρηγόριο. Ο όσιος Αθανάσιος ο Μετεωρίτης με τοπικούς άρχοντες της Θεσσαλίας και επιπλέον με τον ελληνοσέρβο βασιλιά της Θεσσαλίας (*Βλαχίας*) Ιωάννη Ούρεση Παλαιολόγο¹ ενώ ο άγιος Ηλίας ο Νέος επίσης με τον Λέοντα ΣΤ΄ το Σοφό.²

Όμως, ενώ στους περισσότερους Βίους αυτής της εποχής κυριαρχεί το υπερφυσικό στοιχείο με εμφανίσεις αγγέλων και δαιμόνων, με οράματα και σκοτεινές προφητείες και με ουρανόθεν αποκαλύψεις και συμβουλές, ο Βίος του Αρσενίου είναι αρκετά ρεαλιστικός καθώς αναφέρει ονόματα πόλεων (Σελεύκεια, Κέρκυρα, Κόρινθος, Κωνσταντινούπολη), αυτοκρατόρων (Βασίλειος Α΄ ο Μακεδών, Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος), τοπωνύμια και νησιά (Τετράνησα, Σκύρος) και ιστορικά γεγονότα (επιδρομή *Σκυθών* στην Κέρκυρα, συκοφαντία τοπικού αξιωματούχου και ταξίδι σε Κωνσταντινούπολη) κλπ.³ και έτσι, αναδεικνύεται μοναδική και πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την βυζαντινή Κέρκυρα. Επιπλέον, παρατηρούμε ότι είναι ανώνυμος, πράγμα σύνηθες. Σ' αυτήν την περίπτωση, δε, ο στόχος του συγγραφέα είναι να προβάλει την αγιότητα του βιογραφούμενου αγίου επιδιώκοντας προφανώς για τον εαυτό του προστασία από τον άγιο και αντιμισθία στους ουρανούς.⁴

Παράλληλα, η απουσία των προσωπικών στοιχείων του συγγραφέα καθώς και του λόγου για τον οποίο αποφάσισε να εξιστορήσει το βίο και τα θαύματα του αγίου δείχνει τη χρονική απόσταση της συγγραφής.⁵ Πολλές φορές, μάλιστα, στην αρχή ενός βίου ο συγγραφέας εκθέτει τους λόγους που τον οδήγησαν στην συγγραφή, οι οποίοι είναι είτε γιατί, όντας μαθητής, θεώρησε ότι ο διδάσκαλός του απετέλεσε παράδειγμα αγιότητας είτε από προτροπή ή παραγγελία.⁶

Αναφορικά με την ασματική ακολουθία, διακρίναμε δύο περιόδους συγγραφής: Η πρώτη καλύπτει χρονικά τους αιώνες αμέσως μετά το θάνατο του Αρσενίου με κυρίαρχους υμνογράφους το μητροπολίτη Κερκύρας Γεώργιο Βαρδάνη και τον

¹ Δ. Ζ. Σοφιανός, *Οι βυζαντινοί άγιοι...*, ό. π., 36-39.

² Ανώνυμου μοναχού, *Βίος και Πολιτεία του οσίου πατρός ημών Ηλία του Νέου (του Σικελιώτη)*, ό. π., σ. 31, 183.

³ Δ. Ζ. Σοφιανός, *Οι βυζαντινοί άγιοι...*, ό. π., σ. 15-16.

⁴ Δ. Ζ. Σοφιανός, *Οι βυζαντινοί άγιοι...*, ό. π., σ. 20.

⁵ Αντωνία Κιουσοπούλου, *Χρόνος και ηλικίες...*, ό. π., σ. 38-39.

⁶ S. Efthymiadis, «The Byzantine Hagiographer and his Audience in the Ninth and Tenth Centuries», *Metaphrasis, Redactions and Audiences in Middle Byzantine Hagiography*, ed. Chr. Hogel, The Research Council of Norway 1996, σ. 65-70.

επίσης μητροπολίτη Κερκύρας Γεώργιο Χωνιάτη. Από αυτούς ο πρώτος συγγράφει, όπως αποδείξαμε, το συναξάριο του αγίου, τον πρώτο κανόνα και μερικά τροπάρια στο πλαίσιο της προσπάθειάς του να διατρανώσει την αγιότητα και την ορθοδοξία του θρόνου της Κέρκυρας σε ένα ρευστό περιβάλλον και κατά συνέπεια και τη δική του θέση. Ο Χωνιάτης, πάλι, επτά ιδιόμελα της λιτής του εσπερινού και ίσως μερικούς ακόμη ύμνους.

Ακολουθεί η περίοδος του 17^{ου} αιώνα, ο οποίος αποδεικνύεται επίσης γόνιμος. Εδώ κυριαρχεί ο ιερέας Ιωάννης Θεοφύλακτος και ο ιατροφιλόσοφος Νικόλαος Βούλγαρις. Από αυτούς ο Θεοφύλακτος συνθέτει το δεύτερο κανόνα του αγίου ενώ ο Νικόλαος Βούλγαρις δημοσιεύει το 1674 στη Βενετία την ασματική ακολουθία συγκεντρώνοντας, παράλληλα, κάθε δυνατό στοιχείο, συμπληρώνοντας κενά και συνθέτοντας δικούς του ύμνους, όπως το δοξαστικό του όρθρου που αποδείξαμε.

Ως συγγραφέας ο Αρσένιος είναι δεινός χειριστής της γραφίδος, όπως αποδεικνύεται από τους εγκωμιαστικούς λόγους, που μας έχουν σωθεί, και από την ασματική ακολουθία και το συναξάριο των αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου, του οποίου ο Αρσένιος είναι κατά πάσα πιθανότητα ο συγγραφέας. Άλλωστε το ίδιο το συναξάριό του δίνει έμφαση τόσο στην εκπαίδευση που πήρε ο άγιος στο μοναστήρι, όπου τον αφιέρωσαν οι γονείς του, όσο και στις σπουδές που έκανε στη Σελεύκεια με τη μεγάλη παράδοση των ελληνικών γραμμάτων.¹

Ειδικότερα, το *Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγιον Θερίνον τὸν μάρτυρα* αποδεικνύεται πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τη βυζαντινή Κέρκυρα του 10^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα, η πηγή αυτή καθώς και οι σχετικές πληροφορίες που εντοπίζουμε στο *Βίο και Πολιτεία του οσίου πατρὸς ἡμῶν Ηλία του Νέου (του Σικελιώτη)*, που είδαμε, μας βοηθούν να αναπλάσουμε το χώρο της πολιτείας των βυζαντινών *Κορυφών*, που βρισκόταν στο χώρο του σημερινού Παλαιού Φρουρίου της Κέρκυρας. Επιπλέον, με το *Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν Ἀπόστολον*, ο Αρσένιος παρεμβαίνει στο πλαίσιο της αντιπαλότητας και των διενέξεων για τα πρεσβεία τιμής των θρόνων της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης.

Αναφορικά με τον τάφο του αγίου, αυτός ήταν για τον μεσαιωνικό άνθρωπο πηγή υπερκόσμιας δύναμης και επίκεντρο της ευλάβειας ολόκληρου του νησιού της

¹ Σ. Νικοκάβουρας, *Ακολουθία τῶν Ἁγίων Ἰάσονος καὶ Σωσιπάτρου, τῆς Παρθενομάρτυρος Κερκύρας τῆς βασιλίδος, τοῦ Ἁγίου Ἀρσενίου μητροπολίτου Κερκύρας* κλπ, ὁ. π., σ. 60.

Κέρκυρας, που ακτινοβολούσε σε ολόκληρη την περιοχή μηδέ και της τότε βυζαντινής Ιταλίας εξαιρουμένης.

Τέλος, τα λείψανά του ακολουθούν την ίδια διαγεγραμμένη πορεία που ακολούθησε κάθε ιερό κειμήλιο, στο πλαίσιο της αποσύνθεσης της βυζαντινής αυτοκρατορίας και της κυριαρχίας ξένων δυναστών. Διαρπάζονται και διασκορπίζονται ενώ οι βενετοί, πιστοί στα ειωθότα, τα χρησιμοποιούν για στηρίζουν ένα λαμπρό τελετουργικό που στόχο είχε την ενίσχυση του γοήτρου της ίδιας της Βενετίας και παράλληλα την αφοσίωση και την ενότητα των υπηκόων της.

Η ιστορία, όμως, επαναλαμβάνεται. Με το τέλος του 2^{ου} παγκοσμίου πολέμου θα γίνουν αφορμή για νέες συμπλοκές για να περιέλθουν τελικώς στην κατοχή της Ορθόδοξου Εκκλησίας της Κέρκυρας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Αθανασίου αρχιεπισκόπου Αλεξανδρείας, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν ἀπόστολον* (spuria), PG 28, σ. 1101-1108.

Αἱ θεῖαι καὶ ἱεραὶ ἀκολουθίαι Σπυρίδωνος τοῦ θαυματουργοῦ (...) Ἀρσενίου τε Κερκύρας Μητροπολίτου..., Βενετία 1674.

Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀρσενίου Ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας, Τυπογραφεῖον «Ἀθηνά» Ἀρσενίου Κάου, Κέρκυρα 1873.

Ανωνύμου μοναχοῦ, *Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ οσίου πατρὸς ἡμῶν Ἡλίας τοῦ Νέου (τοῦ Σικελιώτη)*, ἐκδ. Ακρίτας - Giuseppe Pontari Editore, Αθήνα 1993.

Anne Comnene, *Alexiade*, texte établi et traduit par Bernard Leib, index par Paul Gautier, τ. II, σ. 57.

Ἀρχεῖα Νομοῦ Κερκύρας, *Βενετικὴ Διοίκηση*, Φ. 454.

Ἀρχεῖα Νομοῦ Κερκύρας, Ε.Δ., Φ. 3.

Ἀρχεῖα Νομοῦ Κερκύρας, *Ἐγγραφα Ἐκκλησιῶν*, Φ. 239.

Ἀρχεῖα Νομοῦ Κερκύρας, *Μ. Πρωτοπαπάδες*, Φ. 5.

Ἀρχεῖα Νομοῦ Κερκύρας, *Μ. Πρωτοπαπάδες*, Φ.15.

Ἀρχεῖα Νομοῦ Κερκύρας, *Μ. Πρωτοπαπάδες*, Φ. 25.

Ἀρχεῖα Νομοῦ Κερκύρας, *Μ. Πρωτοπαπάδες*, Φ. 44.

Ἀρχεῖα Νομοῦ Κερκύρας, *Συμβολαιογράφοι*, Νοτάριος Πέτρος Σπόγγος.

Ἀρχεῖο Μητροπολίτου Μεθοδίου, Ἱερά Μητρόπολη Κερκύρας, Παξῶν καὶ Διαποντίων Νήσων.

Ἀσματικαὶ Ἀκολουθίαι τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίας τοῦ θαυματουργοῦ, πρόνοια ἀρχιμανδρίτου Γαβριήλ Ρέππα καθηγητοῦ τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἀθωνιάδος Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας, ἐκδοσις Ἱεροῦ Κελλίου Ἁγίου Νικολάου «Μπαρμπεράδων», Καρυές 1995.

Ἀστερίου Ἀμασειᾶς, *Εἰς τὴν πανεύφημον μάρτυρα Εὐφημίαν*, Migne, PG, 40.

A.S.V., *Collegio-Relazioni*, B.75.

Βατικανό, Ἀρχεῖο Ἱεράς Συνόδου γιὰ τὴ Διάδοση τῆς Πίστεως, *Scritture riferite*, vol. 115.

Βενιαμίν εκ Τουδέλης, *Το βιβλίο των ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική 1159-1173*, εισαγ. - σχόλια Κ. Μεγαλομμάτης – Α. Σαββίδης, μετάφρ. Φωτεινή Βλαχοπούλου, επιμ. μετάφρ. Κ. Μεγαλομμάτης, βιβλιογρ. Αλέξης Σαββίδης, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1994.

Βίος, θαύματα και ακολουθία του Αγίου Σπυρίδωνος, έκδοση με τη φροντίδα του Σεβ. Μητροπολίτου Κερκύρας και Παξών Τιμοθέου, Κέρκυρα 1993².

Βίος Θεοφάνους, εκδ. C. De Boor, *Theophanis Chronographia*, Λειψία 1895.

Βίος και πολιτεία του Οσίου Πατρός ημών Λουκά του Νέου, του εν τω Στειρώ της Ελλάδος, *Ακολουθία του Οσίου και Θεοφόρου Πατρός ημών Λουκά του Νέου του εν τω Στειρώ της Ελλάδος*, εκδ. Ιεράς Βυζαντινής Μονής Οσίου Λουκά, επιμ. εκδόσεως Αρχιμ. Αγαθάγγελος Χαραμαντίδης, 2001.

Βίος, μαρτύριον και ακολουθία των αγίων του Χριστού αποστόλων Κερκύρας Ιάσονος και Σωσιπάτρου, επιμ. κειμένων - μετάφρ. π. Π. Μοναστηριώτης, εκδ. Απόστροφος, Κέρκυρα 1995.

Codices Cryptenses seu Abbatiae Cryptae Ferratae in Tusculano digesti et illustrati cura et studio D. Antonio Rocchi, Reprints from the collection of the University of Michigan Library, Roma 1883.

Nicetae Choniatae, *Historia*, εκδ. J. L. van Dieten, Berlin – New York 1975.

Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, greek text edited by Gy. Moravcsik, english translation by R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks – Center for Byzantine Studies, Washington 1967.

Corpus Christianorum, Thesaurus partum Graecorum, Thesaurus Nicephori Constantinopolitani, *Breviarium Historicum*, curantibus Bastien Kindt, Véronique Somers et Cental, Universitas Catholica Lovaniensis, Lovanii novi, Turuhout, Brepols Publishers 2007.

Επιστολές των οικουμενικών πατριαρχών προς του μεγάλους πρωτοπαπάδες της Κέρκυρας (17^{ος}-18^{ος} αιώνας), Πηγές της επτανησιακής ιστορίας 5, Τμήμα Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου, επιστημ. επιμ. Ελένη Αγγελομάτη-Γσουγκαράκη, Α. Τσελίκας, εκδίδει: Νικολέτα Βλάχου, εκδ. Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2009.

Γρηγόριος Νύσσης, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν μέγαν μάρτυρα Θεόδωρο*, Migne, PG, 46.

Γρηγόριος της Τουρ, «Liber de miraculis Andreae apostoli», 8, Acta Andreae, CCSA, 5 (1989).

Ιδιωτική βιβλιοθήκη και αρχείο Σ. Γαούτση, Κέρκυρα.

Ιερά Μητρόπολη Κερκύρας, Παξών και Διαπ. Νήσων, Αρχείο Μητροπολίτου Μεθοδίου.

Le Liber pontificalis, έκδ. L. Duchesne, τ. II, Παρίσι 1892.

Λιουτπράνδος της Κρεμόνας, *Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη του Νικηφόρου Φωκά*, εισαγ. – μετάφρ. – σχόλια Δ. Δεληολάνης, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1998.

Mansi Conciliorum omnium... collectio, tom. XVI, col. 195.

Μετεωρολογικόν ήγγουν διήγησις χαριεστάτη εις τα μετέωρα του Αριστοτέλους (...)
Συντεθέν εις κοινήν φράσιν παρά του λογιωτάτου εν Ιερομονάχοις κυρίου Ιωαννικίου του Μαρκουρά του εκ Κερκύρας, Βενετία 1642.

Μηναίον του Δεκεμβρίου περιέχον άπασαν την ανήκουσαν αυτώ ακολουθίαν, έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1975.

Μηναίον του Ιουνίου περιέχον άπασαν την ανήκουσαν αυτώ ακολουθίαν, Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1975.

Νικήτας Παφλαγών, *Βίος Άνδρέα*, PG 105.

Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, *Χρονογραφικόν σύντομον*, σ. 112, PG 100.

Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, text, translation and commentary by C. Mango, Dumbarton Oaks, Research Library and Collection, Washington, D.C. 1990.

Σ. Νικοκάβουρας, *Άκολουθίαι τών Αγίων Ίάσωνος και Σωσιπάτρου, τῆς Παρθενομάρτυρος Κερκύρας τῆς βασιλίδος, τοῦ Αγίου Άρσενίου μητροπολίτου Κερκύρας κλπ*, Κέρκυρα 1909.

Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας, μην Μάϊος ιβ', Αθήνα 1975.

Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, III, 179.

Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, *Έγκώμιον εις την παναγίαν Θεοτόκον Μαρίαν*, PG 65, σ. 679-821.

Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, *Έγκώμιον εις τόν Άγιον Άνδρέαν τόν Απόστολον*, PG 65, σ. 821-828.

Procopii Caesariensis opera omnia: De Bellis libri I-VIII, έκδ. J. Haury – G. Wirth, Leipzig 1962, liber II.

I. Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, Editio princeps, recensuit Ioannes Thurn, Berlin 1973.

Ι. Σκυλίτσης, *Χρονογραφία*, Νεοελληνική μετάφραση με τις μικρογραφίες του κώδικα της Μαδρίτης, εισαγ. - μετάφρ. Δ. Ι. Μούσουρας, πρόλ. Α. Τσελίκας, εκδ. Μίλητος, Αθήνα.

Στίχοι εις τον άγιον Αρσένιον μητροπολίτην Κερκύρων Ιωάννου Γράσσου, Μ. Gigante, *Poeti bizantini di Terra d' Otranto nel secolo XIII*, β' έκδοση, Galatina 1985.

The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography, ed. Stephanos Efthymiadis, Farnham, UK and Burlington, VT: Ashgate, 2014

Theodosius Diaconus, *De Creta capta*, ed. H. Criscuolo (Biblioteca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Leipzig 1979.

ΜΕΛΕΤΕΣ

Αγαθάγγελος Επίσκοπος Φαναρίου, Χρύσα Μαλτέζου και Ε. Μορίνι, *Ιερά λείψανα αγίων της καθ' ημάς Ανατολής στη Βενετία*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2005.

Χριστίνα Αγγελίδη - Τ. Παπαμαστοράκης, «Η Μονή των Οδηγών και η λατρεία της Θεοτόκου Οδηγήτριας», *Μήτηρ Θεού-απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 2000, σ. 373-421.

Α. Ι. Αγιούς, *Οδοιπορικό στην παλιά Κέρκυρα*, Κέρκυρα 2004.

Αφροδίτη Αγοροπούλου – Μπιρμπίλη, *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*, Αθήνα 1976.

Αφροδίτη Αγοροπούλου – Μπιρμπίλη, «Η αρχιτεκτονική των λατινικών εκκλησιών της Κέρκυρας και η θέση τους στον ιστό της πόλης κατά τη βενετοκρατία», *Ο χώρος και τα δημογραφικά μορφώματα, κύριοι συντελεστές της οικονομίας, Πρακτικά Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου*, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002, σ. 225-271.

Ι. Φ. Αθανασόπουλος, «Η μυστηριακή επικοινωνία ορθοδόξων και λατίνων εις τα Επτάνησα κατά την λατινοκρατίαν», *Θεολογία*, 57 (1986), τεύχ. 1, σ. 569-576.

Κ. Αμαντος, «Τα εθνολογικά ονόματα εις τους βυζαντινούς συγγραφείς», *Ελληνικά*, 2 (1929), σ. 7-104.

Γ. Β. Αντουράκης, *Θέματα Αρχαιολογίας και Τέχνης. Ιεράρχες αψίδος και άλλοι άγιοι. Συμβολή στην ορθόδοξη εικονογραφία*, Αθήνα 2000.

Γ. Β. Αντουράκης, *Χριστιανική αρχαιολογία και επιγραφική*, Αθήνα 1990.

Σ. Ν. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1999.

- Σ. Ν. Ασωνίτης, «Από τις πολιτισμικές σταθερές: Συλλογική ταυτότητα και κείμενο», *Τεκμήριον*, 4 (2002-2004), σ. 109-136.
- Σ. Ν. Ασωνίτης, «Έγγραφα αναφερόμενα στην εκκλησιαστική περιουσία στην Παλαιόπολη της Κέρκυρας κατά το 14^ο και 15^ο αι.», *Εώα και Εσπέρια*, 3 (1996-1997), σ. 9-40.
- Σ. Ν. Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια στα τέλη του Μεσαίωνα (1386-1462)*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009.
- Σ. Ν. Ασωνίτης, «Οι μεταβιβάσεις της κερκυραϊκής βαρωνίας του conte de Martina κατά τον 14^ο και 15^ο αι.», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος*, 9 (1992), σ. 9-36.
- Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1968.
- Ελένη Βέη – Σεφερλή, «Προσθήκαι και παρατηρήσεις», *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher*, 21 (1971-1976), σ. 242-243.
- Ν. Βέης, «Λέων-Μανουήλ Μακρός, επίσκοπος Βελλάς. Καλοσπίτης, μητροπολίτης Λαρίσης. Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου», *ΕΕΒΣ*, 2 (1925), σ. 122-148.
- Μ. Β. Βέλλας, «Η πολιτική του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β΄ στην Αδριατική. Η περίπτωση της Κέρκυρας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 27 (1985), σ. 29-103.
- Ι. Βελούδος, *Χρονικόν περί του εν Κυθήροις μοναστηρίου του αγίου Θεοδώρου νυν πρώτον εξ ανεκδότου χειρογράφου μετά σημειώσεων δημοσιευθέν*, Βενετία 1868.
- Βασιλική Ν. Βλυσίδου, «Αντιδράσεις στη δυτική πολιτική του Βασιλείου Α΄», *Σύμμεικτα*, 5 (1983), σ. 127-141.
- Βασιλική Ν. Βλυσίδου, «Προσέγγιση ή εχθρότητα με τη Δύση; Βυζάντιο και Ευρώπη τον 9^ο και 10^ο αιώνα», *Αποθετήριο Ήλιος*, Εθνικό ίδρυμα Ερευνών (<http://helios-eie.ekt.gr>), σ. 99-117.
- Π. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990.
- Π. Βοτοκόπουλος, «Η Κέρκυρα σε ένα οδοιπορικό του 1470 και η Παναγία η Δημοσιάννα», *Δελτίον της Ιονίου Ακαδημίας*, Β΄ 1986, σ. 351-355.
- Π. Βοτοκόπουλος, «Οι τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, 8 (1971), σ. 116-122.
- Π. Βοτοκόπουλος, «Ψηφιδωτά και βυζαντινές τοιχογραφίες», *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1994, σ. 61-66.

Π. Βοτοκόπουλος, «Περί την χρονολόγησιν του εν Κερκύρα ναού των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 5 (1969), 149-174.

Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση (5^{ος}-11^{ος} αι.)», Έρευνες πάνω στις χερσαίες και ναυτικές επιχειρήσεις: Σύνοψη και αποστολή των βυζαντινών στρατευμάτων στη Δύση, Πρόγραμμα: Τράπεζα Πληροφοριών βυζαντινής ιστορίας, Συγγραφείς: Β. Βλυσίδου, Στ. Λαμπάκης, Μ. Λεοντσίνη, Τ. Λουγγής, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Σπουδών, Αθήνα 2008.

Σ. Δε Βιάζη, «Σημειώματα περί των Δυτικών Εκκλησιών, Αρχιεπισκόπων και Επισκόπων Επτανήσου», *Αρμονία*, 13 (1905), σ. 164-167.

Α. Γαβριελάτος, *Η Καθολική Κοινότητα της Τήνου*, Αθήνα 2006.

Αικατερίνη Γαλώνη, *Γεώργιος Βαρδάνης: Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*, Βυζαντινά κείμενα και μελέται 46, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2008.

Γ. Γαστεράτος, *Ο εγκωμιαστικός λόγος του αγίου Αρσενίου αρχιεπισκόπου Κερκύρας προς τον άγιο Θερίνο το μάρτυρα*, εκδ. Έψιλον, Αθήνα 2011.

Γ. Γαστεράτος, «Ο καθολικός αρχιεπίσκοπος Κερκύρας Κάρολος Λάβιας», *Συνάντηση*-διμηνιαίο δελτίο ενοριών καθολικής αρχιεπισκοπής Κερκύρας, Κεφαλληνίας-Ζακύνθου και αποστολικού βικαριάτου Θεσσαλονίκης, έτος 27^{ον} – τεύχος 147, Ιούλιος-Αύγουστος 2004, σ. 16-19.

Γ. Γαστεράτος, «Το Θέμα Κεφαλληνίας και η Κέρκυρα κατά τον 10^ο αιώνα», Ανάτυπο από τα *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περίοδος Β', τ. Η', 2015, Ι' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014, Κέρκυρα 2015, σ. 511-522.

Γ. Γαστεράτος, «Το χωριό Αναπλάδες της Κέρκυρας και η καταγωγή των κατοίκων του. Ανασκευή ενός μύθου», Ανάτυπο από το *Δελτίο της Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας*, 2012-2015, αρ. 28, σ. 195-201.

Σ. Γαούτσης, «Λειψανοθήκες και λείψανα της εκκλησίας του αγίου Φραγκίσκου στην Κέρκυρα από την εποχή της βενετοκρατίας», *Περί Ιστορίας*, 2 (1999), σ. 63-78.

Σ. Γαούτσης, «Μία απογραφή του 1700: Ο λατινικός πληθυσμός του Παλαιού Φρουρίου της Κέρκυρας», *Εώα και Εσπέρια*, 5 (2001-2003), σ. 19-50.

Σ. Γαούτσης, «Το ingresso του λατίνου επισκόπου Ζακύνθου και Κεφαλληνίας Bernardo Bocchini (1778-1785)», Ανάτυπο από το *Anno Domini*, 1 (2003), σ. 11-35.

Ν. Σ. Γερακάρης, *Κερκυραϊκαί Σελίδες*, Κέρκυρα 1908.

- Ε. Γεωργαντόπουλος, *Τηνιακά*, εισαγ. σημείωμα – ευρετήριο – εκδοτ. επιμέλεια Δ. Ζ. Σοφιανός, Αθήνα 2005.
- Η. Γιαρένης, «Το βόρειο Ιόνιο ως χώρος μέσα από τα βυζαντινά αγιολογικά κείμενα», *Ανάτυπο από τα Κερκυραϊκά Χρονικά*, περίοδος Β΄, τ. Η΄, 2015, Ι΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014, Κέρκυρα 2015, σ. 567-586.
- Έλλη Γιωτοπούλου-Σισυλιάνου, «Οι Τούρκοι στην Κέρκυρα – Επιπτώσεις στη μορφή της πόλης από τις τουρκικές πολιορκίες», *Κερκυραϊκά*, Αθήνα 1997, σ. 62-74.
- Δ. Γκαγκτζής - Μαρία Λεοντσίνη - Αγγελική Πανοπούλου, «Πελοπόννησος και Νότια Ιταλία: Σταθμοί επικοινωνίας στη μέση βυζαντινή περίοδο», *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Κέντρο βυζαντινών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1993, σ. 469-486.
- Ελένη Γλύκατζη – Αηγweiler, «Το Βυζάντιο και η Δύση», *Πρακτικά Ε΄ Συνάντησης Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου*, 3-5 Οκτωβρίου 2003, Κέρκυρα Ιόνιο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2005, σ. 27-41.
- Δ. Β. Γόνης, «Ο Άγιος Ανδρέας και το ψευδοπρόβλημα της αποστολικότητας της Εκκλησίας της Ρωσίας», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ο Απόστολος Ανδρέας στην ιστορία και την τέχνη*, Πάτρα, 17-19 Νοεμβρίου 2006, επιμ. Ελένη Γ. Σαράντη - Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Πάτρα 2013, σ. 63-74.
- Δ. Γούτας, *Η αρχαία ελληνική σκέψη στον αραβικό πολιτισμό*, μετάφ. Μαρία Μακρή, εκδ. Περίπλους, Αθήνα 2001.
- Π. Γρηγορίου, *Σχέσεις Καθολικών και Ορθοδόξων*, Αθήνα 1958.
- Αγγελική Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή*, μετάφρ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, Αθήνα 1987.
- Ν. Δελακοβίας, «Περί των πολιούχων της νήσου Κυθήρων Αγίου Θεοδώρου και Παναγίας της Μυρτιδιωτίσσης», *Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιονίου Συνεδρίου (20-24 Μαΐου 1914)*, Αθήνα 1915, σ. 246-249.
- Αρχιμ. Ι. Δελημάρης, *Πατέρες της Εκκλησίας και εκκλησιαστικοί συγγραφείς της δυτικής Ελλάδος. Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, Ναύπακτος 2000.
- Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινή υμνογραφία*, Ηράκλειο 1997².
- Ι. Δημητρούκας, «Ενδείξεις για τη διάρκεια των χερσαίων ταξιδιών και μετακινήσεων στο Βυζάντιο (6^{ος} – 11^{ος} αιώνας)», *Σύμμεικτα*, 12 (1998), σ. 1-36.
- Ι. Δημητρούκας, «Παρατηρήσεις σχετικά με το ταξίδι της επιστροφής του Λιουτπράνδου», *Σύμμεικτα*, 11 (1997), σ. 63-80.

- Β. Δήμος, *Η πολιτική θεωρία του Δημητρίου Χωματηνού*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1995.
- Ευστάθιος Μητροπολίτης Κερκύρας, «Περί εκκλησιαστικών μελωδών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, Κωνσταντινούπολη 1893, αρ. 45, σ. 358-361.
- Σ. Ευστρατιάδης, *Αγιολόγιον της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 1995.
- Δ. Ζακυθινός, Άγιος Βάρβαρος, τόμος *Εις μνήμην Κ. Αμάντου*, Αθήναι 1960, σ. 438-453.
- Δ. Ζακυθινός, *Βυζαντινή Ιστορία*, Αθήναι 1972.
- Δ. Ζακυθινός, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν των Βυζαντινώ κράτει», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 17 (1941), σ. 208-274.
- Σταματούλα Σ. Ζαπάντη, «Το Θέμα Κεφαλληνίας στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία (8^{ος}-12^{ος} αιώνας)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 6 (1992–1994), σ. 1-37.
- Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Ραρτούρος Λόγιος του 16^{ου} αι. (1504-1574)*, Κέρκυρα 1995.
- Λ. Χ. Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 2005 (ανατύπωση).
- Κ. Π. Θύμης, *Ο κώδιξ της Εκκλησίας της Κερκύρας*, εκδ. Επικοινωνιακού και Μορφωτικού Ιδρύματος Ιεράς Μητροπόλεως Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων «Ο Άγιος Σπυρίδων», Κέρκυρα 2017.
- Α. Μ. Ιδρωμένος, *Συνοπτική ιστορία της Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1930².
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1975.
- Δ. Καπάδοχος, *Ναοί και μοναστήρια της Κέρκυρας – Παξών και Οθωνών στα μέσα του ΙΗ' αιώνα*, Αθήνα 1994.
- Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Χάρτες μέσης βυζαντινής περιόδου*, Θεσσαλονίκη 1993.
- Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη 2001⁴.
- Γ. Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*, Αθήνα 1992-1994.
- Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2002, τ. Β'.
- Σ. Χ. Καρύδης, «Αντίγραφα νοταριακών πράξεων του 15^{ου} αι. στα κατάστιχα του κερκυραίου νοταρίου ιερέα Σταματίου Κοντομάρη», *Παρνασσός*, 41 (1999), σ. 157-171.

- Σ. Χ. Καρύδης, «Αφανισμοί ναών στην πόλη και στα προάστια της Κέρκυρας τον 16^ο αιώνα», ανάπτυπο από τα πρακτικά του *ΚΓ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 85-103.
- Κ. Κατερέλος, *Η κανονική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί των επαρχιών του δεσποτάτου της Ηπείρου κατά την περίοδο 1204-1235*, Θεσσαλονίκη 1995.
- Σ. Κατσαρός, *Οι Κερκυραίοι και οι “ξένοι” εν Κερκύρα*, Κέρκυρα 1960.
- Πολύμνια Κατσώνη, «Η μισθοδοσία των στρατηγών των θεμάτων. Προβλήματα και ερμηνείες», *Βυζαντινά*, 22 (2001), σ. 155-220.
- Αντωνία Κιουσοπούλου, *Χρόνος και ηλικίες στη βυζαντινή κοινωνία*, Ιστορικό αρχείο ελληνικής νεολαίας- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1997.
- Θεώνη Κολλυροπούλου, «Υμνογραφικά για την εορτή του πρωτόκλητου αποστόλου Ανδρέα», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου *Ο Απόστολος Ανδρέας στην ιστορία και την τέχνη*, Πάτρα, 17-19 Νοεμβρίου 2006, επιμ. Ελένη Γ. Σαράντη - Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Πάτρα 2013, σ. 87-100.
- Φ. Χ. Κολοβός, *Μιχαήλ Χωνιάτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το corpus των επιστολών*, Αθήνα 1999.
- Α. Κομίνης, «Το βυζαντινόν ιερόν επίγραμμα και οι επιγραμματοποιοί», *Αθηνά*, Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, Σειρά Διατριβών και Μελετημάτων 3, Αθήνα 1966.
- Ν. Κονόμος, *Ιστορικές εικόνες της Παναγίας στη Ζάκυνθο*, Αθήνα 1973.
- Ν. Κονόμος, «Σπυρίδων Δε-Βιάζης (1840-1927) Αναγραφή των έργων του, *Ο Εραμιστής*, 40-41 (1969), 117-170.
- Ν. Κονόμος, *Ζάκυνθος, πεντακόσια χρόνια (1478 – 1978)*, Αθήνα 1987, τ. 4 (εκκλησιαστικά).
- Π. Κονόρτας, «Ο Θεός, ο σουλτάνος και ο πατριάρχης», *Η Άλωση της Πόλης*, σειρά *Ιστορικά* της εφημερ. *Ελευθεροτυπία*, σ. 119-124.
- Μ. Κοντοστάνας, *Ο Αρχιεπίσκοπος Κερκύρας Αρσένιος*, Αθήνα 1923.
- Έ. Κόντσινα, *Η βυζαντινή πόλη*, μετάφρ. Κατερίνα Δασκαλάκη, Βιβλιοπωλείον της Εστία», Αθήνα 2009.
- Μ. Κορδώσης, *Ιστοριογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων*, Αθήνα 1996.

- Μ. Κορδώσης, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής της Κορίνθου στους μέσους χρόνους*, Αθήνα 1981.
- Ι. Κοτσώνης, «Η από κανονικής απόψεως αξία της μυστηριακής επικοινωνίας ανατολικών και δυτικών επί λατινοκρατίας και ενετοκρατίας», ανάπτυπο από τον *Γρηγόριο Παλαμά*, έτος Μ', τ. 468-469 και 472-473, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 3-25.
- Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Αθήνα 1955.
- Φ. Κουκουλές, «Εκ του ναυτικού βίου των Βυζαντινών», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 21 (1951), σ. 3-48.
- Ελεωνόρα Κουντούρα – Γαλάκη, «Η “εικονοκλαστική” Notitia 3 και το λατινικό πρότυπό της», *Σύμμεικτα*, 10 (1996), σ. 45-73.
- Κ. Κρουμπάχερ, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, γεν. εισαγ. Ν. Β. Τωμαδάκη, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1955.
- Δ. Κυρτάτας, *Παιδαγωγός. Η ηθική διαπαιδαγώγηση στην ύστερη ελληνική αρχαιότητα*, Αθήνα 1994.
- Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, «Από την πνευματική ζωή του κράτους της Ηπείρου (1204 – ca. 1340)», στο Κ. Ν. Κωνσταντινίδης (επιμ. έκδοσης), *Μεσαιωνική Ηπειρος*, Ιωάννινα 2001, σ. 231-256.
- Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, «Λογιοσύνη στην ορθόδοξη επισκοπή Κερκύρας κατά τον 13^ο αιώνα: Η περίπτωση του Βασιλείου Πεδιαδίτου», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περίοδος Β', τ. Η', 2015, Ι' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014, Κέρκυρα 2015, σ. 551-561.
- Σ. Λάμπρος, «Η εκ Πατρών εις Ρώμην ανακομιδή της κάρας του Αγίου Ανδρέου», *Νέος Ελληνομνήμων*, τ. Ι', σ. 33-79.
- Σ. Λάμπρος, *Κερκυραϊκά Ανέκδοτα εκ χειρογράφων Αγίου Όρους, Κανταβριγίας, Μονάχου και Κερκύρας*, Αθήνα 1882.
- Σ. Λάμπρος, «Κερκυραϊκά Ανέκδοτα», *Νέος Ελληνομνήμων*, 16 (1922), σ. 231-235.
- Σ. Λάμπρος, *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, Αθήνα 1880.
- Σ. Λάμπρος, «Τρία κείμενα συμβάλλοντα εις την ιστορίαν του ναυτικού παρά τοις Βυζαντινοίς», *Νέος Ελληνομνήμων*, 9 (1912), σ. 162-177.
- Μαρία Λεοντσίνη, «Οι βυζαντινοί στόλοι στα νερά του Ιονίου Πελάγους», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, Ι' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014, Τα Πρακτικά, 1. Ιστορία, Κέρκυρα 2015, σ. 523-540.

- Μαρία Λεοντσίνη, «Πολιτικές μεταβολές και εκκλησιαστική διοίκηση στο Ιόνιο (6^ο-11^ο αι.)», *Πρακτικά Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου* (Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002), Αθήνα 2004, τ. Α', σ. 453-468.
- Γ. Σ. Λινάρδος, «Μεσαιωνική πόλη Κερκύρας», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 19 (1974), σ. 94-125.
- Γ. Λινάρδος, *Το Αγγελόκαστρο*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1981.
- Τ. Κ. Λουγγής, *Η βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία από το θάνατο του Μ. Θεοδοσίου ως την άλωση του Μπάρι 395-1071*, Αθήνα 1989.
- Τ. Λουγγής, «Η Κεφαλονιά στις αρχές του ογδόου αιώνα (με αφορμή την εκεί εξορία του Βαρδάνη Φιλιππικού)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 2 (1977), σ. 73-77.
- Δ.Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1978.
- Ε. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα 1856.
- Α. Μάρμορας, *Ιστορία της νήσου Κερκύρας*, μετάφρ. Ι. Μάρμορα, Κέρκυρα 1902.
- Κ. Γ. Μαχαιράς, *Ναοί και Μοναί Λευκάδος*, Αθήνα 1957.
- Μέγα Ετυμολογικόν*, εκδ. Κάκτος, τ. 3.
- Α. Μηλιάρáκης, *Ιστορία του βασιλείου της Νίκαιας και του δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*, Leipzig 1898.
- Γ. Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, Αθήνα 2002³.
- Α. Μουστοξύδης, *Ιστορικά και Φιλολογικά Ανάλεκτα*, Κέρκυρα 1872.
- Χριστίνα Μπάνου, «Νεκτάριος του Οτράντο και Γεώργιος της Καλλιόπολης: Η “άγνωστη” ποιητική αναγέννηση του 13^{ου} αιώνα στην Κάτω Ιταλία», *Η ελληνική παρουσία στην Κάτω Ιταλία και Σικελία*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέρκυρα 29-31 Οκτωβρίου 1998, επιμ. Θ. Γ. Παππάς, εκδ. Απόστροφος, Κέρκυρα 2000, σ. 187-196.
- Γ. Ναυπλιώτης, *Θεοκτίστη η Λεσβία που αγίασε στην Καταπολιανή της Πάρου*, χ.χ. και Μοναστήρια και Προσκυνήματα της Ελλάδας, «Παναγία Εκατονταφυλιανή Πάρου, Παναγία Χοζοβιώτισσα Αμοργού», υπό την αιγίδα της Μ.Κ.Ο. «Αλληλεγγύη» της Εκκλησίας της Ελλάδος, τ. 20.
- Π. Νιαβής, «Πόσο ελεύθερη επιλογή υπήρξε για το Βυζάντιο η ίδρυση του Θέματος Κεφαλληνίας;», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Αργοστόλι – Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986)*, επιμ. Γ.Ν. Μοσχόπουλος, Αργοστόλι 1989, τ. 1, σ. 43-47.

- Π. Νιαβής, «Οι αραβικές επιθέσεις στη Λακωνική κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο», *Βυζαντιναί Μελέται*, 3 (1991), σ. 261-275.
- Αλίκη Νικηφόρου, *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας 14^ος – 18^ος αι.*, Αθήνα 1999.
- Νικόδημος μοναχός ο Νάξιος, *Στέφανος της Αειπαρθένου ήτοι Θεοτοκάριον*, Κωνσταντινούπολη 1849.
- Σ. Νικοκάβουρας, *Ακολουθία των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου, της Παρθενομάρτυρος Κερκύρας της βασιλίδος, του Αγίου Αρσενίου μητροπολίτου Κερκύρας κλπ*, Κέρκυρα 1909.
- Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Η ανόρθωση 802-945», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, τ. Η' (Βυζαντινός Ελληνισμός-Μεσοβυζαντινοί χρόνοι), σ. 46-97.
- Ν. Οικονομίδης, «Ο βίος του αγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10^ος αι.)», *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου 23-29 Σεπτεμβρίου 1965*, Αθήνα 1967, σ. 264-291.
- Ν. Οικονομίδης, «Πολιτεία – Οικονομία – Κοινωνία. Το νέο κράτος της μέσης βυζαντινής περιόδου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, τ. Η', σ. 154-179.
- Φ. Γ. Οικονόμος, *Ο Άγιος Δονάτος επίσκοπος Ευροίας της Παλαιάς Ηπείρου*, Αθήνα 1983².
- Ο περίπλους των εικόνων-Κέρκυρα 14^ος-18^ος αιώνας*, Ελληνική Προεδρία Ευρωπαϊκής Ένωσης 1994.
- Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Ζητήματα τινα της κατακτήσεως της Κρήτης υπό των Αράβων*, Πεπραγμένα του Α' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Β' = *Κρητικά Χρονικά*, τ. 15-16, Β' (1961-1962), σ. 9-41.
- Ι. Α. Παναγιωτόπουλος, «Ο απόστολος Ανδρέας – μαρτύριο και παράδοση», *Πρωτοκλήτεια 2003*, Αθήνα 2004.
- Α. Πανδής, *Επιστολιμαία απάντησις προς κύριον Δε Βιάζην*, Κέρκυρα 1878.
- Σ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας*, χρωμοτυπολιθογραφείον Αδελφ. Γ. Ασπιώτη, Κέρκυρα 1920.
- Σ. Παπαγεώργιος, *Περί του Αγίου Αρσενίου Μητροπολίτου Κερκύρας*, τυπογραφείον Αθηνά Αρσενίου Κάου, Κέρκυρα 1872.
- Ασπασία Παπαδάκη, *Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ρέθυμνο 1995.

- Ι. Παπαδημητρίου, «Ο ναός των αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου εν Κερκύρα», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, (1934-1935), σ. 38-41.
- Ι. Παπαδοπούλος, *Η Κρήτη υπό τους Σαρακηνούς* (Texte und Forschungen zur byzantinisch – neugriechischen Philologie 43), Αθήνα 1948.
- Χ. Παπαδόπουλος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, «Οι μάρτυρες του επί Δεκίου διωγμού», *Θεολογία*, 5 (1927), σ. 5-18.
- Χ. Παπαδόπουλος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, «Ο τίτλος του Αρχιεπισκόπου», *Θεολογία*, 13 (1933), σ. 289-295.
- Θ. Ι. Παπαδόπουλος, «Δραστηριότητες ιησουϊτών στη Χίο τον 17^ο αιώνα», *Παρνασσός*, 32 (1990), σ. 309-328.
- Θ. Ι. Παπαδόπουλος, «Καθολικοί και Ορθόδοξοι στις Κυκλάδες», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 15 (1995), ανάτυπο από τα πρακτικά του Α΄ Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, μέρος Β΄, σ. 134-197.
- Γ. Ι. Παπαδόπουλος, *Συμβολαί εις την ιστορίαν της παρ' ημίν εκκλησιαστικής μουσικής*, Αθήνα 1890.
- Α. Παπαδοπούλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας*, Α΄, Πετρούπολις 1801.
- Α. Πάριος, *Οὐρανοῦ κρίσις*, Λειψία 1805.
- Ι. Πάρτς, *Η νήσος Κέρκυρα – γεωγραφική μονογραφία*, μετάφρ. Π. Βέγια, Κέρκυρα 1892.
- Α. Γ. Πασπάτης, *Τα βυζαντινά ανάκτορα*, Αθήνα 1885.
- Δ. Π. Πασχάλης, «Η Δυτική Εκκλήσια εις τας Κυκλάδας επί φραγκοκρατίας και τουρκοκρατίας», Ανάτυπο από τα *Ανδριακά Χρονικά*, Αθήνα 1948, σ. 7-136.
- Κ. Πιτσάκης, «Κωνσταντίνος Καβάσιλας, μητροπολίτης Δυρραχίου, αρχιεπίσκοπος Αχρίδος. Προσωπογραφικά προβλήματα», *Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου: «Μεσαιωνική Ήπειρος»*, (Ιωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999), Ιωάννινα 2001, σ. 151-230.
- Κ. Γ. Πιτσάκης, «Η αποστολικότης της εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως: Μία προσέγγιση από την άποψη του εκκλησιαστικού δικαίου», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ο Απόστολος Ανδρέας στην ιστορία και την τέχνη*, Πάτρα, 17-19 Νοεμβρίου 2006, επιμ. Ελένη Γ. Σαράντη - Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Πάτρα 2013, σ. 75-86.
- Γ. Ράλλης και Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα θείων και ιερών κανόνων...*, Αθήνα 1855.

- Μ. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, «Η φιλορθόδοξη πολιτική των Ενετών στην Κρήτη», *Σύγχρονα Βήματα*, τεύχ. 129, έτος 35, Ιαν. Μάρτ. 2004.
- Ι. Ρωμανός, «Άγιοι Ιάσων και Σωσίπατρος και οι εν Κερκύρα αρχαιότατοι χριστιανικοί ναοί», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 7 (1959) «Ιωάννου Ρωμανού ιστορικά έργα», σ. 376-385.
- Ι. Α. Ρωμανός, «Περί Βουθρωτού», *Κερκυραϊκά Χρονικά* («Ιωάννου Ρωμανού Ιστορικά Έργα»), 7 (1959), σ. 107-115.
- Ι. Α. Ρωμανός, *Περί του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Κέρκυρα 1895.
- Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Τα Βυζαντινά Επτάνησα 11^{ος}-αρχές 13^{ου} αιώνα-Το ναυτικό Θέμα Κεφαλληνίας στην υστεροβυζαντινή περίοδο*, εκδ. Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων, Αθήνα 2007².
- Α. Γ. Κ. Σαββίδης, «Το Βυζαντινό ναυτικό Θέμα Κεφαλληνίας και οι Νορμανδοί την ενδέκατο και δωδέκατο αι.», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου*, Αργοςτόλι 1989, σ. 49-57.
- Κ. Σάθας, *Ιστορικών δοκίμιον περί του θεάτρου και της μουσικής των Βυζαντινών*, Βενετία 1878.
- Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, μετάφραση στην απλή νεοελληνική-γενική επιμ. Κ. Ι. Τσαούσης, εκδ. Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1995.
- Ελένη Γ. Σαράντη, «Ο Άγιος Ανδρέας και η Πάτρα: Ιστορία και παράδοση», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ο Απόστολος Ανδρέας στην ιστορία και την τέχνη*, Πάτρα, 17-19 Νοεμβρίου 2006, επιμ. Ελένη Γ. Σαράντη - Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Πάτρα 2013, σ. 17-45.
- Ν. Σβορώνος, «Οικονομία – Κοινωνία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, τ. Η΄ (Βυζαντινός Ελληνισμός), σ. 180-213.
- Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, Αθήνα 1999.
- Ι. Δ. Σκιαδόπουλος, *Άγιος Σπυρίδων-Η ιστορία του ιερού ναού και του πανιέρου λειψάνου*, εκδ. Απόστροφος, Κέρκυρα 2000.
- Σ. Σκλαβενίτης, *Γεώργιος Βαρδάνης, μητροπολίτης Κέρκυρας (1219-1238 ca.)*. Συμβολή στη μελέτη του βίου του και του συγγραφικού του έργου, αδημ. διδ. διατριβή, Τμήμα Ιστορίας - Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2006.
- Δ. Ζ. Σοφιανός, «Ανέκδοτος κανών του μάρτυρος Αρμοδίου συνταχθείς υπό του Αρσενίου της Κρυπτοφέρρης (ΙΑ΄ αιών)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 29-30 (1972-1973), σ. 94-109.

- Δ. Ζ. Σοφιανός, «Ο βίος της οσίας Θεοκτίστης της Λεσβίας ως πηγή ιστορική, φιλολογική και αρχαιολογική», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου* (15-19 Σεπτεμβρίου 1996), Πάρος 1998, σ. 253-268.
- Δ. Ζ. Σοφιανός, *Οι βυζαντινοί άγιοι του ελλαδικού χώρου μέσα από τις πηγές και τα κείμενα*, εκδ. Ιδρύματος Γουλανδρή – Χορν, Αθήνα 1993.
- Δ. Ζ. Σοφιανός, *Όσιος Λουκάς, ο βίος του*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1992².
- Γ. Κ. Σουρτζίνος, *Κέρκυρα, ταξίδι στο χρόνο*, Κέρκυρα 2006³.
- Γ. Σούλης, «Βλαχία-Μεγάλη Βλαχία-Η εν Ελλάδι Βλαχία: Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν της μεσαιωνικής Θεσσαλίας», *Γέρας Αντωνίου Κεραμοπούλου*, Αθήνα 1953, σ. 489-497.
- Π. Ι. Σπυρόπουλος, *Ο Απόστολος Ανδρέας*, Πάτρα 1989².
- Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η αγγαρεία στο Βυζάντιο», *Βυζαντινά*, 11 (1982), σ. 23-54.
- Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13^ο αι. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Α' ανατυπ., εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991.
- Β. Κ. Στεφανίδης, «Οι όροι επιστήμη και επιστημονάρχης παρά τοις Βυζαντινοίς», *ΕΕΒΣ*, 7 (1930), σ. 153-158.
- Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου, «Ο Άγιος Νικόλαος στο νησί στη Ζάκυνθο: Μία άγνωστη παλαιοχριστιανική βασιλική», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περίοδος Δ', τ. ΙΔ 1987-1988, Αθήνα 1989, σ. 267-276.
- Γ. Σωτηρίου, «Οι τάφοι των μαρτύρων της πίστεως ή τα μαρτύρια», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 4 (1936-1938), περίοδος Γ', σ. 39-49.
- Τίτος, Μητροπολίτης Παραμυθίας, Φιλιππών και Γηρομερίου, *Του εν αγίοις πατρός ημών Δονάτου επισκόπου Ευροίας του θαυματουργού καθιέρωσις πανδήμου εορτασμού και ιερά ακολουθία*, Παραμυθία 1963.
- Παναγιώτα Τζιβάρια-Σ. Καρύδης, *Η βιβλιοθήκη της Μονής Παλαιοκαστριτίσσης Κερκύρας*, Ιερά Μονή Υ.Θ. Παλαιοκαστριτίσσης Κερκύρας [Πηγές και Μελετήματα αρ. 1], Αθήνα 2001.
- Γ. Τόλιας, *Τα νησολόγια*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 2002.
- Π. Τρεμπέλας, «Η ακολουθία του Ευχελαίου», *Θεολογία*, τ. Α' (1923).
- Π. Τρεμπέλας, *Ο Απόστολος Ανδρέας - Βίος, δράσις και μαρτύριον αυτού εν Πάτραις*, εκδ. Ι. Ν. Αποστόλου Ανδρέου, Πάτραι 1956.

- Σ. Ν. Τρωιάνος, *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο*, Αθήνα 1992.
- Γ. Ξ. Τσαμπής, *Η παιδεία στο χριστιανικό Βυζάντιο*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1999.
- Α. Τσελίκας, «Βυζαντινά χειρόγραφα στην Κέρκυρα», *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα*, εκδ. Ιεράς Μητρόπολης Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων, Κέρκυρα 1994, σ. 221-223.
- Α. Τσίτσας, *Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (θεσμοί)*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1989.
- Α. Τσίτσας, *Η εκκλησία της Κερκύρας κατά την λατινοκρατίαν 1267-1797*, Κέρκυρα 1969.
- Α. Τσίτσας, «Η θεομηνία της 10/21^{ης} Νοεμβρίου 1718 στην Κέρκυρα», ανάτυπο από το *Δελτίο της Ιονίου Ακαδημίας*, τ. Β', Κέρκυρα 1986, σ. 83-140.
- Α. Τσίτσας, «Η Παναγία η Δημοσιάνα», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας*, 7 (1970), σ. 108-115.
- Α. Χ. Τσίτσας, «Ιωάννης Βούλγαρις, τρόφιμος και σπουδαίος του Φλαγγινιανού, Μέγας Πρωτοπαπός Κερκύρας», ανάτυπο από το *Δελτίον της Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας*, Κέρκυρα 1978, τ. 15, σ. 75-116.
- Α. Τσίτσας, «Μία περιγραφή των Κορφών καμωμένη το 1630 από το Στέφανο Μάστρακα», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας*, Κέρκυρα 1974, έτος 11, αρ. 11, σ. 55-92.
- Α. Τσίτσας, *Ο ιερός Σπυρίδων*, Κέρκυρα 1967.
- Η. Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, Αθήνα 1960.
- Δ. Τσουγκαράκης, «Άγιοι και Ιεράρχες της Κερκύρας. Παρατηρήσεις στους επισκοπικούς καταλόγους της Κερκύρας κατά τη βυζαντινή περίοδο», *Όψεις της εκκλησιαστικής ιστορίας της Κερκύρας. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου 7-8 Δεκεμβρίου 2005, Κερκυραϊκά Χρονικά*, περίοδος Β', 4 (2007), σ. 13-19.
- Δ. Τσουγκαράκης, «Η βυζαντινή Κορυφή: Κάστρον ή πόλις», ανάτυπο από τα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου *Κέρκυρα, μία μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16^{ος} – 19^{ος} αι.*, επιμ. Αλίκη Νικηφόρου, Κέρκυρα 1998, σ. 215-228.
- Δ. Τσουγκαράκης, «Η διοικητική θέση της Κερκύρας κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, I' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014, Τα Πρακτικά, 1. Ιστορία, Κέρκυρα 2015, σ. 541-549.

- Ι. Γ. Τυπάλδος-Λασκαράτος, «Εραλδικά μνημεία των κερκυραϊκών εκκλησιών Annunciata και Duomo», ανάτυπο από τον 23^ο τόμο του *Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Αθήνα 1980, σ. 437-458.
- Ν. Β. Τωμαδάκης, «Βυζαντινών Επικλήσεις σε μούσας και αγίους», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, 8 (1957-1958), σ. 162-166.
- Ν. Β. Τωμαδάκης, «Οι λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 27 (1957), σ. 3-62.
- Ν. Β. Τωμαδάκης, *Οι λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου και του Βασιλείου της Νικαίας*, Θεσσαλονίκη 1993².
- Ν. Τωμαδάκης, «Οι ορθόδοξοι παπάδες επί ενετοκρατίας και η χειροτονία αυτών», *Κρητικά Χρονικά*, 13 (1959), σ. 39-72.
- Ν. Τωμαδάκης, «Ορθόδοξοι αρχιερείς εν Κρήτη επί Ενετοκρατίας», *Ορθοδοξία*, 27 (1952), σ. 63-75.
- Ν. Β. Τωμαδάκης, *Σύλλαβος Βυζαντινών Μελετών και Κειμένων*, Αθήνα 1961.
- Α. Μ. Τζαφερόπουλος, *Άγιος Νικόλαος Μύρων Λυκίας*, εκδ. Τέριτος, Κατερίνη 1990.
- Παναγιώτα Τζιβάρια, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα*, Αθήνα 2003.
- Β. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 2002³, τ. Α'.
- Δ. Φλεμοτόμος, «Το πέραςμα του ιερού λειψάνου του αγίου Νικολάου από τη Ζάκυνθο. Ο τόπος του πιθανού σταματήματος», *Άγιοι και εκκλησιαστικές προσωπικότητες στη Ζάκυνθο*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου (Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ζακύνθου, 6-9 Νοεμβρίου 1997), Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήνα 1999, σ. 83-106.
- Μ. Φόσκωλος, «Series episcoporum ecclesiae latinae in Graecia», *Anno Domini*, Περιοδική έκδοση για την παρουσία της Καθολικής Εκκλησίας στην Ελλάδα, 1 (2003), σ. 249-269.
- Μ. Γ. Φούγιας, Αρχιεπίσκοπος πρ. Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας, *Έλληνες και Λατίνοι*, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1994².
- Ι. Φουντούλης, «Η οσία Θεοκτίστη η Λεσβία», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου* (15-19 Σεπτεμβρίου 1996), Πάρος 1998, σ. 231-268.
- Π. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου*, Ζάκυνθος 1887.
- Ι. Χρυσικόπουλος, *Ο εκ Βηθανίας Αρσένιος ως Αρχιεπίσκοπος Κερκύρας*, αδημ. μελέτη, (Αθήνα 1958).

Ε. Χρυσός, «Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 23 (1981), σ. 9-111.

Ειρήνη Χρήστου, *Έργα και ημέρες δυτικών απεσταλμένων στην Κωνσταντινούπολη από την εποχή της εικονομαχίας ως το σχίσμα (726-1054)*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 2000.

Acta Sanctorum, Ianuarius, vol. II.

M. N. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, Λονδίνο 1907.

Hélène Ahrweiler, «Recherches sur l' administration de l' empire byzantin aux IXe – XIe siècle», *BCH*, 84 (1960), σ. 1-109.

Annus ecclesiasticus graeco-slavicus, Βρυξέλλες 1863.

Theodora Antonopoulou, «A survey of tenth-century homiletic literature», *Parekbolai*, 1 (2011), σ. 7-36.

M. Aubineau, «La passion grecque inedited de saint Therinos, martyrise a Buthrote en Epire», *BHG* 1798z, σ. 63-78.

G. Barracane, *Gli Exultet di Bari*, εκδ. Edipuglia, Bari 1994.

H. G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1977.

Jouette M. Bassler, «Paul and his Letters», *The Blackwell Companion to the New Testament*, Ed. by D. E. Aune, εκδ. Wiley-Blackwell, Chichester West Sussex UK 2010.

M. Brodrick - A. Morton, *A concise dictionary of Egyptian archaeology*, London 1924³.

P. Brown, *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη αρχαιότητα*, μετάφρ. Αλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου, εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήνα 2000.

D. Bruce, «Mendes», *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, edited by Donald Bruce Redford, Oxford University Press and The American University in Cairo Press, Oxford, New York, and Cairo 2001, τ. 2.

Averil Cameron, *Οι Βυζαντινοί*, μετάφρ. Γ. Τζήμας, πρόλογος – επιστημονική επιμέλεια Η. Γιαρένης, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2009.

A. Carile, «Partitio terrarum imperii Romaniae», *Studi veneziani*, 7 (1965), σ. 125-305.

G. Cavallo, «Libri greci e resistenza etnica in terra d' Ontranto», *Libri e lettori nel mondo bizantino*, Ρώμη – Μπάρι 1982, σ. 162 κ.ε..

- G. Cavallo, *Rotoli di Exultet dell' Italia Meridionale*, Bari 1973.
- J.-C. Cheynet, «Η αυτοκρατορική διοίκηση», *Ο Βυζαντινός κόσμος*, διεύθυνση Jean-Claude Cheynet, μετάφ. Αναστασία Καραστάθη, επιμ. Γιασμίνα Μουσειδου, Α. Παπασυριόπουλος, Άννα Μαραγκάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 225-254.
- J. - C. Cheynet, «Η βυζαντινή επέκταση στα χρόνια της δυναστείας των Μακεδόνων (867-1057)», *Ο Βυζαντινός κόσμος*, διεύθ. J.- C. Cheynet, μετάφρ. Αναστασία Καραστάθη, επιμ. Γιασμίνα Μουσειδου, Α. Παπασυριόπουλος, Άννα Μαραγκάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 107-130.
- J. Comay, *Who's Who in the Old Testament*, ed. Routledge, New York 2002.
- E. Concina, «Citta' e fortezze nelle "tre isole nostre del Levante"», *Venezia e la difesa del Levante*, Arsenale Editrice, Venezia 1986, σ. 184-220.
- Marie-Hélène Congourdeau, Bernadette Martin-Hisard, «Οι θεσμοί της βυζαντινής εκκλησίας», *Ο Βυζαντινός κόσμος*, διεύθ. J.C. Cheynet, μετάφρ. Αναστασία Καραστάθη, επιμ. Γιασμίνα Μουσειδου, Α. Παπασυριόπουλος, Άννα Μαραγκάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 183-224.
- G. Da Costa-Louillet, «Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles», Note Complémentaire: S. Arsène et les pirates «Scythes», *Byzantion*, 31 (1961), σ. 365-369.
- J. Darrouzès, *Recherches sur les οφφίκια de l' église byzantine*, Institut Français d' études byzantines, Paris 1970.
- J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981.
- E. De Gubernatis, *Memorie italiane nelle Isole Ionie*, Milano 1908.
- A. Delatte, *Les Portulans grecs*, (Bibl. Fac. Philos. et Lettres Univ. Liège 107), Liège – Paris 1947.
- Descrizione dell' isola di Corfu' fatta nel 1630 da Stefano Mastraca*, Venezia 1869.
- A. Dimitriewsky, *Drevintsie Patriartsie Typikoij Svatogroskiy Ierusalimiskij*, Kiev 1907.
- I. Ch. Dimitroukas, *Reisen und Verkehr im byzantinischen Reich vom Anfag des 6. Jhr. Bis zur Mitte des 11. Jhr.* Historical Publications St. D. Basilopoulos, Athens 1997, v. II.
- F. Dvornik, *Byzance et la primauté romaine*, [Unam Sanctam, 49], Paris 1964.
- F. Dvornik, *La vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle*, Παρίσι 1926.

- F. Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, [Dumbarton Oaks Studies, 4], Cambridge 1958.
- S. Efthymiadis, «The Byzantine Hagiographer and his Audience in the Ninth and Tenth Centuries», *Metaphrasis, Redactions and Audiences in Middle Byzantine Hagiography*, ed. Chr. Hogel, The Research Council of Norway 1996, σ. 59-79.
- Εγκυκλοπαιδικό προσωπογραφικό λεξικό βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού¹*, επιμ. εκδ. Α. Σαββίδης, τ. Γ', εκδ. Μέτρον/Ιωλκός, Αθήνα 1998.
- A. Ehrhard, *Überlieferung und bestand der hagiographischen und homiletischen lliteratur der griechischen kirche*, Berlin 1952.
- E. Eickhoff, *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland*, Βερολίνο 1966.
- Vera von Falkenhausen, *La dominazione bizantina nell' Italia meridionale dal IX all' XI secolo*, Bari 1978.
- Vera von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert*, Wiesbaden 1967.
- J. Ferluga, *L' amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia* 1978.
- F. Ferrarius, *Catalogus Generalis Sanctorum*, Βενετία 1625.
- J. Fotopoulos, 1 Corinthians, *The Blackwell Companion to the New Testament*, Ed. by D. E. Aune, εκδ. Wiley-Blackwell, Chichester West Sussex UK 2010.
- P. Gautier, «Le typikon de la Théotokos Kécharitoménè», *REB*, 43 (1985), σ. 5-165.
- M. Gigante, *Poeti bizantini di Terra d' Otranto nel secolo XIII*, β' έκδοση, Galatina 1985.
- A. Grimm, *Knaurs Lexikon der ägyptischen Kultur*, München/Zürich 1960.
- A. Guillou, «Geografia amministrativa del katepanato bizantino d' Italia (IX-XIsec.)», *Calabria bizantina*, Reggio Calabria 1974, [=Culture et société en Italie byzantine (VIe-IXe s.), Variorum Reprints, Λονδίνο 1978, αρ. IX].
- A. Guillou, *Ο βυζαντινός πολιτισμός*, μετάφρ. P. Odorico – Σμαράγδα Τσοχανταρίδου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.
- F. Halkin, «L' hagiographie byzantine au service de l' histoire», *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies* (Oxford, 5-10 Sept. 1966), London 1967, σ. 345-354.
- R. Hiestand, *Byzanz und das Regnum Italicum im 10. Jh.*, Zürich 1964.

- I. Hoeck – R. Loenertz, *Nikolaos – Nektarios von Otranto, Abt von Casole. Beiträge zur Geschichte der ost-westlichen Beziehungen unter Innocenz III und Friedrich II*, Ettal 1965.
- G. Hofmann, *Vescovati Cattolici della Grecia, IV: Naxos*, Roma 1938.
- C. Hopf, *Croniques gréco-romanes*, Βερολίνο 1873, φωτοτυπ. επανέκδ. Αθήνα 1961.
- C. Hopf, «Γρατιανός Ζώρζης Αυθέντης Λευκάδος», μετάφρ. Ι. Α. Ρωμανού, νεότερη έκδοση: «Ιωάννου Ρωμανού Ιστορικά Έργα», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 7 (1959), σ. 129-330.
- H. Hunger, *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου. Γραφή και ανάγνωση στο Βυζάντιο*, Ινστιτούτο του βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995.
- Elizabeth Jeffreys και C. Mango, «Προς την κατεύθυνση ενός ελληνοφραγκικού πολιτισμού», *Ιστορία του Βυζαντίου*, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, επιμ. C. Mango, μετάφρ. Όλγα Καραγιώργου, επιμ. ελλην. Έκδ. Γιασμίνα Μουσειδου, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2002, σ. 392-413.
- A. Karpozilos, *The Evlesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros*, Thessalonike 1973.
- A. Kazhdan, «Arsenius», *The Oxford Dictionary of Byzantium*, εκδ. Oxford University Press, New York – Oxford 1991, σ. 187.
- A. Kazhdan – G. Constable, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington 1982.
- A. P. Kazhdan, «Sympatheia», *Oxford Dictionary of Byzantium*.
- B. Kint, «La version longue du récit légendaire de l' évangelisation de l' ile de Corfou par les Saints Jason et Sosipartos. Entre mythe et réalité», *Analecta Bollandiana*, 116 (1998), σ. 253-259.
- E. Kurtz, «Georgios Bardanes, Metropolit von Kerkyra», *Byzantinische Zeitschrift*, 15 (1906), σ. 603-613.
- P. Labbe-G. Cossart, *Sacrosancta Concilia ad Regiam Editionem Exancta*, Parisiis 1672.
- Angeliki Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 2002.
- S. P. Lambros, *Catalogue of the greek manuscripts on Mount Athos*, Cambridge 1895.
- V. Laurent, *Corpus des Sceaux de l' Empire Byzantin*, Centre National de la Recherche Scientifique France, Paris 1972.

- P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, μετάφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, εκδ. MIET, Αθήνα 1985².
- S. Luca', «Manoscritti greci dimenticati della Biblioteca Vallicelliana», *Augustinianum*, 3 (1988), σ. 661-702.
- C. Mango, «Η αναβίωση των γραμμάτων και των τεχνών», *Ιστορία του Βυζαντίου*, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, επιμ. C. Mango, μετάφρ. Όλγα Καραγιώργου, επιμ. ελληνικής έκδοσης Γιασμίνα Μουσειδου, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2002, σ. 286-313.
- C. Mango, «Η Κωνσταντινούπολη ως Θεοδοκούπολη», *Μήτηρ Θεού*, επιμ. Μαρία Βασιλάκη, Μιλάνο 2000, σ. 17-25.
- A. Marmora, *Historia di Corfu'*, Βενετία 1672.
- M. McCormick, *Origins of the European Economy. Communications and Commerce AD 300-900*, Cambridge 2002.
- E. Martini, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane*, Volume II, *Catalogus codicum graecorum qui in Bibliotheca Vallicellana Romae adservandur*, Milano 1902.
- J. Mateos, S. I., «A la recherché de l'auteur du canon de l'Euchélaion», *Orientalia Christiana Periodica*, 22 (1956), σ. 361-383.
- P. Matranga, *Anecdota Graeca*, Romae 1850.
- J. M. McCulloh, «The Cult of Relics in the Letters and Dialogues of Pope Gregory the Great: A Lexicographical Study», *Traditio*, 32 (1975), σ. 145-184.
- S. G. Mercati, «Osservazioni intorno ai poeti italobizantini del secolo XIII. di Marcello Gigante», *Byzantinische Zeitschrift*, 47 (1954), σ. 41-45.
- W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα*, μετάφρ. Α. Φουριώτη, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1990².
- Ann Moffatt, «The Byzantine Child», *Social Research*, 53 (1986), σ. 705-723.
- G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Berlin 1958².
- A. Mustoxidi, *Delle Cose Corciresi*, vol. 7, Corfu' 1848.
- Donald M. Nicol, *Βυζάντιο και Βενετία*, μετάφρ. Χριστίνα – Αντωνία Μουτσοπούλου, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2004.
- Donald M. Nicol, *Βυζάντιο και Βενετία*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2004.
- D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, London 1971.
- N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, εκδ. Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1972.

- G. Ostrogorsky, *History of Byzantine State*, Οξφόρδη 1968.
- G. Ostrogorsky, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, μετάφρ. Ι. Παναγόπουλος, επιστημ. εποπτεία Ε. Κ. Χρυσός, Ιστορικές εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, Αθήνα 1979.
- J. Painter, «Johannine Literature: The Gospel and Letters of John», *The Blackwell Companion to the New Testament*, Ed. by D. E. Aune, εκδ. Wiley-Blackwell, Chichester West Sussex UK 2010.
- P. Paruta, *Historia Vinetiana*, Βενετία 1605.
- Evelyne Patlagean, «Sainteté et pouvoir», *The Byzantine Saint*, ed. S. Hackel, Λονδίνο 1981.
- Petit Dictionnaire Encyclopédique de la Bible*, publié sous la direction du Centre: Informatique et Bible (Maredsous), Brepols 1992.
- D. K. Pettegrew, *The Isthmus of Corinth. Crossroads of the Mediterranean World*, Michigan 2016.
- S. Petrides-C. Emereau, «Saint Arsène de Corfou», *Échos d' Orient*, 20 (1921), σ. 431-446.
- A. Petrusi, «Ai confine tra religione e politica. La contesa per le reliquie di S. Nicola tra Bari, Venezia e Genova», *Saggi Veneto-Bizantini*, Φλωρεντία 1990, σ. 139-186.
- A. Petrusi, «Monaci e monasteri nella Calabria Bizantina», *Atti del primo e secondo incontro di studi bizantini*, Reggio Calabria 1974, σ. 43.
- Prosopographie der mittelbyzantinische Zeit¹*, Arste Abteilung (867-1025) 1. Band, Berlin – New York 1999, σ. 200-201.
- L. Rydén, «New Forms of Hagiography: Heroes and Saints», *The 17th International Byzantine Congress, Major Papers*, Washington 1986, σ. 537-554.
- A. Rocchi, *Versi di Cristoforo Patricio edita da un codice della monumentale badia di Grottaferrata*, Roma 1887.
- P. Rodota', *Dell' origine, progresso e stato presente del rito greco in Italia*, Roma 1758-1763.
- C. J. Roetzel, «2 Cotinthians», *The Blackwell Companion to the New Testament*, Ed. by D. E. Aune, εκδ. Wiley-Blackwell, Chichester West Sussex UK 2010.
- G. Rossi Taibbi, *Vita di Sant' Elia il Giovane*, Παλέρμο 1966.
- St. Runciman, *The emperor Romanus Lecapenus and his reign*, Cambridge 1963.
- Antonino Rusconi, «Monumenti araldici ed epigrafici Veneti dell' isola di Corfu'», *Annuario della scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente*,

Volume XXII-XXIV, Nuova serie XI-XIII (1949-1951), Istituto Poligrafico dello Stato, Roma 1952.

K. Schatz, *To πρωτείο του πάπα*, μετάφρ. Μ. Ρούσσοσ – Μηλιδώνης, εκδ. Ροές-Δοκίμια, Αθήνα 2005.

C. Scholz, *Graecia Sacra. Studien zur Kultur des mittelalterlichen Griechenland im Spiegel hagiographischer Quellen*, Studien und Texte zur Byzantinistik, Band 3, Frankfurt am Main 1997.

P. Soustal J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, Tabula Imperii Byzantini 3, Wien 1981.

Suidae Lexicon, pars III, ed. Ada Adler, Editio Stereotypa editionis primae, MCMXXXIII.

D. F. Sullivan, *The Life of St. Nikon*, Brookline Massachusetts 1987.

Alice-Mary Talbot, «Old Age in Byzantium», *Byzantinische Zeitschrift*, 77 (1984), σ. 37-48.

Emily Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 2011.

Therinus (λήμμα), Bibliotheca Hagiographica Graeca, Bruxelles 1957, v. 1.

Joseph Pitton de Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του Αρχιπελάγους*, μετάφρ. Μ. Απέργης, Μυρτώ Απέργη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003.

Chr. Tsatsoulis, «Some remarks on the date of creation and the role of the maritime Theme of Cephalonia (End of the 7th- 11th Century)», *Studies in byzantine Sigillography*, 11 (2012), σ. 153-172.

D. Tsougarakis, «Two cases of mistaken identity among the metropolitans of Corfu in the twelfth century», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 4 (1992), σ. 169-176.

A. A. Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, μετάφρ. Δ. Σαβράμης, εκδ. Μπεργαδή, Αθήνα.

V. Vasiljevskij, «Epirotica saeculi XIII», *Viz. Vrem.*, 3 (1896), σ. 233-299.

S. De Viasi, *Alcuni documenti intorno l' accidentale catastrofe avvenuta nell' isola di Corfú nell' anno 1718*, Κέρκυρα 1878.

G. Walter, *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο στον αιώνα των Κομνηνών (1081-1180)*, μετάφρ. Κ. Παναγιώτου, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2007.

T. Wilkinson, *The Thames & Hudson Dictionary of Ancient Egypt*, εκδ. Thames & Hudson world of art, London 2005 and 2008.

C. Will, *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undicesimo composita extant*, Lipsiae et Marpurgi 1861.